

بِسْمِ اللّٰهِ الرَّحْمٰنِ الرَّحِیْمِ

فصلنامه جامعه و سیاست

دوره اول، شماره ۴، زمستان ۱۴۰۲

صاحب امتیاز: دانشگاه آزاد اسلامی واحد شیراز

فهرست

- تحلیل جامعه شناختی مقایسه الگوهای مصرف در بین طبقات شغلی در ستاد وزارت امور اقتصادی و دارایی و سازمان امور مالیاتی کشور ۱-۱۸
- اکبر قاسمی، بهرام قدیمی، هادی شیرزاد، زهره نیک فرجام، فریبا شایگان
- رویکردهای جمهوری اسلامی ایران به مشارکت سیاسی به عنوان زیربنای مشروعیت سیاسی با تأکید بر نقش احزاب..... ۱۹-۳۸
- احسان نوریان، حسن گلپایگانی، ادیس بهشتی نیا
- مطالعه تطبیقی اثرات مؤلفه‌های جرم‌خیزی محیطی بر الگوهای رفتاری شهروندان در شهر شیراز ۳۹-۶۰
- مریم حق‌پناه
- متغیرهای اجرایی موفقیت و شکست طرح سیاستهای اشتغال‌زایی بنگاههای زود بازده در استان خوزستان؛ نگاهی به آسیب شناسی اجتماعی ۶۱-۷۶
- عزیز عباس پور، نادر هوشمندیار، علیرضا سلطانی، محبوبه پاک نیا
- واکاوی تأثیرات سیاستهای مدیریت آب بر کاهش کم آبی در استان کرمان ۷۷-۹۴
- الهام عزیزآبادی، حجت مهکویی، امیر گندمکار
- مطالعه مردم شناختی مشاغل سنتی دلاک و مشاطه در جامعه عصر قاجار دوره ناصری..... ۹۵-۱۱۲
- وحید رشیدوش

Research Paper

Sociological analysis comparing consumption patterns among job classes in the headquarters of the Ministry of Economic Affairs and Finance and the Tax Affairs Organization of the country

Akbar Ghasemi: PhD student in social sciences, science and research Branch, Islamic Azad University, Tehran, Iran.

Bahram Ghadimi*: Associate Professor, Department of Social Sciences, Science and Research Branch, Islamic Azad University, Tehran, Iran.

Hadi Shirzad: Member of the academic board of the Research Institute of Law Enforcement Sciences and Social Studies of the Law Enforcement Force of the Islamic Republic of Iran.

Zohreh Nikfarjam: Assistant Professor, Department of Islamic Jurisprudence and Law, Yadgar Imam Khomeini Branch, Shahr Ray, Islamic Azad University, Tehran, Iran.

Fariba Shayegan: Professor, Department of Sociology, Amin University of Police Sciences, Tehran, Iran.

Received: 2024/02/05 PP 1-18 Accepted: 2024/03/10

Abstract

Today, consumption has become one of the most important global issues. So that the position of consumption is so much that some people define the lifestyle based on it. At the end of the 20th century, consumption has become a multi-dimensional reality that, in addition to the dimensions of economic requirements, has many cultural meanings and social requirements. Consumption patterns are stable social behaviors that exist in society in relation to the consumption of all kinds of goods, food, clothing and other cultural items. Therefore, consumption and consumption patterns have become an important issue in people's daily lives and play an important role in their lived experience and direction of their actions in various fields. Therefore, according to the importance of the subject, this research deals with the sociological analysis of the comparison of consumption patterns among occupational classes in the headquarters of the Ministry of Economic Affairs and Finance and the Tax Affairs Organization of the country. The type of research was based on the applied nature and based on the analytical-survey method. A questionnaire was used to collect information. The results showed that the snack meal is observed more among diploma and sub-diploma people (occupational class 1). Less than half of the respondents pay attention to nutrients in food consumption, this issue is more evident among men and those who have sufficient income. The results showed that rice has the highest presence in the daily food basket of employees. On the other hand, the consumption of fish meat is less than other items. The consumption of soft drinks among the first occupational class and the consumption of red meat among the sixth occupational class (PhD) are more pronounced. People of the sixth class, who are part of the upper economic classes, consume less grains than othesfrom othesociety.

Keywords: 17th World Development Program, Foreign Policy, Islamic Republic of Iran.

Citation: Ghasemi, A., Ghadimi, B., Shirzad, H., Nikfarjam, Z., & Shayegan, F.(2024). **Sociological analysis comparing consumption patterns among job classes in the headquarters of the Ministry of Economic Affairs and Finance and the Tax Affairs Organization of the country.** *Journal of Society and Politics*, Vol 1, No 3, Shiraz, PP 1-18.

Extended Abstract

Introduction

Partial consumption has become inevitable in human life today. For a long time, consumption was considered to be in accordance with basic and vital needs, and far from any factors and elements in the society and without any pattern, people used to consume to meet their basic needs, but at the end of the 20th century, consumption has turned into a multi-dimensional reality that is It has many economic dimensions and requirements, cultural meanings and social requirements. Due to its importance in modern society, consumption is considered as an indicator of the establishment and dominance of a new lifestyle (against or in continuation of the traditional lifestyle) and it is the place of investigation and study by sociologists and researchers in the field of cultural studies.

Methodology

The type of research is based on the applied nature and based on the analytical-survey method. The statistical population of this research is made up of all the employees of the Ministry of Economy and the Tax Administration of the country. The sample size is 284 people according to the number of the statistical population and using Cochran's formula. The sample size has increased to 310 people. The research respondents were selected by cluster sampling. To collect information, two main methods, library studies and field surveys will be used. The tools for collecting information will be questionnaires and interviews. The following components and variables form the main focus of the current research.

Results and discussion

Examining the tastes and artistic consumption patterns of the respondents shows that less than ten percent (7.7%) of the respondents always and every day read cultural and artistic newspapers or magazines. The preference of 27.1% of the respondents in reading books or novels is scientific books and the preference of 24.5% is poetry. The people of the first job category (diploma and sub-diploma) listen to neighborhood music (Azeri, Kurdish, Lori, ...) more than others. People with monthly expenses above 15 million tomans listen to

traditional Iranian music and ballads more than others. In general, musical taste does not have a significant relationship between occupational classes. This situation can be caused by the conditions of music production and consumption in the new and contemporary society.

Conclusion

Based on Iran's foreign policy approach and ideological perspectives, policymakers seem to pay little attention to these seventeen goals. For instance, in the environmental sector, current indicators reveal the country's low rank in environmental management. In the poverty reduction and inequality sector, one of the seventeen development goals, a favorable situation is not evident.

References

1. Abdollahi, M., & Moradi, S. (2011). Sociological Analysis of Consumption Patterns Among Tehran Residents. *Welfare and Social Development Planning Journal*, 3(9). [In Persian]
2. Abel, T. (1991). Measuring health lifestyles in a comparative analysis: Theoretical issues and empirical findings. *Sociology & Medicine*, 32(8), 899-908.
3. Alizadeh Aghdam, M. B. (2010). Sociological Analysis of the Dietary Style of Tabriz Residents. *Social Welfare Quarterly*, 12(44). [In Persian]
4. Askari Nedoushan, A., Afshani, S. A., & Zahkery Hamaneh, R. (2011). Women's Consumption Preferences in Yazd. *Women's Research in Development and Policy*, 9(1). [In Persian]
5. Azami, M. (2012). The Impact of Occupational Status on the Lifestyle of Employed Women in the Ministry of Cooperatives, Labor, and Social Welfare. *Social, Economic, Scientific, and Cultural Journal of Work and Society*, 149. [In Persian]
6. Bakak, R. (2002). *Consumption*. (Khosrow Saberi, Trans.). Shiraze Publication, 1st Edition. [In Persian]
7. Cockerham, W. C., et al. (2007). Health lifestyles and the absence of the Russian middle class. *Journal of Sociology of Health & Illness*, 29(3), 457-473.

8. Cockerham, W. C., Hinote, B. P., Abbott, P., & Haerper, C. (2004). Health lifestyles in Central Asia: The case of Kazakhstan and Kyrgyzstan. *Social Science & Medicine*, 59, 1409-1421.
9. Cockerham, W. C., Rutten, A., & Abel, T. (1997). Conceptualizing contemporary health lifestyles: Moving beyond Weber. *The Sociological Quarterly*, 38(2), 321-342.
10. Eliasi, M., Pardedar, F., Tarshizi, S., Khoshfar, G., Daneko, M. (2011). Investigating Factors Affecting Cultural Consumption Among Youth. *Cultural Studies Journal*, 2(2). [In Persian]
11. Fazeli, M. (2005). Sociology of Music Consumption. *Iranian Journal of Cultural Studies and Communications*, 1(4). [In Persian]
12. Kalantari, A. H., Rostamalizadeh, V. A., & Nasim Afza, A. (2016). Education and Cultural Consumption in Tehran. *Journal of Social Studies and Research in Iran*, 1. [In Persian]
13. Paterson, M. (2006). *Consumption and everyday life*. Routledge.
14. Rabiei, A., Nirumand, M., & Keyadeh, N. (2016). Iranian Customers' Purchasing and Consumption Patterns: Urban and Rural. *Business Management Research*, 8(15). [In Persian]
15. Sharaf al-Din, S. H. (2015). Consumerism in Modern and Religious Lifestyles. *Journal of Lifestyle Research*, 1(1). [In Persian]
16. Sultan Abadi, M., & Hashemian, S. M. H. (2015). Studying Women's Experiences in Implementing the Desired Consumption Model in the Family (with Emphasis on the Statements of the Supreme Leader on Consumption). *Journal of Religious and Cultural Politics*, 5. [In Persian]
17. Weber, T. (2007). *Class Analysis Theory*. (Farhang Ershad, Trans.). Ney Publishing, Tehran. [In Persian]
18. Zolfaghari, A., & Ahmadi, A. (2013). A Comparison of Consumption Discourses with Emphasis on the Views of the Supreme Leader. *Strategic Studies of Basij*, 16(61). [In Persian]

فصلنامه جامعه‌شناسی

دوره ۱، شماره ۴، زمستان ۱۴۰۲

Journal Homepage: <https://sanad.iau.ir/journal/jsp>

شاپای الکترونیکی: ۱۲۳۶-۳۹۸۱

مقاله پژوهشی

تحلیل جامعه‌شناختی مقایسه الگوهای مصرف در بین طبقات شغلی در ستاد وزارت امور اقتصادی و دارایی و سازمان امور مالیاتی کشور

اکبر قاسمی: دانشجوی دکتری علوم اجتماعی، واحد علوم و تحقیقات، دانشگاه آزاد اسلامی، تهران، ایران..

بهرام قدیمی: دانشیار، گروه علوم اجتماعی، واحد علوم و تحقیقات، دانشگاه آزاد اسلامی، تهران، ایران.

هادی شیرزاد: عضو هیئت علمی پژوهشگاه علوم انتظامی و مطالعات اجتماعی نیروی انتظامی جمهوری اسلامی ایران.

زهره نیک فرجام: استادیار گروه فقه و حقوق اسلامی، واحد یادگار امام خمینی (ره) شهر ری، دانشگاه آزاد اسلامی، تهران، ایران.

فریبا شایگان: استاد، گروه جامعه‌شناسی، دانشگاه علوم انتظامی امین، تهران، ایران.

دریافت: ۱۴۰۲/۱۱/۱۶ صص ۱۸-۱ پذیرش: ۱۴۰۲/۱۲/۲۰

چکیده

امروزه مصرف به یکی از مسائل مهم جهانی تبدیل شده است. به طوری که جایگاه مصرف تا آنجاست که برخی سبک زندگی را براساس آن تعریف می‌کنند. مصرف در پایان قرن بیستم به واقعیتی چند بعدی تبدیل شده که در کنار ابعاد الزامات اقتصادی، معانی فرهنگی و الزامات اجتماعی بسیار با خود دارد. الگوی مصرف، رفتارهای پایدار اجتماعی هستند که در ارتباط با مصرف انواع کالا، غذا، پوشاک و دیگر اقلام فرهنگی در جامعه وجود دارد. لذا مصرف و الگوهای مصرف به مسئله مهمی در زندگی روزمره افراد تبدیل شده و نقش مهمی در تجربه زیسته و جهت‌گیری کنش‌های آنها در عرصه‌های گوناگون ایفا می‌کند. بنابراین با توجه به اهمیت موضوع، این پژوهش به تحلیل جامعه‌شناختی مقایسه الگوهای مصرف در بین طبقات شغلی در ستاد وزارت امور اقتصادی و دارایی و سازمان امور مالیاتی کشور می‌پردازد. نوع پژوهش با توجه به ماهیت کاربردی و براساس روش تحلیلی-پیمایشی بوده است. از پرسشنامه برای گردآوری اطلاعات استفاده گردید. نتایج نشان داد وعده غذایی میان وعده بیشتر در میان افراد دیپلم و زیر دیپلم (طبقه شغلی یک) رعایت می‌شود. کمتر از نیمی از پاسخگویان در مصرف مواد غذایی به مواد مغذی توجه می‌کنند این موضوع در بین مردان و کسانی که دارای درآمد مکفی هستند نمود بیشتری دارد. نتایج نشان داد برنج بالاترین میزان حضور را در سبد غذایی روزانه کارکنان دارد. در مقابل میزان مصرف گوشت ماهی نسبت به دیگر اقلام کمتر است. مصرف نوشابه در بین طبقه یک شغلی و مصرف گوشت قرمز در بین طبقه شش شغلی (دکتری) بیشتر نمود دارد. افراد طبقه شش که جزء طبقات بالای اقتصادی هستند کمتر از دیگران غلات مصرف می‌کنند.

واژه‌های کلیدی: الگوهای مصرف، رژیم‌های غذایی، الگوهای پوشاک و سلیقه‌های هنری و موسیقایی، وزارت امور اقتصادی و دارایی

استاد: قاسمی، اکبر؛ قدیمی، بهرام؛ شیرزاد، هادی؛ نیک فرجام، زهره؛ شایگان، فریبا. (۱۴۰۲). تحلیل جامعه‌شناختی مقایسه الگوهای مصرف در بین طبقات شغلی در ستاد وزارت امور اقتصادی و دارایی و سازمان امور مالیاتی کشور. فصلنامه جامعه و سیاست، سال ۱، شماره ۴، شیراز، صص ۱-۱۸.

مقدمه

مصرف جزئی گریز ناپذیر از زندگی انسان امروز شده است. ازدیروز مصرف متناسب با نیازهای اولیه و حیاتی به شمار می‌رفته و به دور از هرگونه عوامل و عناصر موجود در جامعه و بدون هیچ الگویی، انسانها برای رفع احتیاجات اصلی خود مصرف می‌نمودند اما مصرف در پایان قرن بیستم به واقعیتی چند بعدی تبدیل شده که در کنار ابعاد و الزامات اقتصادی، معانی فرهنگی و الزامات اجتماعی بسیاری با خود به همراه دارد. مصرف به دلیل اهمیت آن در جامعه مدرن، شاخص استقرار و حاکمیت سبک زندگی جدید (در مقابل یا در ادامه سبک زندگی سنتی) تلقی می‌شود و محل بررسی و مطالعه جامعه‌شناسان و پژوهشگران حوزه مطالعات فرهنگی است. علاوه بر این نوع مصرف و یا الگوهای مختلف مصرف نیز حاکی از شیوه‌ها و رواج انواع سبک‌های زندگی بوده و خود نوع مرزبندی بین انواع هویت‌ها را به وجود می‌آورد (ریبیعی و نیرومند، ۱۳۹۴: ۲). امروزه ادبیات جامعه‌شناختی به طور فزاینده‌ای بر اهمیت نحوه و نوع مصرف، در شکل بخشیدن به موقعیت و روابط اجتماعی تأکید دارد. به گونه‌ای که چگونگی سطوح مختلف مصرفی، منشأ مدرن ساختار هویتی به شمار می‌رود که این موضوع نیز محصول تغییر و تحولات زندگی بشر امروزی است و در واقع، اگر در گذشته هویت اجتماعی افراد بر شاخص تولید استوار بوده، امروزه بر شاخص مصرف بنا نهاده شده است؛ به طوری که مصرف، مبتنی بر درک و شیوه ارزش گذاری می‌باشد؛ بدین ترتیب، امری انتخابی است که متناسب با نگرش‌ها، ارزش‌ها و ترجیحات و سلیقه‌های افراد انتخاب می‌شود؛ از این رو مصرف، نماد ویژگی‌هایی است که افراد از طریق آنها مورد قضاوت قرار می‌گیرند (ذوالفقاری و احمدی، ۱۳۹۲: ۳۴). از طرفی امروزه مصرف به یک الگوی فرهنگی تبدیل شده است. مصرف به جای یک رفتار صرفاً اقتصادی و نشانگر موقعیت طبقاتی به یک فرآیند ساخت فرهنگ و تولید معنا، تبادل نمادها، نشانه‌ها و مفاهیم (در قالب تبادل کالاها) نفوذ عناصر نمادین و معنایی به همه مکان‌ها، فضاها، قواعد، رفتارها، مناسبات و... معطوف به مصرف و خرید، هویت سازی و هویت آفرینی و ایجاد و برجسته سازی تمایز اجتماعی، افزایش قدرت انتخاب و گزینش (که خود نماد تثبیت تسلط بیشتر سوژه بر ابژه است)، ترویج نظامی از ارزشها و هنجارها، ترسیم سبکی از زندگی، تبلیغ نوعی ایدئولوژی اجتماعی، اشاعه گونه‌هایی از مدگرایی، تولید و بازتولید فضای اجتماعی و تفاوت‌های فرهنگی، فعال سازی طیفی از ادوات زیباشناختی و... تبدیل شد (شرف‌الدین، ۱۳۹۴: ۱۵).

تحولات اجتماعی - فرهنگی در جوامع معاصر، و به موازات آن تحولات نظری جامعه‌شناسی، مصرف را به یکی از مهم‌ترین موضوعات پژوهشی در جامعه‌شناسی تبدیل کرده‌اند. در این میان به نظر می‌رسد که مصرف کالاهای فرهنگی و هنری به سبب عمومیت و قابلیت دسترسی بیشتر از اهمیت خاصی در مطالعه تمایزات اجتماعی و تحولات فرهنگی برخوردار باشد. همچنین یکی از شیوه‌های رایج برای هویت‌یابی و بازنمایی خویش، به ویژه در دوران معاصر، مصرف فرهنگی است. غالباً افراد در مصرف فرهنگی، انواع کالاها و نمادهای ارزشمند را، نه به خاطر ارزش مادی‌شان بلکه به دلیل ارزش فرهنگی آنها و به منظور ایجاد تصاویری مطلوب از خویش در ذهن دیگران مصرف می‌کنند. در این میان، انتخاب الگوی خاصی از مصرف فرهنگی یا شیوه‌ها یا ترجیحات فرهنگی نیاز به منابع فرهنگی یا سرمایه فرهنگی دارد یا به تعبیری مصرف فرهنگی نیاز به منابع و سرمایه فرهنگی دارد. یکی از راه‌های دستیابی به منابع و سرمایه فرهنگی نیز از طریق تحصیلات و آموزش و پرورش و انباشت دانش رسمی و مشروع است (کلاتری و همکاران، ۱۳۹۵). به اذعان بسیاری از صاحب‌نظران فرهنگی، با توجه به تحولات اجتماعی و افزایش سطح سواد در جامعه، انتظار می‌رود متقاضیان کتاب، فیلم، مطبوعات و سایر فرآورده‌های فرهنگی افزایش یابند؛ لذا مصرف کالاهای فرهنگی در حال حاضر یکی از مسائل مورد توجه برنامه‌ریزان فرهنگی کشور است. در حوزه مصرف، سلیقه‌های هنری و مصارف فرهنگی از اهمیتی ویژه برخوردارند، زیرا کالاهای فرهنگی عناصری اساسی از نظام فرهنگ به شمار می‌روند و بنابراین، به میزان فراوان می‌توانند تعیین‌کننده برخی جهت‌گیری‌های کلی فرهنگ و تغییرات فرهنگی رخ داده باشند. مسئله دیگر این است که رشد و گسترش فزاینده رسانه‌های همگانی، دسترسی به کالاهای فرهنگی و هنری را روز به روز آسان‌تر می‌سازد. امروزه افراد قادرند به کمک اینترنت به انواع موسیقی، فیلم و آثار ادبی دسترسی داشته باشند. این مسئله خود باعث می‌شود که افراد مدت زمان بیشتری از اوقات فراغت خود را به این فعالیت‌ها اختصاص دهند. در نتیجه به نظر می‌رسد که این عرصه، عرصه‌ای است که به میزان زیاد از تعیین ضرورت‌های اقتصادی خارج شده است، از این رو شناسایی الگوهای مصرف در حوزه کالاهای فرهنگی و هنری و تفاوت‌های معنی‌دار این الگوها در میان اقشار و گروه‌های گوناگون اجتماعی راهی مناسب برای مطالعه و شناخت تغییرات اجتماعی و فرهنگی و پیش‌بینی احتمالی مسیر این تغییرات است. از طرفی عصر حاضر، عصر فناوری و نوآوری در تولید انواع کالاها به خصوص کالاهای فرهنگی است. کالاهای فرهنگی از چنان اهمیتی برخوردارند که برخی کارشناسان آنها را جانشینی برای فرهنگ می‌دانند، مثل ماهواره یا شبکه اینترنت که از طریق آنها می‌توان به گونه‌ای گسترده به تبادل برنامه‌ها و اطلاعات در زمینه‌های اجتماعی، فرهنگی و... پرداخت. در سایه همین فناوری‌هاست که جهان پهناور ما در یک ارتباط تنگاتنگ قرار گرفته است.

نکته دوم این است که از آنجایی که حوزه مصرف و کنش‌های مصرفی به بهترین وجه بازگوکننده تغییرات فرهنگی ایجاد شده در جامعه هستند، بررسی آنها به منظور شناخت تغییرات مذکور ضرورتی انکار ناپذیر است. بنابراین آنچه اهمیت می‌یابد عبارت است از اول، شناسایی

الگوهای مصرف و تفاوت‌های معنادار این الگوها در میان کارکنان حوزه ستادی وزارت اقتصاد و سازمان امور مالیاتی کشور و دوم، بررسی عواملی که این الگوها را رقم می‌زنند. در نتیجه، بررسی این مسئله که عوامل ساختار بخش سنتی منزلت مانند: درآمد، تحصیلات، ثروت و ... تا چه حد در جهت دهی کنش‌های افراد - و به طور خاص کنش‌های مصرفی - مؤثرند و به واسطه آن، پیش بینی احتمالی صورت‌های ممکن اجتماعی و فرهنگی در دهه‌های آتی، هم به لحاظ نظری و هم به لحاظ کاربردی بسیار اساسی است و از اهمیت و ضرورت بسیاری برخوردار است. صرف‌نظر از همه این مسائل، امروزه مصرف به مسئله مهمی در زندگی روزمره افراد تبدیل شده و نقش مهمی در تجربه زیسته و جهت گیری کنش‌های آنها در عرصه‌های گوناگون ایفا می‌کند (باکاک، ۱۳۹۲ و گیدنز، ۱۳۸۳). به نظر می‌رسد در جوامعی مانند ایران که در حال تجربه تغییرات شتابان در عرصه‌های گوناگون می‌باشد، این مسئله از اهمیت ویژه‌ای برخوردار باشد. بیشتر صاحب‌نظران، بارزترین ویژگی جامعه ایران را در صد سال گذشته، در حال گذار بودن آن می‌دانند و بسیاری از مسائل اجتماعی و فرهنگی را بر حسب منطق دوران گذار تحلیل می‌نمایند. اما قدر مسلم اینکه این فرآیند در یک دهه گذشته در اثر عواملی از جمله جهانی شدن و گسترش رسانه‌های همگانی هم شتاب بیشتری گرفته است و هم به حوزه‌های وسیع‌تری از زندگی اجتماعی رخنه پیدا کرده است. در این میان به نظر می‌رسد که تنوع کالاهای مصرفی، امکان مصرف و نیز دامنه انتخاب کنشگران را وسعت بخشیده است. در نتیجه پرسشی که مطرح می‌شود این است که این مسئله - تنوع کالاها و گسترش دامنه انتخاب - چه پیامدهایی را به دنبال داشته است؟ آیا این امر به کمرنگ شدن عوامل ساختاری مانند: درآمد، تحصیلات شغل و... در شکل‌گیری الگوهای مصرف و انتخاب‌های مصرفی منجر شده است یا اینکه الگوهای مصرف همچنان تحت تعیین عوامل ساختاری قرار دارند؟ حال با عنایت به موارد فوق پژوهش حاضر درصدد بررسی و شناسایی و مقایسه الگوهای مصرف شامل رژیم‌های غذایی، الگوهای پوشاک و سلیقه‌های هنری و نیز بررسی عوامل موثر بر آنها در میان طبقات شغلی در حوزه ستادی وزارت امور اقتصادی و دارایی و سازمان امور مالیاتی کشور می‌باشد. محوریت پژوهش در راستای پاسخگویی به سوالات ذیل است:

- آیا میان متغیرهای زیستی - روان شناختی و الگوهای مصرف در طبقات شغلی ستاد وزارت امور اقتصادی و دارایی و سازمان امور مالیاتی کشور رابطه معناداری وجود دارد؟
- آیا میان متغیرهای عینی - ساختاری و الگوهای مصرف در طبقات شغلی ستاد وزارت امور اقتصادی و دارایی و سازمان امور مالیاتی کشور رابطه معناداری وجود دارد؟
- آیا میان متغیرهای ذهنی - ارزشی و الگوهای مصرف در طبقات شغلی ستاد وزارت امور اقتصادی و دارایی و سازمان امور مالیاتی کشور رابطه معناداری وجود دارد؟
- میان نگرش‌ها و الگوهای مصرف در طبقات شغلی ستاد وزارت امور اقتصادی و دارایی و سازمان امور مالیاتی کشور رابطه معناداری وجود دارد؟

پیشینه و مبانی نظری تحقیق

مصرف ابعاد و مفهوم آن

موضوع مصرف یکی از موضوعات اساسی علم اقتصاد است که به همین علت همواره توجه زیادی به آن جلب شده است. اقتصاددانان هم در حوزه اقتصاد خرد و هم در حوزه اقتصاد کلان موضوع مصرف را مورد توجه قرار می‌دهند. مصرف در معنای کلی شامل همه انواع فعالیت‌های غیر کاری و غیر تولیدی است و به فرایندی اشاره دارد که در آن کالاهای مادی و خدمات برای ارضای نیازها به کار گرفته می‌شوند. صحبت کردن از الگو نیز به معنای جستجوی نوعی نظم در پدیده‌های پراکنده و منفرد است. بنابراین منظور از الگوی مصرف این است که آیا بر حسب نوع کالا و فعالیت‌های مورد استفاده افراد، شیوه مصرف آنها و معیارها و موازین انتخاب آن کالاها تفاوت معناداری در میان افراد مورد مطالعه دارد (عبدالهی و مرادی، ۱۳۹۰: ۹). مصرف امروزه به یکی از مسائل مهم جهانی تبدیل شده است. در دنیای نوین امروز، جایگاه مصرف تا آنجاست که برخی سبک زندگی را بر اساس آن تعریف می‌کنند. ابعاد مصرف اکنون از جنبه‌های مادی فراتر رفته و عمیقاً در فرهنگ و هویت افراد و جوامع نفوذ کرده است (سلطان آبادی و هاشمیان، ۱۳۹۴: ۷۸). از دید برخی نویسندگان، واژه مصرف همیشه و بدون توجه به موقعیت کاربرد آن، تعریف شود: مفهوم مصرف، بسته به کاربرد آن در میان اکثریت مطلق دیدگاه‌های نظری مختلف، تنوع و تغییر می‌یابد و ممکن است این اصطلاح حتی در درون یک چارچوب نظری نیز بسته به آن دوره تاریخی که باید مورد تحلیل قرار گیرد، تغییر کند (باکاک، ۱۳۸۱: ۵۱).

سنجش مفهوم مصرف از دیدگاه اندیشمندان

نظریه‌های مصرف را می‌توان براساس نظریه پردازان کلاسیک (جورج زیمل، تورشتاین و بلن) و نظریه پردازان متأخر (پی‌یر بودریور، سویچ و سایرین، ژان بودریار، گیدنز و ...) دسته بندی کرد. امروزه مصرف به یکی از اساسی‌ترین مفاهیم برای فهم جامعه مدرن بدل شده است،

به گونه‌ای که از زوایای مختلف مورد بحث صاحب نظران قرار گرفته است. از دهه پنجاه میلادی به بعد، به دنبال الگویی که قبال در امریکا نهاده شده بود، ابتدا در انگلیس و سپس در سایر کشورهای اروپایی «مصرف انبوه» و «مصرف گرایی» به مفهومی مدرن در بین گروه‌ها - جز فقیرترین آنان - رواج یافت و با توجه به اینکه این قشر از جامعه، درآمدهای خود را برای تأمین نیازهای اساسی خویش کافی می‌دانستند، مصرف خود را متنوع تر نموده و به خرید اجناس و تجملات لوکس و گذراندن تعطیلات در اسپانیا معطوف می‌کردند (باکاک، ۱۳۸۰: ۳۲) که بعدها تورستین وبلن با نگاه منتقدانه خود به جامعه مصرف‌گرای امریکا، از طبقه «تن آسا» و «مرفه» یاد کرد و عدم تناسب مصرف آنان را با نیازهای اساسی و زیاده روی در مصرف را با عنوان «مصرف نمایشی یا متظاهرانه» بیان نمود و این گونه مصرف را مورد نقادی قرار داد (و بلن، ۱۳۸۶). در واقع، مصرف از منظر وبلن، کنش نمادینی است که از طریق آن، طبقه مرفه می‌کوشد با مصرف اسراف آمیز، تمایزات خود را از طبقات اجتماعی پایین تر نشان دهد. در عین حال، طبقات متوسط و پایین جامعه با تقلید از طبقه بالا، تلاش دارند که منزلت اجتماعی خود را بهبود بخشند (عسکری ندوشن، ۱۳۹۰: ۹۶).

عمده ترین میراث اندیشه بورديو برای جامعه شناسی مصرف و تحلیل سبک‌های زندگی، تحلیل ترکیب انواع سرمایه برای تبیین الگوهای مصرف و مبنای طبقاتی قریح و مصرف فرهنگی است. از سوی دیگر، تأکید بورديو بر الگومند بودن اعمال مصرف که نتیجه الزامات منش است، الهام بخش تکنیک‌های پژوهش درباره الگوهای سبک زندگی نیز بوده است (فاضلی، ۱۳۸۲). در نظریه بورديو سبک زندگی که شامل اعمال طبقه بندی شده و طبقه بندی کننده فرد در عرصه‌هایی چون تقسیم ساعات شبانه روز، نوع تفریحات و ورزش، شیوه‌های معاشرت، اثاثیه و خانه، آداب سخن گفتن و راه رفتن است، در واقع عینیت یافته و تجسم یافته ترجیحات افراد است. از یک سو، سبک‌های زندگی شیوه های مصرف عاملان اجتماعی ای است که دارای رتبه بندی‌های مختلفی از جهت شأن و مشروعیت اجتماعی‌اند. این شیوه‌های مصرفی بازتاب نظام اجتماعی سلسله مراتبی است؛ اما چنانچه بورديو در کتاب تمایز بر حسب منطق دیالکتیکی نشان می‌دهد مصرف صرفاً راهی برای نشان دادن تمایزات نیست، بلکه خود راهی برای ایجاد تمایزات نیز است (ریعی و همکاران، ۱۳۹۵: ۶). به طور کلی وبر مصرف را تهدیدی برای اخلاق سرمایه‌دارانه پروتستانی می‌دید. دورکیم (۱۹۶۴) مصرف را با آنومی تعریف می‌کرد که خود تهدیدی علیه جامعه بود و می‌شد با مناسبات کارکردی موجود در تقسیم کار تولید درمناش کرد. روزالین ویلیامز شرح می‌دهد که اغلب فیلسوفان اجتماعی که درباره افزایش مصرف توده‌ای در فرانسۀ انتهای قرن نوزدهم می‌نوشتند، مصرف را اساساً پدیده‌ای شخصی می‌دانستند که نظم اجتماعی را تهدید می‌کند. حتی آنهایی که امکان انسجام مصرف‌کنندگان را درک می‌کردند، مانند چارلز گاید و گابریل تارد، درباره اثر فرساینده‌ای که ذاتی فردگرایی مصرفی است تذکر می‌دادند. در دهه‌های اخیر مصرف به نحوی فزاینده به تمام حوزه‌های زندگی امروزی رخنه نموده و به نظر می‌رسد که فرهنگ مصرف به نظم عمده حاکم بر فرماسیون اجتماعی عصر ما تبدیل شده است (کلارک، ۲۰۰۳: ۲۶). پیامد بلافصل این مسئله برای دانش جامعه این است که مصرف به موضوعی جدی در پژوهش‌های جامعه شناختی تبدیل شده است. اما قبل از آن، با وجود انتشار آثار وبلن و زیمل در سال‌های آغازین سده بیستم، مصرف برای مدت‌های مدید از قلمرو پژوهش جامعه شناختی دور مانده بود.

بورديو معتقد است، مصرف به منزله نظامی از نشانه‌ها و نمادهاست که کارکردهایی مانند تمایزگذاری اجتماعی دارد که البته به نظر او معنایش از همین تفاوت و تمایز ناشی می‌شود و چیزی جز آن نیست؛ از این رو مصرف از نظر بورديو همانند پاسخ به نیازهای زیستی نیست بلکه مصرف به منزله استفاده از نظامی از نشانه‌ها و نمادهاست (بورديو، ۱۳۹۰: ۹۲). به باور بورديو هر آنچه سلیقه فرهنگی، انتخاب‌های هنری و... نامیده می‌شود و ممکن است کاملاً طبیعی و ناشی از قریحه‌های ذاتی افراد شمرده شود، رابطه مستقیم و قابل اثباتی با وضعیت و موقعیت اجتماعی آنها دارد (اعظمی، ۱۳۹۱: ۴۸).

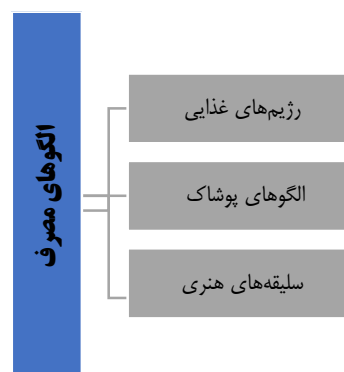
مهم ترین دلالت دیدگاه بورديو در ارتباط با سلیقه‌های مصرف این است که عاملی که نحوه مصرف افراد را ساختار می‌دهد، گروه بندی و طبقه ی آنهاست. از این رو، عنصر انتخاب به نتیجه‌ای از پیشینه طبقاتی افراد تقلیل یافته و احتمال این که افراد بیرون از دامنه‌ی ادراک شده‌ای از محصولات متناسب با عادت واره‌های خود، کالایی را انتخاب کنند بسیار اندک است (پترسون، ۲۰۰۶: ۴۸). بورديو سلیقه‌ها و انتخاب‌های ذوقی افراد را تابعی از میزان سرمایه‌های آنها و به تبع آن، جایگاه آنها در فضای سلسله مراتب طبقاتی می‌داند. نقطه مقابل دیدگاه بورديو، دیدگاه پست-مدرنیستی است. در دیدگاه پست مدرنیستی، اساساً مصرف‌کنندگان افرادی تصور می‌شوند که با انتخاب و مصرف کالای خاصی می‌کوشند یک عقیده، هویت یا سبک زندگی را برای خود خلق و نگه داری کنند (کمپبل، ۲۰۰۵: ۲۴). بورديو، هم جایگاه فرد در طبقه را تعیین کننده نوع مصرف می‌داند و هم نوع مصرف را معرف جایگاه می‌داند. به نظر بورديو، با وجود حذف همه موانع در مقابل حرکت آزاد کالا، مصرف افسار گسیخته نیست، بلکه منش آن را کنترل می‌کند و از یک نظم پنهان تبعیت می‌کند. درحقیقت، ذاتفه یا سلیقه مصرف را جهت می‌دهد و با جهت گیری مصرف، سبک‌های زندگی متفاوت شکل می‌گیرند، زیرا ذاتفه دائماً ضرورت‌ها را به اولویت‌ها تبدیل می‌کند. و فارغ از هر نوع تعیین مکانیکی، مجموعه‌ای از انتخاب‌ها را فراهم می‌آورد که روی هم رفته سبک‌های زندگی را سامان می‌بخشد (علیزاده اقدم، ۱۳۸۹: ۹۰). به نظر وبر در سبک زندگی افراد به جای تولید و مالکیت ابزار تولید و کالاها، مصرف کالاها سبک زندگی افراد و طبقه افراد را

نشان می‌دهد. به نظر وبر انتخاب بزرگ‌ترین عامل در عملیاتی کردن سبک زندگی افراد است و انتخاب افراد تحت تأثیر شانس‌های زندگی است و شانس‌های زندگی بیشتر تحت تأثیر شرایط اجتماعی و ساخت‌های اجتماعی است (Cockerham, Rutten, Abel, 1997). شانس‌های زندگی به وسیله طبقه افراد تعریف می‌شود به طوری که طبقات بالا بیش‌ترین میزان انتخاب‌ها را دارند و احتمال عملی کردن انتخاب‌هایشان وجود دارد، ولی طبقات پایین محدودیت‌های بیش‌تری برای انتخاب‌هایشان دارند و امکان عملی کردن انتخاب‌هایشان هم کم‌تر است. در این زمینه جنسیت افراد، سن، قومیت، گروه دوستان و خانواده در انتخاب‌هایشان تأثیرگذار است (Cockerham, 2007).

وبر در بعد مصرف علاوه بر پایگاه افراد و بعد اقتصادی ساختار اجتماعی، به ابعاد سیاسی و اجتماعی، نیز توجه دارد. در بین طبقات اجتماعی، طبقه ثروتمند همواره سعی می‌کند خرید کالاهای گران‌قیمت را به انحصار خود درآورد و امتیازات گونه‌های اجتماعی و آموزش را تا آنجا که با هزینه سر و کار دارد انحصاری کند؛ زیرا استفاده از کالاهای گران‌قیمت، به سبب هزینه بر بودن، در انحصار اقشار بالای جامعه است (الیاسی و همکاران، ۱۳۹۰: ۶۴-۶۳). به طور کلی مفاهیم کلیدی در اندیشه وبر در ارتباط با مصرف سبک زندگی، طبقه افراد، متغیرهای زمینه‌ای (جنسیت، سن، تحصیلات) و پایگاه اجتماعی است. بودریار نیز معتقد است که مصرف به فرایند پویایی تبدیل شده است که متضمن ایجاد احساس هویت فردی و جمعی است. از نظر بودریار، مصرف با کمیت کالاها یا ارضای نیازها تعریف نمی‌شود، بلکه مصرف، عمل سیستماتیک دستکاری نشانه‌هاست و یک کالا برای تبدیل شدن به ابژه مصرف باید تبدیل به نشانه شود و این مسئله می‌طلبد که تحلیل مارکس از کالا بر حسب ارزش مصرفی و ارزش مبادله‌ای آن با تحلیلی از ارزش نشان‌های کالا تکمیل می‌شود (اسکات، ۲۰۰۶). بودریار نیز، برای تحلیل مصرف، از مفهوم «ارزش استفاده» مارکس آغاز می‌کند. او استدلال می‌کند مصرف اشیا معطوف به مصرف سوبیه‌های کارکردی آن‌ها نیست، بلکه معانی و نشانه‌های نمادین همراهش یا مصرف می‌شود. او مصرف را مصرف نشانه‌ها و امری نمادین می‌داند (Desmond, 2003). مفاهیم کلیدی در اندیشه بودریار در ارتباط با مصرف شامل ارزش، هویت، نیاز و طبقه است.

روش تحقیق

نوع پژوهش با توجه به ماهیت کاربردی و براساس روش تحلیلی-پیمایشی است. جامعه آماری این پژوهش را کلیه کارکنان وزارت اقتصاد و سازمان امور مالیاتی کشور تشکیل داده‌اند حجم نمونه با توجه به تعداد جامعه آماری و به استناد استفاده از فرمول کوکران 284 نفر بدست آمده است اما برای دستیابی به اطمینان بیشتر و رفع موارد پرتی و خطا حجم نمونه به ۳۱۰ نفر افزایش یافته است. پاسخگویان تحقیق به شیوه نمونه‌گیری خوشه‌ای انتخاب شده‌اند. برای گردآوری اطلاعات از دو روش عمده، مطالعات کتابخانه‌ای و بررسی‌های میدانی استفاده خواهد شد. ابزار گردآوری اطلاعات پرسشنامه و مصاحبه خواهد بود. مولفه‌ها و متغیرهای ذیل محوریت اصلی پژوهش حاضر را تشکیل می‌دهند. داده‌ها با استفاده از نرم‌افزار SPSS مورد تجزیه و تحلیل قرار خواهند گرفت.

های مورد بررسی در پژوهش شکل ۱- مولفه

روایی و پایایی ابزار سنجش براساس آزمون kmo و ضریب آلفای کرونباخ مورد بررسی قرار گرفت که به ترتیب روایی پژوهش ۰/۸۰۱ و پایایی آن ۰/۷۸۱ بدست آمد که نمایانگر روایی و پایایی ابزار پژوهش است.

بحث و ارائه یافته‌ها

برای تحلیل و مقایسه الگوهای مصرف در بین طبقات شغلی در ستاد وزارت امور اقتصادی و دارایی و سازمان امور مالیاتی کشور سه محور رژیم غذایی، الگوهای پوشاک و سلیقه‌های هنری مورد بررسی قرار گرفت که در ادامه به آنها پرداخته می‌شود.

رژیم غذایی

طبق یافته‌های جدول ذیل، توجه به رعایت وعده غذایی صبحانه در بین زنان و مردان تفاوت معناداری دارد به طوری که زنان بیشتر از مردان بیان کرده‌اند وعده غذایی صبحانه را به میزان زیادی رعایت می‌کنند. رعایت وعده غذایی صبحانه در بین گروه‌های مختلفی سنی و طبقات شغلی (تحصیلی) تفاوت معناداری ندارد.

همچنین توجه به رعایت وعده غذایی میان وعده در بین زنان و مردان، گروه‌های مختلف سنی و طبقات شغلی تفاوت معناداری دارد به طوری که مردان بیشتر از زنان، افراد ۲۴ تا ۳۴ سال بیشتر از دیگر گروه‌های سنی و همچنین افراد دیپلم و زیر دیپلم بیشتر از دیگر گروه‌ها و طبقات شغلی و تحصیلی بیان کرده‌اند وعده غذایی میان وعده را به میزان کمی رعایت می‌کنند.

جدول ۱- توزیع پاسخگویان بر حسب رعایت وعده غذایی صبحانه به تفکیک متغیرهای زمینه‌ای

طبقه شغلی (تحصیلات)					جنسیت		متغیرهای زمینه‌ای
دکتری	کارشناسی ارشد	کارشناسی	کاردانی	دیپلم و زیر دیپلم	مرد	زن	
۲۳,۳	۲۹,۸	۴۳,۰	۴۳,۹	۴۱,۷	۲۶,۸	۴۲,۳	کم
۵۱,۲	۳۲,۵	۲۹,۱	۲۶,۸	۲۹,۲	۴۵,۱	۲۳,۸	متوسط
۲۵,۶	۳۷,۷	۲۷,۸	۲۹,۳	۲۹,۲	۲۸,۱	۳۳,۹	زیاد
۱۰۰,۰	۱۰۰,۰	۱۰۰,۰	۱۰۰,۰	۱۰۰,۰	۱۰۰,۰	۱۰۰,۰	جمع
کندال تا و سی					کای اسکوتر		نوع آزمون
۰,۰۹۲					۱۶,۴۴۴		مقدار آزمون
۰,۰۵۳					۰,۰۰۰		Sig
-					۰,۲۳۰		ضریب کرامر

زنان بیشتر از مردان و همچنین افراد کارشناسی ارشد و دکتری بیشتر از دیگر گروه‌ها و طبقات شغلی و تحصیلی وعده غذایی نهار را به میزان زیادی رعایت می‌کنند. رعایت وعده غذایی نهار در بین گروه‌های مختلف سنی تفاوت معناداری ندارد.

جدول ۲- توزیع پاسخگویان بر حسب رعایت وعده غذایی نهار به تفکیک متغیرهای زمینه‌ای

طبقه شغلی (تحصیلات)					جنسیت		متغیرهای زمینه‌ای
دکتری	کارشناسی ارشد	کارشناسی	کاردانی	دیپلم و زیر دیپلم	مرد	زن	
۱۷,۱	۱۶,۷	۳۳,۳	۳۷,۵	۲۰,۸	۱۲,۱	۳۲,۱	کم
۴۶,۳	۳۰,۷	۳۴,۷	۴۷,۵	۴۵,۸	۵۲,۳	۲۵,۶	متوسط
۳۶,۶	۵۲,۶	۳۱,۹	۱۵,۰	۳۳,۳	۳۵,۶	۴۲,۳	زیاد
۱۰۰,۰	۱۰۰,۰	۱۰۰,۰	۱۰۰,۰	۱۰۰,۰	۱۰۰,۰	۱۰۰,۰	جمع
کندال تا و سی					کای اسکوتر		نوع آزمون
۰,۱۶۹					۲۷,۶۲۳		مقدار آزمون
۰,۰۰۱					۰,۰۰۰		Sig
-					۰,۳۰۳		ضریب کرامر

نحوه مصرف انواع کالا در رژیم غذایی

طبق یافته‌های به دست آمده، برنج بالاترین میزان حضور را در سید غذایی روزانه خانوارهای ایرانی دارد. ۳۸,۷ درصد از پاسخگویان هر روز و ۵۲,۶ درصد چند روز در هفته برنج مصرف می‌کنند. همچنین ۵۵,۵ درصد از پاسخگویان چند روز در هفته و ۵,۱۶ درصد همه روز سبزی مصرف می‌کنند. ۲۰,۶ درصد هر روز و ۵۷,۷ درصد چند روز در هفته غلات مصرف می‌کنند. ۶۴,۵ درصد از پاسخگویان هر روز و ۲۴,۸ درصد چند روز در هفته میوه مصرف می‌کنند. طبق نتایج جدول شماره ۳، میزان مصرف روزانه برنج در بین افراد دارای تحصیلات کارشناسی، افراد ۴۵ سال و بالاتر و همچنین افرادی با سرانه هزینه ماهیانه کمتر از ۵ میلیون تومان در ماه کمتر از دیگران است.

از طرفی مصرف نو شابه در بین زنان و مردان و گروه‌های مختلف طبقات شغلی دارای ارتباط معناداری است. به طوری که زنان بیشتر از مردان گفته‌اند اصلاً نوشابه مصرف نمی‌کنیم. در بین طبقات شغلی افراد دارای تحصیلات دیپلم و زیر دیپلم (طبقه یک شغلی) بیشتر از دیگر طبقات شغلی گفته‌اند هر روز نوشابه مصرف می‌کنند (جدول شماره ۴). براساس نتایج جدول شماره ۵، مصرف نو شابه در بین گروه‌های مختلف سنی و هزینه‌ای دارای ارتباط معناداری است. به طوری که افراد ۲۵ تا ۳۴ سال بیشتر از دیگر گروه‌های سنی و همچنین افراد با هزینه ماهیانه بالاتر از ۱۵ میلیون تومان در ماه بیشتر از دیگر گروه‌های هزینه‌ای گفته‌اند هر روز نوشابه مصرف می‌کنند.

جدول ۳- مصرف برنج در بین کارکنان وزارت اقتصاد و سازمان امور مالیاتی کشور به تفکیک طبقه شغلی، سن و هزینه ماهیانه خانوار

مصرف برنج	طبقه شغلی			سن			هزینه ماهیانه خانوار						
	دیپلم و زیر دیپلم	کاردانی	کارشناسی	کارشناسی ارشد	دکتری	۲۵ تا ۳۵ سال	۳۵ تا ۴۵ سال	۴۵ سال و بالاتر	کمتر از ۵ میلیون تومان	۵ تا ۸ میلیون تومان	۹ تا ۱۱ میلیون تومان	۱۲ تا ۱۵ میلیون تومان	بالاتر از ۱۵ میلیون تومان
هر روز	۵۰٫۰	۳۵٫۰	۲۶٫۰	۵۲٫۴	۴۳٫۶	۶۹٫۴	۴۰٫۲	۲۵٫۹	۲۳٫۵	۴۹٫۶	۲۶٫۹	۵۰٫۰	۳۷٫۸
چند روز در هفته	۵۰٫۰	۶۰٫۰	۶۶٫۲	۴۷٫۶	۵۳٫۸	۳۰٫۶	۵۵٫۷	۶۹٫۴	۵۲٫۹	۵۰٫۴	۶۳٫۵	۵۰٫۰	۶۲٫۲
چند روز در ماه	-	۵٫۰	۷٫۸	-	۲٫۶	-	۴٫۱	۴٫۶	۲۳٫۵	-	۹٫۶	-	-
جمع	۱۰۰٫۰	۱۰۰٫۰	۱۰۰٫۰	۱۰۰٫۰	۱۰۰٫۰	۱۰۰٫۰	۱۰۰٫۰	۱۰۰٫۰	۱۰۰٫۰	۱۰۰٫۰	۱۰۰٫۰	۱۰۰٫۰	۱۰۰٫۰
نوع آزمون	کای اسکوت			کای اسکوت			کای اسکوت						
مقدار آزمون	۲۱٫۰۴۱			۲۷٫۲۰۲						۳۸٫۳۵۳			
Sig	۰٫۰۰۷			۰٫۰۰۰						۰٫۰۰۰			
ضریب کرامر	۰٫۱۹۳			۰٫۲۳۱						۰٫۲۷۸			

جدول ۴- مصرف نوشابه در بین کارکنان وزارت اقتصاد و سازمان امور مالیاتی کشور به تفکیک جنسیت و طبقات شغلی

مصرف نوشابه	جنسیت		طبقه شغلی (تحصیلات)				
	زن	مرد	دیپلم و زیر دیپلم	کاردانی	کارشناسی	کارشناسی ارشد	دکتری
هر روز	۳٫۱	۰٫۸	۹٫۱	-	۵٫۲	-	-
چند روز در هفته	۲۰٫۸	۳۰٫۱	۳۱٫۸	۲۲٫۵	۱۹٫۵	۲۳٫۸	۳۵٫۹
چند روز در ماه	۳۲٫۱	۳۳٫۸	۳۱٫۸	۳۷٫۵	۴۴٫۲	۲۸٫۶	۲۵٫۶
چند بار در سال	۲۶٫۴	۲۷٫۸	۲۷٫۳	۲۲٫۵	۱۵٫۶	۳۵٫۲	۳۳٫۳
اصلاً مصرف نمی‌کنیم	۱۷٫۶	۷٫۵	-	۱۷٫۵	۱۵٫۶	۱۲٫۴	۵٫۱
جمع	۱۰۰٫۰	۱۰۰٫۰	۱۰۰٫۰	۱۰۰٫۰	۱۰۰٫۰	۱۰۰٫۰	۱۰۰٫۰
نوع آزمون	کای اسکوت		کای اسکوت				
مقدار آزمون	۱۰٫۳۲۲		۳۳٫۱۸۴				
Sig	۰٫۰۳۵		۰٫۰۰۷				
ضریب کرامر	۰٫۱۸۸		۰٫۱۷۱				

جدول ۵- مصرف نوشابه در بین کارکنان وزارت اقتصاد و سازمان امور مالیاتی کشور به تفکیک سن و هزینه ماهیانه خانوار

مصرف نوشابه	سن			هزینه ماهیانه خانوار				
	۲۵ تا ۳۴ سال	۳۵ تا ۴۴ سال	۴۵ سال و بالاتر	کمتر از ۵ میلیون تومان	۵ تا ۸ میلیون تومان	۹ تا ۱۱ میلیون تومان	۱۲ تا ۱۵ میلیون تومان	بالاتر از ۱۵ میلیون تومان
هر روز	۱۲٫۲	-	-	-	۰٫۹	-	-	۱۳٫۵

هزینه ماهیانه خانوار					سن			مصرف نوشابه
بالاتر از ۱۵ میلیون تومان	۱۲ تا ۱۵ میلیون تومان	۹ تا ۱۱ میلیون تومان	۵ تا ۸ میلیون تومان	کمتر از ۵ میلیون تومان	۴۵ سال و بالاتر	۳۵ تا ۴۴ سال	۲۵ تا ۳۴ سال	
۳۵,۱	۶۷,۹	۱۷,۳	۱۹,۱	-	۱۴,۸	۳۲,۰	۲۴,۵	چند روز در هفته
۱۳,۵	-	۵۳,۸	۴۶,۱	۵۲,۹	۴۰,۷	۲۴,۷	۲۶,۵	چند روز در ماه
۲۴,۳	۳۲,۱	۱۷,۳	۲۹,۶	۲۳,۵	۲۵,۰	۳۵,۱	۱۸,۴	چند بار در سال
۱۳,۵	-	۱۱,۵	۴,۳	۲۳,۵	۱۹,۴	۸,۲	۱۸,۴	اصلاً مصرف نمی‌کنیم
۱۰۰,۰	۱۰۰,۰	۱۰۰,۰	۱۰۰,۰	۱۰۰,۰	۱۰۰,۰	۱۰۰,۰	۱۰۰,۰	جمع
کای اسکوتر					کای اسکوتر			نوع آزمون
۸۸,۰۰۵					۴۴,۷۴۶			مقدار آزمون
۰,۰۰۰					۰,۰۰۰			Sig
۰,۲۹۷					۰,۲۹۷			ضریب کرامر

طبق یافته‌های به دست آمده در جدول ذیل، مصرف لبنیات در بین گروه‌های مختلف سنی دارای ارتباط معناداری است. به طوری که افراد ۴۵ سال و بالاتر بیشتر از دیگر گروه‌های سنی گفته‌اند هر روز لبنیات مصرف می‌کنند. در مقابل افراد ۲۵ تا ۳۴ سال بیشتر از دیگران گفته‌اند چند روز در ماه لبنیات مصرف می‌کنند. مصرف لبنیات در بین سایر متغیرهای زمینه تفاوت معناداری ندارد.

جدول ۶- مصرف لبنیات در بین کارکنان وزارت اقتصاد و سازمان امور مالیاتی کشور به تفکیک سن

سن			مصرف لبنیات
۴۵ سال و بالاتر	۳۵ تا ۴۴ سال	۲۵ تا ۳۴ سال	
۵۸,۳	۳۰,۹	۳۶,۷	هر روز
۳۷,۰	۵۹,۸	۳۲,۷	چند روز در هفته
۴,۶	۵,۲	۳۰,۶	چند روز در ماه
-	۴,۱	-	اصلاً مصرف نمی‌کنیم
۱۰۰,۰	۱۰۰,۰	۱۰۰,۰	جمع
کای اسکوتر			نوع آزمون
۵۰,۴۷۴			مقدار آزمون
۰,۰۰۰			Sig
۰,۳۱۵			ضریب کرامر

جدول ۷- مصرف گوشت قرمز در بین کارکنان وزارت اقتصاد و سازمان امور مالیاتی کشور به تفکیک جنسیت و طبقات شغلی

طبقه شغلی (تحصیلات)					جنسیت		مصرف گوشت
دکتری	کارشناسی ارشد	کارشناسی	کاردانی	دیپلم و زیر دیپلم	مرد	زن	
۲,۶	۱۳,۳	۷,۸	۵,۰	-	۳,۸	۱۱,۳	هر روز
۸۴,۶	۶۹,۵	۶۷,۵	۷۰,۰	۷۷,۳	۷۳,۷	۷۱,۷	چند روز در هفته
۱۲,۸	۱۷,۱	۱۸,۲	۲۵,۰	۲۲,۷	۱۸,۸	۱۷,۰	چند روز در ماه
-	-	۶,۵	-	-	۳,۸	-	چند بار در سال
۱۰۰,۰	۱۰۰,۰	۱۰۰,۰	۱۰۰,۰	۱۰۰,۰	۱۰۰,۰	۱۰۰,۰	جمع
کای اسکوتر					کای اسکوتر		نوع آزمون
۲۳,۸۴۳					۱۱,۴۰۸		مقدار آزمون
۰,۰۲۱					۰,۰۱۰		Sig
۰,۱۶۸					۰,۱۹۸		ضریب کرامر

براساس نتایج فوق، مصرف گوشت قرمز در بین کارکنان وزارت اقتصاد و سازمان امور مالیاتی کشور به تفکیک جنسیت و طبقات شغلی متفاوت است. به طوری که زنان بیشتر از مردان گفته‌اند هر روز گوشت مصرف می‌کنند. میزان مصرف گوشت با توجه به طبقات شغلی نیز

متفاوت است. ۸۷,۲ درصد دارای طبقه شغلی ۶ یا دکتري که جزو طبقات بالای اقتصادی هستند گفته‌اند هر روز یا چند روز در هفته گوشت قرمز مصرف می‌کنند، در حالی که این میزان بین طبقات پایین شغلی (دیپلم و زیر دیپلم) حدود ۷۷,۳ درصد است. همچنین میزان مصرف گوشت با توجه به وضعیت اقتصادی خانواده‌ها نیز متفاوت است. ۸۹,۲ درصد خانوارهایی که سرانه هزینه خانوارشان بیش از ۱۵ میلیون تومان در ماه است و جزو طبقات بالای اقتصادی هستند گفته‌اند هر روز یا چند روز در هفته گوشت قرمز مصرف می‌کنند، در حالی که این میزان بین طبقات پایین اقتصادی (خانوارهایی با سرانه هزینه کمتر از ۵ میلیون تومان در ماه) حدود ۵۲,۹ درصد است. در بین گروه‌های سنی نیز افراد ۲۵ تا ۳۴ سال بیشتر از دیگران گفته‌اند هر روز گوشت مصرف می‌کنند. ۱۸,۴ درصد افراد ۲۵ تا ۳۴ سال، ۹,۳ درصد افراد ۳۵ تا ۴۴ سال و ۴,۶ درصد افراد ۴۵ سال و بالاتر گفته‌اند هر روز گوشت مصرف می‌کنند. مصرف گوشت مرغ در بین زنان و مردان و گروه‌های مختلف سنی و طبقات شغلی دارای ارتباط معناداری است. به طوری که زنان بیشتر از مردان و افراد ۲۵ تا ۳۴ سال بیشتر از دیگران گفته‌اند اصلاً گوشت مرغ مصرف نمی‌کنیم. میزان مصرف گوشت مرغ با توجه به وضعیت اقتصادی خانواده‌ها نیز متفاوت است. ۸۶,۵ درصد خانوارهایی که سرانه هزینه خانوارشان بیش از ۱۵ میلیون تومان در ماه است و جزو طبقات بالای اقتصادی هستند گفته‌اند هر روز یا چند روز در هفته گوشت مرغ مصرف می‌کنند، در حالی که این میزان بین طبقات پایین اقتصادی (خانوارهایی با سرانه هزینه کمتر از ۵ میلیون تومان در ماه) حدود ۷۶,۵ درصد است. میزان مصرف گوشت مرغ در بین طبقات شغلی دارای ارتباط معناداری نیست.

همچنین نتایج نشان داد که میزان مصرف ماهی در بین کارکنان وزارت اقتصاد و سازمان امور مالیاتی کشور نیز متفاوت است. ۳۱,۸ درصد از افراد طبقه شغلی یک (دیپلم و زیر دیپلم) گفته‌اند چند بار در سال ماهی مصرف می‌کنند. در بین گروه‌های سنی نیز، ۸۱,۶ درصد از افراد ۲۵ تا ۳۴ سال گفته‌اند چند روز در هفته یا چند روز در ماه گوشت ماهی مصرف می‌کنند. مصرف غلات در بین کارکنان وزارت اقتصاد و سازمان امور مالیاتی کشور در بین گروه‌های مختلف جنسی و طبقات شغلی متفاوت است. به طوری که مصرف غلات در بین زنان بیشتر از مردان است. ۹۱,۲ درصد از زنان گفته‌اند هر روز یا چند روز در هفته غلات مصرف می‌کنند. این میزان در مردان ۷۶,۶ درصد است. میزان مصرف غلات با توجه به طبقات شغلی نیز متفاوت است. افراد دارای طبقه شغلی ۶ با دکتري که جزو طبقات بالای اقتصادی هستند کمتر از دیگران گفته‌اند هر روز یا چند روز در هفته غلات مصرف می‌کنند. میزان مصرف غلات با توجه به سن و وضعیت اقتصادی کارکنان وزارت اقتصاد و سازمان امور مالیاتی کشور نیز متفاوت است. به طوری که میزان مصرف روزانه غلات در بین افراد ۲۵ تا ۳۴ سال کمتر از دیگر گروه‌های سنی است. از طرفی ۷۳ درصد خانوارهایی که هزینه ماهیانه آنها بیش از ۱۵ میلیون تومان در ماه است و جزو طبقات بالای اقتصادی هستند گفته‌اند هر روز یا چند روز در هفته غلات مصرف می‌کنند، در حالی که این میزان بین طبقات پایین اقتصادی (خانوارهایی با سرانه هزینه کمتر از ۵ میلیون تومان در ماه) حدود ۵۲,۹ درصد است. براساس نتایج پژوهش، مصرف میوه در بین کارکنان وزارت اقتصاد و سازمان امور مالیاتی کشور در بین گروه‌های مختلف جنسی و طبقات شغلی متفاوت است. به طوری که مصرف میوه به صورت روزانه در بین زنان بیشتر از مردان است. ۷۷,۴ درصد از زنان گفته‌اند هر روز میوه می‌کنند. این میزان در مردان ۵۷,۹ درصد است. مصرف میوه روزانه یا هفتگی اگر چه بین طبقات شغلی دارای تفاوت معنی داری است. اما تفاوت در سطح ضعیف ارزیابی می‌گردد.

میزان مصرف میوه با توجه به سن و وضعیت اقتصادی کارکنان وزارت اقتصاد و سازمان امور مالیاتی کشور نیز متفاوت است. به طوری که میزان مصرف روزانه میوه در بین افراد ۲۵ تا ۳۴ سال کمتر از دیگر گروه‌های سنی است. از طرفی ۸۶,۵ درصد خانوارهایی که هزینه ماهیانه آنها بیش از ۱۵ میلیون تومان در ماه است و جزو طبقات بالای اقتصادی هستند گفته‌اند هر روز میوه مصرف می‌کنند، در حالی که این میزان بین طبقات پایین اقتصادی (خانوارهایی با سرانه هزینه کمتر از ۵ میلیون تومان در ماه) حدود ۴۷,۱ درصد است.

الگوهای پوشاک و مصرف کالا

ارزیابی نگرش پاسخگویان در مصرف الگوهای پوشاک

نگرش پاسخگویان در خصوص مصرف کالاهای مارک‌دار خارجی به منظور متمایز شدن از دیگران در بین طبقات شغلی کارکنان و هزینه ماهیانه آنها متفاوت است. به طوری که افراد در طبقه شغلی ۶ یا دکتري که جزو طبقات بالای اقتصادی هستند بیشتر از دیگران با این گویه مخالف بوده‌اند. در بین گروه‌های مختلف هزینه‌ای، افراد دارای طبقات پایین اقتصادی (خانوارهایی با سرانه هزینه کمتر از ۵ میلیون تومان در ماه) به طور کامل (۱۰۰ درصد) با موضوع مصرف کالاهای مارک‌دار خارجی به منظور متمایز شدن از دیگران مخالف بوده‌اند. نگرش پاسخگویان در خصوص مصرف کالاهای مارک‌دار خارجی به منظور متمایز شدن از دیگران در میان سایر متغیرهای زمینه‌ای تفاوت معناداری ندارد.

براساس نتایج ذیل، نگرش پاسخگویان در خصوص مصرف لباس و پوشاک مارک دار خارجی به جهت کیفیت آن در بین زنان و مردان طبقات شغلی متفاوت است. به طوری که زنان (۷۶,۱ درصد) بیشتر از مردان (۵۶,۴ درصد) با این گویه موافق هستند. در بین طبقات شغلی، طبقه ۲ شغلی یعنی افراد دارای تحصیلات کاردانی به نسبت دیگران کمتر با این گویه موافق هستند.

نگرش پاسخگویان در خصوص مصرف لباس و پوشاک مارک دار خارجی به جهت کیفیت آن در بین گروه‌های مختلف سنی و هزینه ماهیانه افراد متفاوت است. میزان موافقت پاسخگویان با این گویه که لباس و پوشاک مارک دار خارجی را صرفاً به خاطر کیفیتش مصرف می‌کنم با افزایش سن کمتر می‌شود. به عبارت دیگر ۸۷,۸ درصد از افراد ۲۵ تا ۳۴ سال با این گویه موافق هستند. در صورتی که این نسبت برای افراد ۴۵ سال و بالاتر ۵۸,۳ درصد است.

نگرش پاسخگویان در خصوص مصرف لباس و پوشاک مارک دار خارجی به جهت کیفیت آن بر حسب هزینه ماهیانه افراد نیز متفاوت است. کارکنان با هزینه ماهیانه کمتر از ۵ میلیون تومان (۲۳,۵ درصد) به نسبت دیگران کمتر با این گویه موافق هستند. در صورتی که این نسبت در بین افراد با هزینه ماهیانه ۱۲ تا ۱۵ میلیون تومان در ماه ۱۰۰ درصد و در بین افراد با هزینه ماهیانه بالاتر از ۱۵ میلیون تومان ۸۶,۵ درصد است.

جدول ۸- نگرش پاسخگویان در خصوص مصرف لباس و پوشاک مارک دار داخلی به منظور متمایز شدن از دیگران به تفکیک

سن			
۴۵ سال و بالاتر	۳۵ تا ۴۴ سال	۲۵ تا ۳۴ سال	
۶۱,۲	۵۷,۷	۳۴,۷	مخالف
۳۰,۱	۳۷,۱	۵۵,۱	نه موافق نه مخالف
۸,۷	۵,۲	۱۰,۲	موافق
۱۰۰,۰	۱۰۰,۰	۱۰۰,۰	جمع
کنندال تا او بی			نوع آزمون
۰,۱۳۹			مقدار آزمون
۰,۱۸			Sig

براساس یافته‌های به دست آمده، نگرش پاسخگویان در خصوص مصرف لباس و پوشاک مارک دار داخلی به منظور متمایز شدن از دیگران در بین گروه‌های مختلف سنی دارای تفاوت معناداری است. به طوری که افراد ۲۵ تا ۳۴ سال (۱۰,۲ درصد) بیشتر با این موضوع موافق بوده‌اند و بیان کرده‌اند سعی می‌کنم در خرید پوشاک کالاهای مارک دار داخلی مصرف کنم تا من را از دیگران متمایز (متفاوت) کند. نگرش پاسخگویان در خصوص مصرف لباس و پوشاک مارک دار داخلی به منظور متمایز شدن از دیگران در بین سایر متغیرهای زمینه‌ای تفاوت معناداری ندارد.

نگرش پاسخگویان در خصوص ترجیح آنها در خرید کالا به لحاظ دوام و کیفیت در بین زنان و مردان و طبقات شغلی متفاوت است. به طوری که مردان بیشتر از زنان به این گویه که «در خرید کالا دوام و کیفیت برای من مهم‌تر از مارک‌شان است» موافق بوده‌اند. در بین طبقات شغلی، افراد در طبقه شغلی یک (دیپلم و زیردیپلم) کمتر از دیگران به این گویه موافق بوده‌اند. لازم به ذکر است نگرش پاسخگویان در خصوص ترجیح آنها در خرید کالا به لحاظ دوام و کیفیت در بین سایر متغیرهای زمینه‌ای تفاوت معناداری ندارد.

مصرف پوشاک و ارزیابی کیفیت آنها

براساس یافته‌های به دست آمده، از بین کسانی که از کالای ایرانی (پوشاک ایرانی) استفاده می‌کنند ۵۹ درصد از آنها کیفیت پوشاک ایرانی را متوسط ارزیابی کرده‌اند. همچنین ۲۹,۸ درصد کیفیت پوشاک ایرانی را خوب و ۶,۹ درصد ضعیف دانسته‌اند. از طرفی از بین کسانی که کالای خارجی (چینی و غیر چینی) استفاده می‌کنند ۶۱,۴ درصد آنها کیفیت پوشاک خارجی را متوسط ارزیابی کرده‌اند. همچنین ۲۱,۷ درصد کیفیت پوشاک خارجی را ضعیف و ۱۰,۸ درصد در سطح خوب ارزیابی کرده‌اند.

خرید پوشاک ایرانی یا خارجی در بین گروه‌های مختلف سنی و طبقات شغلی دارای تفاوت معناداری است. به طوری که افراد ۴۵ سال و بالاتر بیشتر از دیگران پوشاک ایرانی را ترجیح می‌دهند. در مقابل افراد ۲۴ تا ۳۴ سال بیشتر پوشاک خارجی غیرچینی را ترجیح می‌دهند. خرید پوشاک ایرانی یا خارجی در بین زنان و مردان دارای تفاوت معناداری نیست. در بین طبقات شغلی، افراد در طبقه ۶ شغلی (دکتری)

بیشتر از دیگران پوشاک خارجی غیر چینی می‌خرند. در واقع به جز در طبقه یک شغلی با افزایش طبقه شغلی، ترجیح پاسخگویان به خرید پوشاک خارجی غیر چینی بیشتر می‌شود.

جدول ۹- ارزیابی کیفیت پوشاک ایرانی و خارجی به تفکیک متغیر سن و جنس

پوشاک خارجی		پوشاک ایرانی			متغیرهای زمینه‌ای
جنسیت		سن			
مرد	زن	۴۵ سال به بالا	۳۵-۴۴	۲۴-۳۴ سال	
۲۵,۰	۲۱,۱	-	۷,۸	۲۹,۶	ضعیف
۵۲,۵	۷۸,۹	۶۷,۷	۵۷,۸	۵۵,۶	متوسط
۲۲,۵	-	۳۲,۳	۳۴,۴	۱۴,۸	خوب
۱۰۰,۰	۱۰۰,۰	۱۰۰,۰	۱۰۰,۰	۱۰۰,۰	جمع
کای اسکوتر		کندال تا اوبی			نوع آزمون
۱۰,۷۶۶		۰,۱۹۴			مقدار آزمون
۰,۰۰۵		۰,۰۰۰			Sig
۰,۳۷۲		-			ضریب کرامر

ارزیابی پاسخگویان از کیفیت پوشاک ایرانی در بین گروه‌های مختلف سنی تفاوت معناداری دارد. به طوری که با افزایش سن، ارزیابی پاسخگویان از کیفیت متوسط پوشاک ایرانی افزایش می‌یابد. به عبارت دیگر افراد ۴۵ سال و بالاتر بیشتر از دیگر گروه‌های سنی بیان کرده اند پوشاک ایرانی از کیفیت متوسطی برخوردار است. ارزیابی پاسخگویان از کیفیت پوشاک ایرانی در بین زنان و مردان و طبقات شغلی و تحصیلی تفاوت معناداری ندارد. اما ارزیابی پاسخگویان از کیفیت پوشاک خارجی در بین زنان و مردان تفاوت معناداری دارد به طوری که زنان بیشتر از مردان کیفیت پوشاک خارجی را به میزان متوسطی ارزیابی کرده‌اند. ارزیابی پاسخگویان از کیفیت پوشاک خارجی در بین گروه‌های مختلف سنی و طبقات شغلی تفاوت معناداری ندارد.

در ادامه از پاسخگویان پرسیده شد «شما برای خرید پوشاک از کدام یک از الگوی مصرف تبعیت می‌کنید؟» در این سوال پاسخگویان می‌توانسته‌اند چند گزینه را انتخاب نمایند.

براساس یافته‌های پژوهش، ۴۸,۴ درصد از پاسخگویان با خراب شدن کالای قبلی اقدام به خرید پوشاک می‌کنند. ۳۷,۴ درصد برای ایجاد تنوع، ۱۱,۳ درصد بر اثر دلزدگی از لباس و پوشاک قبلی و ۷,۷ درصد با آمدن مدل‌های جدید اقدام به خرید پوشاک می‌کنند. همچنین ۷,۴ درصد به سایر موارد اشاره کرده‌اند. تبعیت از الگوی مصرف در خرید پوشاک در بین زنان و مردان متفاوت است. به طوری که زنان بیشتر از مردان برای ایجاد تنوع و یا دلزدگی از لباس و پوشاک قبلی اقدام به خرید پوشاک می‌کنند. در مقابل مردان با خراب شدن کالای قبلی اقدام به خرید پوشاک جدید می‌کنند. در بین طبقات شغلی، افراد طبقه یک شغلی بیشتر برای ایجاد تنوع و افراد طبقه ۵ شغلی بیشتر با آمدن مدل‌های جدید قبلی اقدام به خرید پوشاک می‌کنند. تبعیت از الگوی مصرف در خرید پوشاک در بین گروه‌های مختلف سنی و هزینه ماهیانه افراد متفاوت است. افراد ۲۵ تا ۳۴ سال بیشتر از دیگر گروه‌های سنی برای ایجاد تنوع و افراد ۴۵ سال و بالاتر بیشتر از دیگر گروه‌های سنی با خراب شدن کالای قبلی اقدام به خرید پوشاک می‌کنند. در بین گروه‌های مختلف هزینه‌ای، افراد با هزینه ماهیانه بالاتر از ۱۵ میلیون تومان بیشتر از دیگر گروه‌ها برای ایجاد تنوع و کارکنان با هزینه ماهیانه کمتر از ۵ میلیون تومان (۶۵,۴ درصد) بیشتر از دیگران با خراب شدن کالای قبلی اقدام به خرید پوشاک می‌کنند.

بررسی سلیقه‌ها و الگوهای مصرف هنری پاسخگویان

سلیقه هنری عبارت است از رجحیت یا گرایش به اقلام خاصی از محصولات هنری و دارای سه بعد سلیقه ادبی، سینمایی و موسیقایی است. که در ادامه به آنها پرداخته می‌شود:

سلیقه ادبی

برای بررسی سلیقه‌های ادبی پاسخگویان میزان مطالعه روزنامه یا مجله فرهنگی و هنری، پیگیری اخبار فرهنگی و هنری، گوش دادن به موسیقی و مطالعه کتاب‌های غیر درسی (رمان، داستان، شعر و ...) و ترجیح در مطالعه کتاب مورد بررسی قرار گرفته است.

در ادامه از پاسخگویان پرسیده شد «اگر قرا باشد کتاب و یا رمانی را بخوانید معمولاً کدام یک را ترجیح می‌دهید؟» در این سوال پاسخگویان می‌توانستند چند گزینه را انتخاب نمایند. طبق یافته‌های فوق، ترجیح ۲۷,۱ درصد از پاسخگویان در خواندن کتاب یا رمان کتاب‌های علمی، ترجیح ۲۴,۵ درصد شعر، ترجیح ۲۲,۶ درصد تاریخی و سیاسی، ترجیح ۱۵,۲ درصد داستان‌های عاشقانه و رمان، ترجیح ۹ درصد سفرنامه، ترجیح ۸,۴ درصد پلیسی و جنایی و ترجیح ۷,۴ درصد مذهبی است.

براساس نتایج جدول فوق، ترجیح پاسخگویان در نوع کتاب یا رمان برای خواندن در بین زنان و مردان و طبقات شغلی متفاوت است. به طوری که زنان بیشتر از مردان کتاب و یا رمان‌های عاشقانه و شعر را برای خواندن ترجیح می‌دهند. در مقابل مردان بیشتر کتاب‌ها و یا رمان‌های علمی و تاریخی سیاسی را برای خواندن ترجیح می‌دهند. در بین طبقات شغلی، افراد با طبقه شغلی بالاتر (ارشد و دکتری) بیشتر کتاب‌ها و یا رمان‌های تاریخی و سیاسی، عاشقانه و علمی را برای خواندن ترجیح می‌دهند. ترجیح پاسخگویان در نوع کتاب یا رمان برای خواندن در بین گروه‌های سنی معنادار نبوده است.

سلیقه‌های موسیقایی

در سلیقه‌های موسیقایی مولفه‌هایی چون گوش دادن به موسیقی‌های ایرانی و خارجی، موسیقی‌های محلی، موسیقی پاپ، کلاسیک، فعالیت‌های هنری، رفتن به کنسرت موسیقی، بازدید از مراکز فرهنگی و فعالیت در کانون‌های فرهنگی و هنری مورد بررسی ارزیابی قرار گرفت. نتایج ارزیابی در جدول ذیل بیان شده است.

جدول ۱۰- توزیع پاسخگویان بر حسب گوش کردن به موسیقی‌های محلی به تفکیک طبقه شغلی

طبقه شغلی (تحصیلات)					متغیرهای زمینه‌ای
دکتری	کارشناسی ارشد	کارشناسی	کاردانی	دیپلم و زیر دیپلم	
۱۰,۸	۱۵,۲	۱۳,۰	۲۰,۰	۱۸,۲	اصلا
۴۸,۶	۴۰,۰	۵۱,۹	۵۲,۵	۵۴,۵	کم
۳۲,۴	۲۷,۶	۲۳,۴	۲۵,۰	۱۸,۲	متوسط
۸,۱	۱۷,۱	۱۱,۷	۲,۵	۹,۱	زیاد
۱۰۰,۰	۱۰۰,۰	۱۰۰,۰	۱۰۰,۰	۱۰۰,۰	جمع
کنندال تا اوسی					نوع آزمون
۰,۰۹۴					مقدار آزمون
۰,۰۳۶					Sig
-					ضریب کرامر

گوش کردن به موسیقی‌های محلی (آذری، کردی، لری، ...) در بین طبقات شغلی دارای تفاوت معناداری است. به طوری که افراد طبقه شغلی یک (دیپلم و زیر دیپلم) بیشتر از دیگران گفته‌اند به موسیقی‌های محلی (آذری، کردی، لری، ...) به میزان کمی گوش می‌دهند. گوش کردن به موسیقی‌های محلی (آذری، کردی، لری، ...) در بین سایر متغیرهای زمینه‌ای تفاوت معناداری ندارد.

بر اساس نتایج جدول ۱۱، گوش دادن به موسیقی و تصنیف‌های سنتی ایرانی (شجریان، ناظری، سراج، قربانی، عقیلی و ...) در بین زنان و مردان، گروه‌های مختلف سنی و هزینه ماهیانه دارای تفاوت معناداری است. به طوری که زنان بیشتر از مردان و افراد با هزینه ماهیانه بالاتر از ۱۵ میلیون تومان در ماه بیشتر از دیگران گفته‌اند به موسیقی و تصنیف‌های سنتی ایرانی (شجریان، ناظری، سراج، قربانی، عقیلی و ...) به میزان زیادی گوش می‌دهند. در بین گروه‌های مختلف سنی، افراد ۲۴ تا ۳۴ سال کمتر از دیگران به موسیقی و تصنیف‌های سنتی ایرانی (شجریان، ناظری، سراج، قربانی، عقیلی و ...) به میزان زیادی گوش می‌دهند. گوش دادن به موسیقی و تصنیف‌های سنتی ایرانی (شجریان، ناظری، سراج، قربانی، عقیلی و ...) بر حسب طبقات شغلی تفاوت معناداری ندارد.

جدول ۱۱- توزیع پاسخگویان بر حسب گوش دادن به موسیقی و تصنیف‌های سنتی ایرانی به تفکیک طبقه شغلی

هزینه ماهیانه خانوار					سن			جنسیت	
بالاتر از	۱۲ تا	۹ تا ۱۱	۵ تا ۸	کمتر از	کمتر از ۵	کمتر از ۵	مرد	زن	
۱۵	۱۵	میلیون	میلیون	۵	میلیون	۵			

میلیون تومان	میلیون تومان	تومان	تومان	میلیون تومان	تومان	میلیون تومان	تومان			
۱۰,۸	۳۲,۱	۷,۷	-	۵۲,۹	-	۱۳,۴	۲۶,۷	۱۶,۳	۵,۸	اصلا
۲۷,۰	۱۷,۹	۶۳,۵	۵۸,۶	۲۳,۵	۵۵,۸	۴۰,۲	۳۳,۳	۳۹,۵	۵۲,۳	کم
۱۰,۸	۱۴,۳	۱۹,۲	۲۶,۱	۲۳,۵	۲۳,۱	۲۴,۷	۲۸,۹	۲۷,۹	۱۸,۷	متوسط
۵۱,۴	۳۵,۷	۹,۶	۱۵,۳	-	۲۱,۲	۲۱,۶	۱۱,۱	۱۶,۳	۲۳,۲	زیاد
۱۰۰,۰	۱۰۰,۰	۱۰۰,۰	۱۰۰,۰	۱۰۰,۰	۱۰۰,۰	۱۰۰,۰	۱۰۰,۰	۱۰۰,۰	۱۰۰,۰	جمع
کندال تا او سی				کندال تا او سی				کای اسکور		نوع آزمون
۰,۱۳۰				۰,۲۴۹				۱۴,۰۵۷		مقدار آزمون
۰,۰۲۸				۰,۰۰۰				۰,۰۰۳		Sig
-				-				۰,۲۲۲		ضریب کرامر

نتیجه‌گیری و ارائه پیشنهادها

نتایج پژوهش نشان داد در بین وعده‌های غذایی، وعده غذایی ناهار بیشتر از دیگر وعده‌ها در بین کارکنان و طبقات شغلی در ستاد وزارت امور اقتصادی و دارایی و سازمان امور مالیاتی کشور رعایت می‌شود. و میان وعده صبح تنها توسط ۷,۴ درصد به میزان زیاد رعایت می‌شود. وعده‌های غذایی میان وعده و ناهار در بین طبقات شغلی دارای تفاوت معناداری است. افراد دیپلم و زیر دیپلم (طبقه شغلی یک) بیشتر از دیگر گروه‌ها و طبقات شغلی و تحصیلی وعده غذایی میان وعده و افراد کارشناسی ارشد و دکتری (طبقه شغلی ۴ و ۵) بیشتر از دیگر گروه‌ها و طبقات شغلی و تحصیلی وعده غذایی ناهار را به میزان کمی رعایت می‌کنند. توجه به ماده مغذی در مصرف مواد غذایی در بین طبقات شغلی تفاوت معناداری ندارد. توجه به مواد مغذی در میان ۲۶,۲ درصد از کسانی که درآمد آنها مخارج زندگی را پوشش می‌دهد و پس انداز هم می‌کنند مورد توجه قرار می‌گیرد نتایج پژوهش با پژوهش عزیزاده اقدم (۱۳۸۸) همخوانی دارد. همچنین کسانی که هزینه ماهیانه آنها ۱۵ میلیون و بالاتر است ۳۵,۳ درصد آنها ترجیح می‌دهد از پوشاک خارجی غیر چینی و ۲۳,۶ درصد از ماشین خارجی استفاده کنند. در این زمینه می‌توان گفت الگوهای مصرف تا حدودی با سرمایه‌های اقتصادی رابطه معناداری دارد. نتایج پژوهش حاضر منطبق با پژوهش عبدالهی و مرادی (۱۳۸۹) است که معتقد بودند رابطه الگوهای مصرف با سرمایه‌های اقتصادی و درآمدی معنادارتر از سایر متغیرها است. بررسی مصرف کالا و سبد غذایی نشان می‌دهد برنج بالاترین میزان حضور را در سبد غذایی روزانه کارکنان دارد. میزان مصرف گوشت ماهی نسبت به دیگر اقلام کمتر است. میزان مصرف روزانه و هفتگی گوشت قرمز ۷۵,۸، گوشت مرغ ۷۷,۴ درصد و میزان مصرف گوشت ماهی ۱۸,۱ درصد است. ۴۵,۵ درصد از پاسخویان چند روز در ماه ماهی مصرف می‌کنند. نتایج پژوهش در خصوص مصرف ماهی با نتایج پژوهش یوسفی و شریعتی (۱۳۸۸) همخوانی دارد که بیان کرده‌اند سرانه ماهیانه مصرف ماهی در خانوارهای ساکن مشهد، بسیار پایین (۱۳۰ گرم در ماه) است و درصد قابل توجهی از خانوارها (۵۱,۴) نیز ماهی مصرف نمی‌کنند. نتایج پژوهش حاضر در خصوص مصرف گوشت و سبزی با نتایج پژوهش Cockerham (2004) که بیان نموده‌اند زنان بیش تر از مردان سبزیجات و میوه مصرف می‌کنند و افراد شاغل و طبقه بالای شغلی بیشتر از دیگران میوه، سبزیجات و گوشت مصرف می‌کنند همخوانی دارد.

نگرش پاسخگویان به پوشاک نشان می‌دهد اکثر پاسخگویان با مصرف کالاهای مارک‌دار خارجی و داخلی به منظور متمایز شدن از دیگران مخالف بوده‌اند. اکثر پاسخگویان (۷۵,۸ درصد) پوشاک و کالاها را با توجه به دوام و کیفیت خریداری می‌کنند. و تنها ۱۷,۱ درصد از پاسخگویان معتقد بودند لباس و پوشاک ایرانی به لحاظ کیفیت و دوام بهتر از کالاهای خارجی است. افراد طبقه ۶ شغلی یا دکتری بیشتر از دیگران با مصرف کالاهای مارک‌دار خارجی و داخلی به منظور متمایز شدن از دیگران مخالف بوده‌اند. زنان (۷۶,۱ درصد) بیشتر از مردان (۵۶,۴ درصد) لباس و پوشاک مارک دار خارجی به جهت کیفیت آن استفاده می‌کنند.

۶۰,۶ درصد از پاسخگویان در خرید پوشاک برای خود و خانواده‌شان از کالای ایرانی استفاده می‌کنند. از بین کسانی که از کالای ایرانی (پوشاک ایرانی) استفاده می‌کنند ۵۹ درصد از آنها کیفیت پوشاک ایرانی را متوسط ارزیابی کرده‌اند. در بین طبقات شغلی، افراد در طبقه ۶ شغلی (دکتری) بیشتر از دیگران پوشاک خارجی غیر چینی می‌خرند. ۶۶,۵ درصد از پاسخگویان در خرید کیف و کفش از کالای ایرانی استفاده می‌کنند. از بین کسانی که از کیف و کفش ایرانی استفاده می‌کنند ۵۴,۹ درصد آنها، کیفیت کیف و کفش ایرانی را متوسط ارزیابی می‌کنند. این نسبت برای کسانی که از کالای خارجی (چینی و غیر چینی) استفاده می‌کنند ۲۶,۳ درصد است. بررسی تبعیت از الگوی مصرف در بین کارکنان ستاد وزارت اقتصاد و سازمان امور مالیاتی نشان می‌دهد اکثر پاسخگویان با خراب شدن کالا اقدام به خرید می‌کنند. به طوری که

۴۸,۴ درصد از پاسخگویان با خراب شدن کالای قبلی اقدام به خرید پوشاک می‌کنند. ۳۷,۴ درصد برای ایجاد تنوع، ۱۱,۳ درصد بر اثر دلزدگی از لباس و پوشاک قبلی و ۷,۷ درصد با آمدن مدل‌های جدید اقدام به خرید پوشاک می‌کنند. زنان بیشتر از مردان برای ایجاد تنوع و یا دلزدگی از لباس و پوشاک قبلی و در بین طبقات شغلی، افراد طبقه یک شغلی بیشتر برای ایجاد تنوع و افراد طبقه ۵ شغلی بیشتر با آمدن مدل‌های جدید قبلی اقدام به خرید پوشاک می‌کنند. نتایج این پژوهش با پژوهش مرکز افکارسنجی دانشجویان ایران (۱۳۹۶) همخوانی دارد. در این پژوهش ۵۵,۶ درصد با خراب شدن کالای قبلی، ۲۵,۵ درصد برای ایجاد تنوع و یا دلزدگی از لباس و پوشاک قبلی، ۱۸,۸ درصد با آمدن مدل‌های جدید اقدام به خرید پوشاک و لباس می‌کنند.

بررسی سلیقه‌ها و الگوهای مصرف هنری پاسخگویان نشان می‌دهد کمتر از ده درصد (۷,۷ درصد) از پاسخگویان همیشه و هر روز روزنامه یا مجله فرهنگی و هنری مطالعه می‌کنند. ۱۶,۱ درصد اصلاً روزنامه یا مجله فرهنگی و هنری مطالعه نمی‌کنند. ۴۱ درصد از پاسخگویان گفته‌اند همیشه (هر روز) موسیقی گوش می‌دهند. ۲۸,۴ درصد به ندرت (ماهی یکبار) کتاب‌های غیر درسی (رمان، داستان، شعر و ...) را می‌خوانند. ترجیح ۲۷,۱ درصد از پاسخگویان در خواندن کتاب یا رمان کتاب‌های علمی، ترجیح ۲۴,۵ درصد شعر و ترجیح ۶,۲۲ درصد تاریخی و سیاسی است. در بین طبقات شغلی، افراد با طبقه شغلی بالاتر (ارشد و دکتری) بیشتر کتاب‌ها و یا رمان‌های تاریخی و سیاسی، عاشقانه و علمی‌را برای خواندن ترجیح می‌دهند. ۲۱,۶ درصد از پاسخگویان اصلاً به موسیقی بی‌کلام ایرانی و خارجی (سنتی و پاپ) گوش نمی‌دهند. ۱۸,۴ درصد پاسخگویان به میزان زیاد و خیلی زیادی به موسیقی و تصنیف‌های سنتی ایرانی (شجریان، ناظری، سراج، قربانی، عقیلی و ...) گوش می‌دهند. ۴۱,۶ درصد گفته‌اند اصلاً به کنسرت موسیقی نمی‌روند. ۵۴,۲ درصد اصلاً در کانون‌های فرهنگی هنری (موسیقی، ادبی و ...) فعالیتی ندارند. نکته‌ای که در این زمینه باید به آن توجه نمود این است که با توجه به شیوع کرونا بسیاری از این مراکز یا تعطیل شده‌اند یا با حداقل زمان فعالیت می‌کنند. و همچنین افراد به دلیل ترس از ابتلا به کرونا به چنین مراکزی کمتر و و یا اصلاً مراجعه نمی‌کنند. افراد طبقه شغلی یک (دیپلم و زیر دیپلم) بیشتر از دیگران گفته‌اند به موسیقی‌های محله‌ای (آذری، کردی، لری، ...) به میزان کمی گوش می‌دهند. افراد با هزینه ماهیانه بالاتر از ۱۵ میلیون تومان در ماه بیشتر از دیگران گفته‌اند به موسیقی و تصنیف‌های سنتی ایرانی (شجریان، ناظری، سراج، قربانی، عقیلی و ...) به میزان زیادی گوش می‌دهند. به طور کلی سلیقه موسیقایی در بین طبقات شغلی دارای ارتباط معناداری نیست. این وضعیت می‌تواند ناشی از شرایط تولید و مصرف موسیقی در جامعه جدید و معاصر باشد. زمانی موسیقی در قابل اجراهای زنده قابل شنیدن بود و وسیله‌ای برای ضبط و شنیدن آن در هر زمان و مکان وجود نداشت. بنابراین گسترده مکان‌هایی که می‌شد در معرض موسیقی قرار گرفت محدود بود. در ضمن گسترده تولید و تنوع موسیقی نیز اندک بود. به این ترتیب افراد در انتخاب و گوش دادن به موسیقی مورد علاقه، محدود بودند. اما امروز در هر زمان و مکانی می‌توان موسیقی گوش داد. در ضمن، آن قدر تولید کننده موسیقی وجود دارد که می‌توان در معرض هر نوع تجربه موسیقایی قرار داشت. دسترسی به انواع موسیقی برای همه افراد از طبقات شغلی و اجتماعی مختلف نیز امکان پذیر شده است. در چنین شرایطی شاید تاکید بر تمایزهای طبقاتی تا اندازه زیادی غلو آمیز باشد. چرا که تجربه موسیقی برای همه طبقات به راحتی امکان پذیر است. بررسی سلیقه سینمایی پاسخگویان نشان می‌دهد ۵۰ درصد از پاسخگویان گفته‌اند در شرایط فعلی (دوران کرونا) به ندرت به سینما می‌روند. ۳۳,۹ درصد هم اصلاً به سینما نمی‌روند. از طرفی ۶۰ درصد پاسخگویان اصلاً برای تماشای تئاتر به سالن‌های تئاتر نمی‌روند. ترجیح پاسخگویان در تماشای فیلم نشان می‌دهد ۵۱,۹ درصد از پاسخگویان ترجیح می‌دهد در خانه فیلم ببینند. ۳۲,۶ درصد ترجیح می‌دهند با خانواده در سینما فیلم ببینند. ترجیح پاسخگویان در دیدن فیلم در بین گروه‌های مختلف طبقات شغلی نیز تفاوت معناداری دارد. به طوری که افراد با تحصیلات دکتری (طبقه ۵) بیشتر از دیگر گروه‌های تحصیلی ترجیح می‌دهند در خانه فیلم ببینند.

در نهایت می‌توان گفت امروزه مردم با انتخاب‌های مصرفی‌شان شناخته می‌شوند و این هویت‌شان را شکل می‌دهد. بنابراین افراد به دنبال ایجاد تمایز بین خود و دیگران هستند و یا می‌خواهند با نوع مصرف غذایی خود نشان دهند که به گروه خاصی تعلق دارند و می‌خواهند با مصرف بعضی از غذاها یا در بعضی از مکان‌ها مثل کافی شاپ، طبقه و موقعیت اجتماعی خود را به رخ دیگران بکشند. پس غذا و تجربه خوردن می‌تواند به تمایز اجتماعی منجر شده و به هویت افراد شکل ببخشد. الگوهای مصرف در بین گروه‌ها و طبقات شغلی، سبک زندگی متفاوتی را شکل می‌دهد. به طوری که بورديو، هم جایگاه فرد در طبقه را تعیین کننده نوع مصرف می‌داند و هم نوع مصرف را جایگاه می‌داند. به نظر بورديو، با وجود حذف همه موانع در مقابل حرکت آزاد کالا، مصرف افسار گسیخته نیست، بلکه منش آن را کنترل می‌کند و از یک نظم پنهان تبعیت می‌کند. درحقیقت، ذائقه یا سلیقه مصرف را جهت می‌دهد و با جهت گیری مصرف، سبک‌های زندگی متفاوت شکل می‌گیرند، زیرا ذائقه دائماً ضرورت‌ها را به اولویت‌ها تبدیل می‌کند. و فارغ از هر نوع تعیین مکانیکی، مجموعه‌ای از انتخاب‌ها را فراهم می‌آورد که روی هم رفته سبک‌های زندگی را سامان می‌بخشد.

منابع

۱. اعظمی، معصومه. (۱۳۹۱). تأثیر موقعیت شغلی بر سبک زندگی زنان شاغل وزارت تعاون، کار و رفاه اجتماعی. ماهنامه اجتماعی، اقتصادی، علمی و فرهنگی کار و جامعه، شماره ۱۴۹.
۲. الیاسی، مجید؛ پرده دار، فاطمه؛ ترشیزی، سوده؛ خوش‌فر، غلامرضا؛ دنکو، محید. (۱۳۹۰). بررسی عوامل مؤثر بر مصرف کالاهای فرهنگی در بین جوانان. جامعه‌پژوهی فرهنگی، پژوهشگاه علوم انسانی و مطالعات فرهنگی، سال دوم، شماره دوم.
۳. باکاک، رابرت. (۱۳۸۱). مصرف. ترجمه: خسرو صبری. انتشارات شیرازه، چاپ اول.
۴. ذوالفقاری، ابوالفضل؛ احمدی، ابوالفضل. (۱۳۹۲). مقایسه گفتمان‌های مصرف با تأکید بر نظرات مقام معظم رهبری. فصلنامه مطالعات راهبردی بسیج، سال شانزدهم، شماره ۶۱.
۵. ربیعی، علی؛ نیرومند، مونا؛ کیاده، ناصر. (۱۳۹۵). الگوی خرید و مصرف کالاهای ایرانی مشتریان شهری و روستایی کشور. دو فصلنامه علمی پژوهشی کاوش‌های مدیریت بازرگانی، سال هشتم، شماره ۱۵.
۶. سلطان آبادی، معصومه؛ هاشمیان، سید محمد حسین. (۱۳۹۴). مطالعه تجارب زنان در اجرای الگوی مطلوب مصرف در خانواده (با تأکید بر بیانات مقام معظم رهبری درباره مصرف). دو فصلنامه علمی و پژوهشی دین و سیاست فرهنگی، شماره پنجم.
۷. شرف‌الدین، سید حسین. (۱۳۹۴). مصرف‌گرایی در سبک زندگی مدرن و دینی. دو فصلنامه علمی و تخصصی پژوهش‌نامه سبک زندگی، سال اول، شماره اول.
۸. عبدالهی، محمد؛ مرادی، سجاد. (۱۳۹۰). تحلیل جامعه‌شناختی الگوهای مصرف در بین ساکنان شهر تهران. مجله برنامه ریزی رفاه و توسعه اجتماعی، دوره ۳، شماره ۹.
۹. عسکری ندوشن، عباس؛ سیدعلیرضا افشانی؛ راضیه ذاکری‌هامانه؛ سمیه عسکری ندوشن. (۱۳۹۰). تمایلات مصرفی زنان در شهر یزد. زن در توسعه و سیاست پژوهش زنان، دوره ۹، شماره ۱.
۱۰. عزیززاده اقدم، محمد باقر. (۱۳۸۹). تحلیل جامعه‌شناختی سبک غذایی شهروندان تبریزی. فصلنامه علمی و پژوهشی رفاه اجتماعی، سال دوازدهم، شماره ۴.
۱۱. فاضلی، محمد. (۱۳۸۴). جامعه‌شناسی مصرف موسیقی. فصلنامه انجمن ایرانی مطالعات فرهنگی و ارتباطات، سال اول، شماره ۴.
۱۲. کلانتری، عبدالحسین؛ رستمعلی زاده، ولی‌اله؛ نسیم افزا، اعظم. (۱۳۹۵). تحصیلات و مصرف فرهنگی در شهر تهران. نشریه مطالعات و تحقیقات اجتماعی در ایران، شماره ۱.
۱۳. ویلن، تورستین. (۱۳۸۶). نظریه طبقه تن‌آسا. ترجمه: فرهنگ ارشاد. تهران: نشرنی.
14. Abel, T. (1991). Measuring health lifestyles in a comparative analysis: Theoretical issues and empirical findings. *Sociology & Medicine*, 32(8), 899-908.
15. Cockerham, W. C., et al. (2007). Health lifestyles and the absence of the Russian middle class. *Journal of Sociology of Health & Illness*, 29(3), 457-473.
16. Cockerham, W. C., Rutten, A., & Abel, T. (1997). Conceptualizing contemporary health lifestyles: Moving beyond Weber. *The Sociological Quarterly*, 38(2), 321-342.
17. Cockerham, W. C., Hinote, B. P., Abbott, P., & Haerpfer, C. (2004). Health lifestyles in Central Asia: The case of Kazakhstan and Kyrgyzstan. *Social Science & Medicine*, 59, 1409-1421.
18. Paterson, M. (2006). *Consumption and everyday life*. Routledge.

Research Paper

The approaches of the Islamic Republic of Iran to political participation as the foundation of political legitimacy with an emphasis on the role of parties; A look at the legal aspects

Ehsan Noorian: PhD student, Department of Political Science, Kermanshah Branch, Islamic Azad University, Kermanshah, Iran.

Hassan Golpayegani*: Assistant Professor, Political Science Department, Kermanshah Branch, Islamic Azad University, Kermanshah, Iran.

Edris Beheshtinia: Assistant Professor, Political Science Department, Kermanshah Branch, Islamic Azad University, Kermanshah, Iran.

Received: 2023/10/19 **PP** 19-38 **Accepted:** : 2023/12/18

Abstract

Political participation is one of the important concepts in social debates and political sociology. The stronger the political participation, the stronger the political legitimacy. In the Islamic Republic of Iran, political participation has been of great importance as the foundation of political legitimacy. After the victory of the revolution, the necessity of people's participation has not only not decreased, but its importance has increased. In the constitution of our country, there are several principles that specify and emphasize the all-round participation of the people in the political affairs of the Islamic society. In view of this, the main question of the present article has been raised as follows: What were the approaches of the Islamic Republic of Iran to political participation (with emphasis on the role of parties)? that this central hypothesis has been proposed that after the Islamic revolution, the parties acted as intermediaries between the people and the officials, which has become the basis for strengthening the legitimacy in the Islamic Republic of Iran. The system of the Islamic Republic of Iran, with political, social and cultural transformation in the society, has developed the growth and expansion of popular institutions and has provided the grounds for the participation of civil politics in the process of decision-making, policy-making and administration of the society, and the leaders of the system have emphasized it. The type of research method is descriptive-analytical and based on library studies.

Keywords: Participation, political participation, structure, governance, legal perspective

Citation: Noorian, E., Golpayegani, H, Beheshtinia, E.(2024). **The approaches of the Islamic Republic of Iran to political participation as the foundation of political legitimacy with an emphasis on the role of parties; A look at the legal aspects.** *Journal of Society and Politics*, Vol 1, No 4, Shiraz, PP 19-38.

* **Corresponding author:** Hassan Golpayegani, **Email:** golpayegani@skiff.com, **Tel:** +98 9129578456

Extended Abstract

Introduction

Political participation is one of the divisions and is related to democracy. In order for the military to have democratic characteristics, the largest number of people must participate in the formulation of power and public affairs and politics. Democracy also has components such as the rule of law, public good, equality, natural rights, originality of the individual and respect for the basic rights of people. The lack of participation will ultimately lead to the continuation and strengthening of non-democratic government. In the system of the Islamic Republic of Iran, people's political participation means a vote for the realization and establishment of the government. The importance and obligation of the maximum participation of the people in the elections has been to such an extent that Imam Khomeini (RA) and the Supreme Leader have mentioned it in their speeches and have listed the participation of the people as both a right and a duty, and as a guarantor of the preservation of Islam. They have considered the country, the independence and freedom of the nation. Political participation will strengthen people's motivation towards their responsibility in front of society and self-determination, political stability, legality and participation of elites.

Methodology

The type of research method is descriptive-analytical and based on library studies.

Results and discussion

In the constitution of our country, there are several principles that specify and emphasize the all-round participation of the people in the political affairs of the Islamic society. In view of this, the main question of the present article has been raised as follows: What were the approaches of the Islamic Republic of Iran to political participation (with emphasis on the role of parties)? that this central hypothesis has been proposed that after the Islamic revolution, the parties acted as intermediaries between the people and the officials, which has become the basis for strengthening the legitimacy in the Islamic Republic of Iran. The system of the Islamic Republic of Iran, with political, social and cultural transformation in the society, has developed the growth and expansion of popular institutions and has provided the grounds for the

participation of civil politics in the process of decision-making, policy-making and administration of the society, and the leaders of the system have emphasized it.

Conclusion

Based on Iran's foreign policy approach and ideological perspectives, policymakers seem to pay little attention to these seventeen goals. For instance, in the environmental sector, current indicators reveal the country's low rank in environmental management. In the poverty reduction and inequality sector, one of the seventeen development goals, a favorable situation is not evident.

References

19. Ahmadi, M. (2011). *Political Parties and Changes in Iran*. Tehran: Nowin Press. [In Persian]
20. Akbari, K. (2009). The Role of Parties in Post-Islamic Revolution Politics. *Journal of Political Science*, 12(47). [In Persian]
21. Akhtarshahr, A. (2009). *Political Acceptance Components in the Religious Government*. Tehran: Institute for Cultural and Islamic Thought Research. [In Persian]
22. Alam, A. (1999). *Foundations of Political Science*. Tehran: Ney Press. [In Persian]
23. Bahman, S. (2011). *Color Revolution and the Islamic Revolution in Iran*. Tehran: Islamic Revolution Documents Center. [In Persian]
24. Bashirieh, H. (2006). *Political Sociology*. Tehran: Ney Press. [In Persian]
25. Darabi, A. (2009). Elections and the Process of Political Participation in the Islamic Republic of Iran. *Journal of Political Science and International Relations*, 6. [In Persian]
26. Farsoon, S., & Moshayekhi, M. (2008). *Political Culture in the Islamic Republic of Iran*. (Translator: Masoumeh Khaleqi). Tehran: Baz Publication. [In Persian]
27. Farzanehpour, H., & Zangeneh, P. (2009). A Comparison of Conceptualization and Mechanisms of Political Participation in the Paradigm of Modernity with the Political Thought of Imam Khomeini. *Journal of Islamic Revolution Approaches*, 3(8). [In Persian]
28. Haqiqat, S. S. (2015). *Methodology of Political Sciences*. Qom: Mofid University. [In Persian]
29. Hosseini Khah, M. R. (2009). *Political Participation and Its Foundations in the*

- Islamic Republic. Tehran: Vasal Press. [In Persian]
30. Hosseini, M. (2009). Examination of the Relationship between Shiite Political Culture and the Victory of the Islamic Revolution. *Journal of Islamic Revolution*, 17. [In Persian]
31. Kargar, A. R. (2010). An Analysis of the Role of Parties in Democratic Societies. Tehran: Kharam Press. [In Persian]
32. Kargar, A. R. (2010). An Analysis of the Role of Parties in Democratic Societies. Tehran: Kharam Press. [In Persian]
33. Karimi, S. (2003). Media and Ways to Enhance Popular Participation in Political and Social Arenas. Qom: Boostan Ketab.
34. Khabiri, K. (2000). Political Consensus and National Security in the Islamic Republic of Iran (A Collection of Articles on Competitions and Political Challenges in Iran Today). Tehran: Goftegou Cultural Publication. [In Persian]
35. La Palombara, J. (2001). Distribution: Crisis of Resource Management. (In Crises and Sequences in Political Development, L. Pay & Others). Tehran: Strategic Studies Research Institute. [In Persian]
36. Majidi, M. R., & Eqbal, H. (2014). Model of Institutionalization in Iran After the Islamic Revolution; Evaluating Religious Democracy in Iran. *Journal of Islamic Revolution Studies*, 3(8). [In Persian]
37. Masoudnia, H., & Najafi, D. (2014). Parties and Political Development in Iran. *Journal of Political Research*, 1(2). [In Persian]
38. Mohammadi, M. (2001). Religious Democracy in the Islamic Republic System or Theodemocracy. *Journal of Faculty of Law and Political Science*, 54. [In Persian]
39. Qasemi, A. (2012). Parties and the Development Process. Tehran: Razvan Press. [In Persian]
40. Rahbar, A. A., et al. (2011). Environmental Possibilities of the Islamic Republic of Iran for Political Participation. *Strategic Quarterly*, 20(60). [In Persian]
41. Ranjkesh, M. (2010). Political Competition and Party Contradictions in Iran. Tehran: Kavosh Press. [In Persian]
42. Rezavi, M. (2012). Political Participation in Iran After the Islamic Revolution. Tehran: Andisheh Gostar Press. [In Persian]
43. Saifzadeh, S. H. (2012). Modernity and New Theories of Political Science. Tehran: Mizan Press. [In Persian]
44. Shabani Saravi, R. (2008). Political-Cultural Sociology of Iran. Tehran: Basij Cultural Organization. [In Persian]
45. Thompson, K., et al. (2002). Religion and Social Structure. (Translators: Ali Bahrampour & Hassan Mohaddesi). Tehran: Quiver Press. [In Persian]
46. Tousli, G. (2001). Religious Sociology. Tehran: Sokhan Press. [In Persian]
47. Vent, A. (2013). Social Theories of International Politics. Tehran: Office of Political and International Studies. [In Persian]

فصلنامه جامه و سیاست

دوره ۱، شماره ۴، زمستان ۱۴۰۲

Journal Homepage: <https://sanad.iau.ir/journal/jsp>

شاپای الکترونیکی: ۱۲۳۶-۲۹۸۱

مقاله پژوهشی

رویکردهای جمهوری اسلامی ایران به مشارکت سیاسی به عنوان زیربنای مشروعیت سیاسی با تأکید بر نقش احزاب

احسان نوریان: دانشجوی دکتری، گروه علوم سیاسی، واحد کرمانشاه، دانشگاه آزاد اسلامی، کرمانشاه، ایران.

حسن گلپایگانی: استادیار، گروه علوم سیاسی، واحد کرمانشاه، دانشگاه آزاد اسلامی، کرمانشاه، ایران.

ادریس بهشتی نیا: استادیار، گروه علوم سیاسی، واحد کرمانشاه، دانشگاه آزاد اسلامی، کرمانشاه، ایران.

دریافت: ۱۴۰۲/۰۷/۲۷ صص ۲۸-۱۹ پذیرش: ۱۴۰۲/۰۹/۱۳

چکیده

مشارکت سیاسی از جمله مفاهیم مهم در مباحثات اجتماعی و جامعه‌شناسی سیاسی می‌باشد. به هر میزانی که مشارکت سیاسی تقویت شود، به همان میزان مشروعیت سیاسی نیز قوی‌تر می‌شود. در جمهوری اسلامی ایران، مشارکت سیاسی به عنوان زیربنای مشروعیت سیاسی از اهمیت زیادی برخوردار بوده است. پس از پیروزی انقلاب، ضرورت مشارکت مردم نه تنها کاهش نیافته، بلکه بر اهمیت آن افزوده شده است. در قانون اساسی کشورمان، اصول متعددی وجود دارد که بر مشارکت همه جانبه مردم در امور سیاسی جامعه اسلامی، تصریح و تأکید کرده است. با توجه به این امر، سوال اصلی مقاله حاضر این گونه مطرح شده است که رویکردهای جمهوری اسلامی ایران به مشارکت سیاسی (با تأکید بر نقش احزاب) چگونه بوده است؟ که این فرضیه محوری مطرح شده است که بعد از انقلاب اسلامی احزاب حد واسط بین مردم و مسئولین عمل کرده که این امر زمینه ساز تقویت مشروعیت در جمهوری اسلامی ایران شده است. نظام جمهوری اسلامی ایران با دگرگونی سیاسی اجتماعی و فرهنگی در جامعه به رشد و گسترش نهادهای مردمی پرداخته و زمینه‌های مشارکت سیاست مدنی را در فرآیند تصمیم‌گیری، سیاستگذاری و اداره جامعه فراهم نموده است و رهبران نظام بر آن تأکید نموده‌اند. نوع روش تحقیق توصیفی - تحلیلی و بر مبنای مطالعات کتابخانه‌ای می‌باشد.

واژه‌های کلیدی: مشارکت، مشارکت سیاسی، ساختار، حاکمیت، نگاهی حقوقی

استاد: نوریان، احسان؛ گلپایگانی، حسن؛ بهشتی نیا، ادريس. (۱۴۰۲). رویکردهای جمهوری اسلامی ایران به مشارکت سیاسی به عنوان زیربنای

مشروعیت سیاسی با تأکید بر نقش احزاب. فصلنامه جامعه و سیاست، سال ۱، شماره ۴، شیراز، صص ۳۸-۱۹.

مقدمه

مشارکت سیاسی یکی از شقوق و همبسته با مردم سالاری است. برای اینکه نظامی ویژگی مردم سالاری داشته باشد باید بزرگترین شمار مردم در صورت بندی قدرت و امور عمومی و سیاست مشارکت داشته باشند. مردم سالاری نیز در درون خود، مؤلفه‌هایی چون حاکمیت قانون، خیر عمومی، برابری، حقوق فطری، اصالت فرد و احترام به حقوق اساسی انسان‌ها را دارد. فقدان و کم‌رنگ بودن مشارکت در نهایت منجر به تداوم و تقویت حکومت غیرمردم سالار خواهد شد. در نظام جمهوری اسلامی ایران مشارکت سیاسی مردم به منزله رأی به تحقق و برپایی حکومت است. اهمیت و وجوب مشارکت حداکثری مردم در انتخابات تا بدان حد بوده است که حضرت امام خمینی (ره) و مقام معظم رهبری در سخنرانی‌های خویش از آن یاد کرده‌اند و مشارکت مردم را هم حق و هم تکلیف برشمرده‌اند و از آن به عنوان ضامن حفظ اسلام، کشور، استقلال و آزادی ملت دانسته‌اند. مشارکت سیاسی، سبب تقویت انگیزه افراد نسبت به مسئول بودن آنها در مقابل جامعه و تعیین سرنوشت، ثبات سیاسی، قانونمندی و مشارکت نخبگان خواهد شد.

تعریف مشارکت سیاسی

بحث و بررسی در خصوص تعریف، مفهوم، ماهیت، گستره، انواع و عواقب مشارکت علقه متفکران و موضوع کتاب، مقاله و نوشتارهای متعددی بوده است. مانند دیگر مفاهیم اجتماعی، مشارکت نیز محل برخورد آرا و عقاید مختلف بوده است. طبیعی است برای استفاده آن در این رساله، ضمن مرور کلی، به تعریفی متوسل می‌شویم که از طرفی پذیرش و مقبولیت نزد عالمان را داشته و از سویی قابلیت به کارگیری را به عنوان تعریف عملیاتی در نوشته را به اثبات رساند. معمولاً، تعریف‌های علوم اجتماعی در طول زمان همراه با پدیده‌ها و واقعیات هر عصر متحول می‌شوند، زیرا تعریف آنگاه ارزشمند است که اولاً درک پدیده‌ها را آسان سازد و ثانیاً مصداق‌های خود را در برگیرد. مایرون وینر در مقاله معروف خود درباره مشارکت سیاسی، پس از ذکر ۱۰ مورد از تجلیات مشارکت سیاسی، این تعریف را ارائه می‌دهد: «مشارکت سیاسی هر عمل داوطلبانه موفق یا ناموفق، سازمان یافته یا بدون سازمان، دوره‌ای یا مستمر، شامل روش‌های مشروع و نامشروع برای تأثیر بر انتخاب رهبران و سیاست‌ها و اداره امور عمومی در هر سطحی از حکومت محلی یا ملی است.» (وینر، ۱۳۷۸: ۶۱). ساموئل هانتینگتون و جان نلسون در کتاب مشترک خود تعریف زیر را ارائه می‌دهند: مشارکت سیاسی کوشش‌های شهروندان غیر دولتی برای تأثیر بر سیاست‌های عمومی است. (هانتینگتون و نلسون، ۱۳۸۵: ۶۴).

اهمیت مشارکت سیاسی

طبیعت انسان اجتماعی است و زندگی اجتماعی هم، براساس روابط انسانها با یکدیگر امکان‌پذیر می‌شود و در این فرآیند، فرد و جامعه بر یکدیگر تأثیر می‌گذارند. در نتیجه، بر افراد جامعه لازم است نقش خود را در این تأثیرگذاری و تأثیر پذیری، به درستی ایفا کنند. از این رو، افراد باید با مشارکت فعال در سرنوشت خود و جامعه، دخالت کرده و در سیاست گذاری‌ها، تصمیمات و چگونگی اداره امور کشور تأثیرگذار باشند؛ چراکه اگر در تعیین سرنوشت خود مشارکت نداشته باشند، براساس سنت‌های موجود در علم خلقت، دیگران با سلطه بر آنها و به جای آنان تصمیم‌گیری خواهند کرد و با ایده و ایدئولوژی‌های ناپهنجار باسیاست‌گذاری و تنظیم اداره امور پرداخته، جامعه را به سرمنزل هدف‌های مورد پسند جهان بینی خود سوق خواهند داد و چه بسا آن را به مرحله هلاکت بکشاند. از نظر سیاسی، مشارکت مردم در تعیین سرنوشت خود، منجر به رشد و تقویت اقتدار ملی و وحدت ملی می‌شود و چون در نظام مشارکت جو، از تمامی ظرفیت‌ها، توانمندی‌ها و استعداد‌های مردم استفاده می‌شود، فاصله طبقاتی و مشکلات دولت - ملی کاهش خواهد یافت. (کلانتری و دیگران، ۱۳۹۰: ۴۵).

مشارکت سیاسی ازجمله ملزومات بنیادین مردم سالاری و شهروندی است و از ضرورت‌های جدانشدنی نظام سیاسی در قرن بیست و یکم است. اصلی‌ترین شاخص توسعه یافتگی سیاسی پاسخ به نیاز فزاینده مشارکت سیاسی و نهادینه کردن آن در قالب نهادهای مدنی است. مطالعه مشارکت سیاسی هر جامعه‌ای شناخت رفتار سیاسی مردم آن را میسر می‌سازد و مشخص می‌کند که در بسترهای اجتماعی گوناگون، میزان مشارکت سیاسی شهروندان چگونه و تحت تأثیر چه عواملی تغییر می‌پذیرد. (مسعودنیا و دیگران، ۱۳۹۳: ۷۸). میزان حضور و مشارکت مردم در طول تاریخ به یک اندازه نبوده است، اما در هر زمانی که مردم پشتیبانی بیشتری از نظام سیاسی کرده‌اند و در جریان امور مشارکت بیشتری داشته‌اند، ثبات بیشتری بر نظام‌های سیاسی حکم فرما بوده است. در واقع مردم با مشارکت‌شان، هم خود را در اداره‌ی جامعه سهیم می‌دانند و هم به شکل بهتری می‌توانند خواسته‌ها و ناخواسته‌های خود را ابراز کنند. انتخابات که شیوه‌ی امروزی حضور و ابراز نظر مردم است، بهترین شاخص ارزیابی میزان مقبولیت یک نظام سیاسی محسوب می‌شود. در مردم سالاری اسلامی، مشارکت مردمی به عنوان ویژگی یک جامعه پیشرفته از جمله اصول پذیرفته شده است. در این نظریه، حکومت با مشارکت همه جانبه مردم اداره می‌شود. امیر مؤمنان علی (ع)

برای مشارکت در انتخاب رهبر می‌فرماید: «در حکم خداوند و دین اسلام، بر مسلمانان واجب است پس از اینکه امام و رهبرشان کشته شد دست از روی دست و قدم از قدم بردارند و کاری آغاز نکنند، قبل از اینکه برای خودشان رهبری دانشمند، خداترس و آگاه به قضا و سنت اختیار نمایند تا امور آنها را اداره کند». (مجلسی، ۱۳۶۸، ج ۳۳: ۱۴۳).

بنابراین، مردم در تحقق یکی از مهم‌ترین ارکان حکومت، یعنی رهبری، باید مشارکت فعال داشته باشند و رهبری را که واجد شرایط است برای سرپرستی و اداره امور جامعه انتخاب نمایند. نقش مردم تنها در انتخاب رهبر نیست، بلکه پس از انتخاب رهبر هم مردم باید حضور فعالی داشته باشند و به همین دلیل، امیر مؤمنان (ع) بیان می‌دارند که حاکم و دولتمرد نیاز به مشاوران راستگو و متخصص دارد. (قربانی، ۱۳۹۵: ۸۴).

ویژگی‌های مشارکت سیاسی

مشارکت سیاسی جزئی از رفتار اجتماعی محسوب می‌شود چراکه اول، به منزله یکی از ارکان و شاخصهای عمده توسعه سیاسی به شمار می‌رود. دوم، رابطه تنگاتنگی با مشروعیت نظام‌های سیاسی دارد و سوم، به میزان زیادی بیانگر نوع نظام سیاسی هر جامعه است. بنابراین، مطالعه مشارکت سیاسی هر جامعه‌ای شناخت رفتار سیاسی مردم آن را میسر می‌سازد و مشخص می‌کند که در بسترهای اجتماعی گوناگون، میزان مشارکت سیاسی شهروندان چگونه و تحت تأثیر چه عواملی تغییر می‌کند. این مهم (مشارکت سیاسی) را می‌توان به عنوان یک رفتار و هنجار اختیاری انسانی، همانند هر عمل اختیاری دیگر، معلول باورها و اندیشه‌های افراد جامعه دانست. به عبارت دیگر مشارکت سیاسی، ریشه در فرهنگ سیاسی مشارکتی جامعه دارد. میزان مشارکت و شدت و ضعف مردم در مشارکت سیاسی وابسته به میزان مقبولیت نظام‌های سیاسی است، هرچه مشارکت سیاسی مردم در یک نظام سیاسی بیشتر باشد، مقبولیت نظام بیشتر است. طبیعی است که مشارکت سیاسی مردم، مولود به رسمیت شناخته شدن چنین حقی برای آنان است و این امر در مطالعات مربوط به حقوق اساسی انسان و ملت‌ها بررسی می‌شود. قوانین اساسی، جلوه‌گاه حقوق اساسی یک ملت و از جمله حق او جهت مشارکت در زندگی سیاسی خویش است. بنابراین حقوق و قانون اساسی از یک سو همچون ابزاری در خدمت علوم سیاسی به هدف نهادینه کردن مشارکت سیاسی مردم عمل می‌کند و از سوی دیگر به منزله ساختاری است که رفتار سیاسی مردم و دولت را سامان داده، تحدید و تعریف می‌نماید و بر حسن اجرای آن نظارت می‌کند. (قنائی و قیصری، ۱۳۹۶: ۱۰۲).

لذا کشورهای توسعه یافته و کشورهای توسعه نیافته از نظر شاخص‌های توسعه و مشارکت با هم تفاوت‌های اساسی دارند. در کشورهای توسعه یافته میزان مشارکت سیاسی مردم بسیار پایین است. در حالی که در نظام‌های دموکراتیک و مدل حکومت‌های مردم سالارانه، به ویژه حکومت مردم سالاری دینی، اساس و بنیان شکل‌گیری حکومت براساس رأی و نظر مردم است. لذا مقوله مشارکت می‌تواند به حذف فاصله و شکاف میام حاکمیت و مردم بینجامد، چرا که مردم وقتی احساس کنند که بین آنان و حاکمیت فاصله‌ای نیست و حاکمیت را از آن خود تلقی کنند، آگاهانه و آزادانه و از روی اختیار و یا میل و اشتیاق، در توسعه ملی، مشارکت همگانی و فعال خواهند داشت. روشن است فعالیت‌هایی که از روی جبر، اجبار و اکراه صورت گیرند، هرگز در بلندمدت دوام نخواهند آورد.

هر دولتی باید میان قدرت، فرایندهای سیاسی و مشارکت مردم پل ارتباطی ایجاد کند؛ چرا که امروزه مشارکت سیاسی از مهم‌ترین شاخصه‌های کارآمدی و عدم مشارکت سیاسی به عنوان یکی از نشانه‌های ناکارآمدی دولت‌ها محسوب می‌شود و بدین معناست که دولت مزبور قادر به ایجاد شبکه‌های ارتباطی میان ترتیبات نهادی (قواعد بازی و هنجارهای مربوط به مشارکت سیاسی) و کارآمدی در سطح کلان و نیز در فرایندهای سیاسی خود نیست. (آب نیکی، ۱۳۹۰: ۱۱۵). از نظر بسیاری از صاحب نظران، شرکت مردم در انتخابات ملی و رای دادن آنها به نامزد مورد نظر، شاخص مشارکت سیاسی شهروندان محسوب می‌شود. ولی چنین شاخصی نمی‌تواند بیانگر مشارکت واقعی مردم باشد؛ زیرا باید بین مشارکت آگاهانه، ارادی و واقعی مردم با مشارکت اجباری و برانگیخته تمایز قائل شد. ممکن است در یک جامعه توده‌ای، شهروندان به آسانی تحت تأثیر و نفوذ نخبگان سیاسی قرار گیرند؛ یا اینکه حضور افراد در پای صندوق‌های رای اجباری باشد، در این صورت مشارکت شهروندان واقعی نخواهد بود. (پالیزبان، ۱۳۹۰: ۳۵). مشارکت سیاسی متضمن سهیم شدن اجتماعی فعال، غیر توده‌ای، برابر و ناآمرانه از بالا به پایین افراد و گروهها (بویژه افراد و گروههای فرودست) در تلاشی سازمان یافته و سنجیده به منظور هدایت سرنوشت و بهبود اوضاع زندگی شان از حیث دخالت در تصمیم‌گیری‌ها و افزایش کنترل بر نهادهای سیاسی است. این موضوع را نیز نباید از نظر دور داشت که حقوق سیاسی و مشارکت در حکومت بر پایه‌ی آزادی‌های سیاسی استقرار می‌یابد. هرگاه در نظام سیاسی و ارزشی حاکم بر جامعه، آزادی‌های سیاسی به رسمیت شناخته نشده باشد، جایی و فرصتی برای برخورداری شهروندان از حقوق سیاسی متصور نیست و همواره این حقوق در معرض گزند و آسیب است. (پیشگاهی فرد و زهدی گهرپور، ۱۳۸۹: ۳۰).

علاوه بر این، معیار مشارکت سیاسی در جوامع مختلف فرق می‌کند. به این معنی که ممکن است در یک جامعه رای دادن بیشترین میزان مشارکت سیاسی تلقی شود؛ در حالی که در جامعه دیگر، دارا بودن منصب سیاسی بیشترین میزان مشارکت سیاسی تلقی شود. بنابراین، برای مطالعه مشارکت سیاسی، بررسی اشکال، ابعاد و عمق مشارکت بر اساس فهم کنش گران سیاسی هر جامعه ضروری است. مشارکت پیامدهای دوسویه دارد؛ زیرا در یک معنا فقدان مشارکت و انفعال به این مفهوم است که دولت از منابع بالقوه‌ای که باید در خدمت آن قرار گیرد، بی‌نصیب می‌گردد و از سوی دیگر، مشارکت زمانی مؤثر واقع می‌شود که تغییراتی بنیادی در اندیشه و عمل به وجود آیند. از این رو، ایده‌های مربوط به مشارکت یک نقطه مشترک دارند و آن بها دادن به نقش و نظر مردم در تصمیم‌گیری‌های سیاسی و دسترسی آنها به منافع قدرت است. مشارکت سیاسی پدیده‌ای جهانی است، نه به این معنا که همه افراد لزوماً فعالیت سیاسی دارند و نه اینکه از نظر شکل یا وسعت در همه جوامع به یک اندازه است، بلکه به این معناست که در همه جوامع وجود دارد و شرایط پذیرش تغییرات را فراهم می‌سازد.

مشارکت سیاسی در انتخابات ریاست جمهوری سالهای (۱۳۶۷-۱۳۵۷)

وقوع انقلاب اسلامی ایران در سال ۱۳۵۷ سرآغازی بر حضور گسترده احزاب در عرصه‌ی سیاسی ایران بود؛ به گونه‌ای که بلافاصله پس از انقلاب اسلامی، صدها حزب، گروه و انجمن تشکیل شد. وقوع چنین وضعیتی به دلیل دوران طولانی اختناق سیاسی، امری عادی بود، اما در عین حال، وضعیت جدید نیز به دور از آسب نبود و می‌توانست مشکلات زیادی را برای جامعه جدید و نظام نوپای ایران به وجود آورد. علاوه بر این که در وضعیت جدید، هنوز نهادهای اجرایی و تقنینی تشکیل نشده و هنوز نهادمندی سیاسی در کشور رخ نداده بود. به همین دلیل، احزاب و گروه‌های تشکل یافته، دارای قاعده مندی نبوده و فاقد شناسنامه، شفافیت، برنامه رسمی و مرامنامه ثبت شده بودند. گرچه نهادهای نظام از سال ۵۸ شکل گرفت و برخی از نقایص موجود را جواب گو بود، اما تکثر شدید احزاب و رشد بی‌برنامه آنها در اثر تحولات انقلابی و رها شدن نیروهای اجتماعی و سیاسی به راحتی کنترل پذیر نبود. با توجه به این که ماهیت احزاب، یافتن راه حل برای نفوذ در قدرت است، در سال‌های بعد نیز شاهد حضور احزاب در قدرت و تأثیرگذاری بر سیاست بودیم و در دوران‌های مختلف، نقش‌های متفاوتی را پذیرفتند. در این مقطع زمانی که دوران تا سیس، شکل‌گیری و تثبیت نظام جمهوری اسلامی است، برای مشارکت سیاسی چند مولفه متصور است، از جمله حضور مردم در انتخابات، که عمدتاً از نگرش «تکلیف‌مداری» و «ادای فریضه دینی» است و «استیفای حقوق شهروندی» و «ادای وظیفه ملی»، که در مرحله بعدی قرار دارد. مولفه دیگر مشارکت سیاسی در این دوره آن است که احزاب سیاسی با گرایش‌های سیاسی مختلف کمتر نقش‌آفرینی می‌کنند و عمدتاً احزاب تأثیر گذار و موثر احزاب و تشکل‌های سیاسی هستند که با حاکمیت و رهبران انقلاب در ارتباطند: حزب جمهوری اسلامی، جامعه روحانیت مبارز و سازمان مجاهدین انقلاب اسلامی از مهم‌ترین تشکل‌های تأثیر گذار در دهه اول انقلاب هستند. البته، در سال ۱۳۶۷ هجری شمسی، با تشکیل مجمع روحانیون مبارز که به نوعی انشعاب از جامعه روحانیت مبارز تهران بود، نقش مهمی در تحولات سیاسی اجتماعی کشور بر عهده گرفت.

جدول ۱- درصد مشارکت سیاسی

ردیف	عنوان	درصد شرکت کنندگان	تاریخ
۱	همه پرسى جمهوری اسلامی	۹۸/۲٪	۱۳۵۸/۱/۱۲
۲	خبرگان قانون اساسی	۵۱/۴۱٪	۱۳۵۸/۰۵/۱۲
۳	تایید قانون اساسی	۷۹٪	۱۳۵۸/۰۹/۱۲
۷	دوره اول ریاست جمهوری	۶۷/۸۶٪	۱۳۵۸/۱۱/۵
۵	دوره دوم ریاست جمهوری	۶۴/۷۶٪	۱۳۶۰/۰۵/۰۲
۶	دوره سوم ریاست جمهوری	۷۴/۵۹٪	۱۳۶۰/۰۷/۱۰
۷	دوره چهارم ریاست جمهوری	۵۴٪	۱۳۶۴/۰۵/۲۵
۸	دوره اول مجلس شورای اسلامی	۵۲٪	۱۳۵۸/۱۲/۲۴
۹	دوره دوم مجلس شورای اسلامی	۶۵/۵٪	۱۳۶۳/۰۱/۲۶
۱۰	دوره سوم مجلس شورای اسلامی	۵۹/۷۲٪	۱۳۶۷/۰۱/۱۹
۱۱	دوره اول خبرگان رهبری	۷۷/۹۳٪	۱۳۶۱/۰۹/۱۹

منبع: دارابی، ۱۳۸۸: ۴۷

مشارکت سیاسی در جمهوری اسلامی ایران از سال ۱۳۹۲-۱۳۶۷

با گذشت یک دهه از انقلاب و پایان یافتن جنگ تحمیلی که شرایط خاصی را ایجاد کرده بود و با برگزاری یازده دوره انتخابات مختلف، مشارکت سیاسی مردم روند تازه‌ای می‌پیمود که منطبق با خصلت‌های این دوران، یعنی تعمیقی بودن، فراگیری و تصریحی بودن است. در این دوران مشارکت سیاسی بیش از پیش از حالت تائیدگرا و تجهیز، حمایتی خارج می‌شود و به سمت آگاهانه تر شدن و محاسبه و ارزیابی در عملکردها پیش می‌رود. تمرکز بر مسائل اقتصادی، که با رشد اقتصادی در این سال‌ها همراه بود، به تدریج باعث شد، شکل و نوع زندگی مردم نسبت به دوران قبل (دهه اول انقلاب) تغییرات اساسی کند. رشد زندگی مدرن به تدریج باعث پیچیده تر شدن اقتضانات زندگی می‌شد. طبیعی است که در چنین شرایطی کثرت در مسائل بیشتر از وحدت بود و ضرورت رفتار عقلانی و حسابگرانه بیش از پیش خود نمایی می‌کرد. (الویری، ۱۳۸۵: ۱۲۸).

انتخابات ششمین دوره ریاست جمهوری به خوبی نشان دهنده این تغییر رفتار در میان مردم است. میزان آرای هاشمی رفسنجانی که در دوره اول ریاست جمهوری ۵۴/۵۴ درصد بود، به میزان ۳/۵ درصد کاهش یافت و به ۵۰/۶۵ درصد در دور دوم رسید. کاهش آرای هاشمی در دور دوم ریاست جمهوری نشان از حسابگری مردم دارد که کم از کم تاثیر سایر خصوصیات مانند سابقه مبارزه انقلابی کاسته می‌شود و به جای آن ارزیابی عملکردها مطرح می‌شود. در اواخر این دوره نیز مسئله تغییر قانون اساسی برای ادامه ریاست جمهوری هاشمی رفسنجانی در میان برخی اعضای کابینه مانند عطا... مهاجرانی مطرح می‌شود؛ چرا که جامعه امروزی نمی‌پذیرد تنها یک نفر صلاحیت ریاست جمهوری داشته باشد و بقیه افراد از این حق محروم باشند. بنابراین، در دوران سازندگی، با تغییراتی که در شرایط زندگی مردم به وجود آمد و بر اساس افزایش میزان آگاهی‌ها که با پیروزی انقلاب اسلامی شتاب بیشتری گرفته بود و یک دهه از آن می‌گذشت، مردم فرصت یافتند در مورد وضع موجود بیشتر فکر و انتقاد کنند. البته، با توجه به رشد آگاهی‌ها در این دوره، ضرورت احزاب فعال و پویا بیشتر نمایان می‌شود و چون در این دوره نیز فعالیت مستمر و پویای احزاب در زندگی سیاسی مردم مشاهده نمی‌شود، رفتار انتخاباتی مانند دوره قبل نیست؛ اما می‌توان گفت که همچنان دارای خصلت فراگیری است. (بیات، ۱۳۸۰: ۵۲).

در این دوره، یعنی در حد فاصل زمانی سال‌های ۱۳۶۷-۱۳۸۴ هجری شمسی، پانزده انتخابات برگزار شده است که در جدول زیر آمده است:

جدول ۲- میزان مشارکت حد فاصل زمانی سال‌های ۱۳۶۷-۱۳۸۴ هجری شمسی

ردیف	عنوان‌ها	میزان مشارکت	تاریخ برگزاری
۱	همه پرسى قانون اساسی	۵۴/۵۱	۱۳۶۸/۵/۶
۲	دوره پنجم ریاست جمهوری	۵۴/۵۴	۱۳۶۸/۵/۶
۳	دوره ششم ریاست جمهوری	۵۰/۶۵	۱۳۷۲/۳/۲۱
۴	دوره هفتم ریاست جمهوری	۸۳/۲۸	۱۳۷۶/۳/۲
۵	دوره هشتم ریاست جمهوری	۶۶/۶۰	۱۳۸۰/۳/۱۸
۶	دوره نهم ریاست جمهوری (مرحله اول)	۶۲	۱۳۸۴/۳/۲۷
۷	دوره دهم ریاست جمهوری (مرحله دوم)	۵۹/۷۶	۱۳۸۴/۴/۳
۸	دوره چهارم مجلس شورای اسلامی	۵۷/۸۱	۱۳۷۱/۱/۲۱
۹	دوره پنجم مجلس شورای اسلامی	۷۱/۲۰	۱۳۷۴/۱۲/۱۸
۱۰	دوره ششم مجلس شورای اسلامی	۶۹	۱۳۷۸/۱۱/۲۹
۱۱	دوره هفتم مجلس شورای اسلامی	۵۱/۲۱	۱۳۸۲/۱۲/۱
۱۲	دوره دوم مجلس خبرگان رهبری	۳۷/۰۷	۱۳۶۹/۷/۱۶
۱۳	دوره سوم مجلس خبرگان رهبری	۴۶/۳۲	۱۳۸۷/۸/۱
۱۴	اولین دوره شورای اسلامی کشور	۶۴/۴۲	۱۳۷۷/۱۲/۷
۱۵	دومین دوره شورای اسلامی کشور	۴۹/۲	۱۳۸۱/۱۲/۹

جدول برگرفته از کتاب رفتار انتخاباتی در ایران، تألیف علی دارابی، ۱۳۸۸، نشر سروش، تهران: ۵۱

در مجموع، پایان جنگ تحمیلی و حرکت به سمت دهه دوم انقلاب و آغاز بازسازی و سازندگی کشور با ویژگی‌ها و شرایط خاص همراه است:

۱- ارتحال امام خمینی (ره) و انتخاب آیت‌الله خامنه‌ای ۲- پاره‌ای از اصلاحات در قانون اساسی کشور صورت گرفت. این اصلاحات، هر چند محدود، در ساختار اداره کشور بسیار تاثیر گذار بود، از جمله می‌توان به قانونی شدن مجمع تشخیص مصلحت نظام که با ابتکار امام خمینی (ره) شکل گرفته بود، حذف پست نخست‌وزیری و تمرکز اختیارات همراه با تفویض اقتدار و وظایف لازم رئیس‌جمهور، حذف سیستم شورایی در قوه قضائیه و اداره سازمان صدا و سیما و بالاخره حذف قید مرجعیت برای رهبری اشاره داشت. ۳- باز شدن فضای فرهنگی - سیاسی کشور که در این دوره نسبت به دوره قبل اندکی گشایش را تجربه کرد. ۴- گفتمان «سازندگی» بر پایه توسعه اقتصادی محور کار دولت هشت ساله هاشمی رفسنجانی شد. سازندگی، ساخت زیربناها، توسعه و عمران کشور، گسترش مناسبات روابط خارجی، رونق کار و تولید، از جمله دستاوردهای مهم این گفتمان بوده است. ۵- گفتمان «اصلاحات» بر پایه توسعه سیاسی محور کار دولت هشت ساله محمد خاتمی شد. گسترش آزادی‌ها، توسعه کمی و کیفی مطبوعات، بسط مناسبات در عرصه دیپلماسی و سیاست خارجی، افزایش سطح مشارکت سیاسی شهروندان، افزایش کمی و کیفی احزاب و تشکلهای سیاسی را باید از جمله مهم‌ترین دستاوردهای دوران خاتمی دانست. (طائفی، ۱۳۸۸: ۹۶-۹۷).

رویکردهای جمهوری اسلامی ایران به مشارکت سیاسی

با وقوع انقلاب اسلامی لایه‌های سنتی نیز اندیشه تقيه و تقدیرگرایی خود را کنار گذاشتند و علیه ساختار سلطنتی و تجدد آمرانه‌ای که مردم را از خودبیگانه کرده بود، انقلاب کردند. انقلاب اسلامی ایران جوی را ایجاد کرد که از دو سو باعث مشارکت سیاسی گردید. این دو بعد هر چند رادیکال و ناخودآگاهی بود، اما برای روند افزایش مشارکت سیاسی در ایران مؤثر افتاد. بعد اول مربوط به قطع رابطه با ساختار بین‌الملل و حمایت از کشورهای منطقه و مستضعفین در سطح جهان بود. بعد دوم مربوط به سیاسی شدن اسلام می‌باشد که در آن گروه‌ها، نهادها، احزاب مذهبی که قشر وسیعی را در بر می‌گیرد و خود باعث مشارکت قشر وسیعی گردید که سیاست را نامطلوب می‌دانستند و با قدرت قهر کرده بودند. روحانیون، بازار، اقشار سنتی و مهاجران دینداری که هیچ پدیده‌ای جز دین سیاسی راضی‌شان نمی‌ساخت. بالاخره در فرایند انقلاب اسلامی با سیاست آشتی کردند. مدرنیته در قالب افکار رادیکال انقلابی و مارکسیستی و جو آرمان‌گرایی دوران جنگ سرد به بازیگران کلاسیک ایران که قشر بسیار وسیعی را در بر می‌گرفت، امکان فعالیت دادند. (رهبر و دیگران، ۱۳۹۰: ۱۰۴).

باید اشاره داشت که اگر در دوران پهلوی، مشارکت سیاسی متأثر از رویکردهای کارگزاران، ضعیف بود، با شکل‌گیری انقلاب اسلامی، هویت دینی برخواسته آن زمینه ساز تقویت آن گردید. در نتیجه این امر، پیوندی محکم میان توده‌های مردم و حکومت برقرار گردید. از سوی دیگر، با توجه به ماهیت تاریخی «فقه» اسلامی و تازه بودن مفهوم مشارکت سیاسی، عده‌ای از پژوهش‌گران، تلاش برای اثبات هر نوع رابطه میان دو مقوله را عقیم و غیر منتج اعلام داشته‌اند. براساس این تفکر، مشارکت سیاسی از جمله مؤلفه‌های دموکراسی غربی محسوب می‌شود و جست و جو برای تبیین مبانی آن در متون فقهی مربوط به صدها سال قبل، غریب می‌نماید. در مقابل، برخی از متفکران مسلمان، ضمن تأکید بر محتوای غنی فقه و شریعت اسلام و توان پاسخ‌گویی آن برای نیازمندی‌های هر عصر و زمانه‌ای، براین باورند که مبانی فقهی و دینی مشارکت سیاسی را می‌توان از متون دینی و نظریات فقهی پیشوایان استخراج کرد. در نگاه دینی و با مراجعه با نصوص و مبانی اسلامی، مشارکت سیاسی و حساس بودن به امور جامعه، به مثابه‌ی یک حق، وظیفه و تکلیف همگانی، مورد اهتمام آموزه‌های دین مبین اسلام است که در آموزه‌های متعدد نظیر «مقام خلیفه الهی انسان»، «بیعت با حاکم»، «امر به معروف و نهی از منکر»، «شورا و مشورت»، «پاسخ‌گویی و ایقان و حاکمان به مردم»، و «نظارت بر ساخت قدرت سیاسی» و .. تبیین شده است. براساس جهان بینی اسلامی و آیه‌ی شریفه‌ی «إِنِّي جَاعِلٌ فِي الْأَرْضِ خَلِيفَةً»؛ انسان، جانشین خدا در زمین و موجودی آزاد و خودمختار است و این آزادی و اختیار، آنگاه که با آگاهی و قدرت قرین شود، مسئولیت به بار می‌آورد. از این منظر، انسان در برابر خدا، خود، انسان‌های دیگر و طبیعت مسئول است. (دارابی، ۱۳۸۸: ۷۴-۷۵).

در بحث از مشارکت سیاسی، دین و مولفه‌های هویت دینی نقش مهمی را ساختارهای سیاسی جمهوری اسلامی ایران ایفا کرد. دین با بسیج توده‌ها و همچنین تقویت وحدت، زمینه ساز افزایش مشارکت سیاسی شد. این مهم در اندیشه وبر نیز نقش مهمی بازی می‌کند. وبر با روش درون فهمی خود سعی کرد، رفتار انسانی را براساس نیت و هدف مندی انسانی، تفسیر و تحلیل کند. به این معنی که برای تبیین حقیقی رفتار، باید رفتار را در چارچوب ذهنی و عینی که آفریده شده، شناخت. از نظر وبر شناخت، تا زمانی که به تبیین علی و به فهم معنای ذهنی یک کردار دست نیافته است، همچنان ناقص است. کانون و محور توجه وبر، معانی ذهنی‌ای است که انسان‌های کنش‌گر به کنش‌ها و رفتارهای خود نسبت می‌دهند. به عبارت دیگر برای فهمیدن رفتار انسان‌ها، چه رفتار فردی و چه رفتار اجتماعی و در نتیجه تحولات سیاسی

و اجتماعی، اولین و مهم ترین کار وارد شدن به عالم اعتبارات و ارزش های آن ها است تا مشخص شود. هر رفتار به دنبال چه باید و نیایدی که در ذهن آن ها می باشد، شکل گرفته است. یکی از مهم ترین منابعی که در چارچوب و ساختار ذهنی انسان ها شکل می دهد و جهان بینی و بایدها و نبایدهای افراد را تعیین می کند، دین باورها و آموزه های دینی است. بر این اساس او تکوین نظام سرمایه داری غرب را به مذهب پروتستان نسبت می دهد که موجب ایجاد انگیزش های مناسب برای تشکیل نظام سرمایه داری شده است. بدین ترتیب مطالعات وبر درک تاثیر ارزش ها و باورهای دینی بر رفتار بشری را به نحو مثبت و علمی میسر می سازد و روشن می کند که افکار مذهبی چگونه به عنوان علت مؤثر در جریان تاریخ عمل می کنند. (حسنی، ۱۳۸۸: ۱۱-۱۰).

رهیافت فرهنگ سیاسی بر سنت ماکس وبر تکیه دارد. وی تغییر و تحول بینش مذهبی را عامل اساسی تحولات می دانست؛ لذا فرهنگ سیاسی که کنش های سیاسی انسان را نه در اقتصاد و اجتماع بلکه در بینش ها و گرایش های مذهبی متغیرهایی از این دست می جوید. (اخترشهر، ۱۳۸۸: ۵۴-۵۵). وبر برای اندیشه به طور کلی نقش متغیر مستقل قائل بود، به اندیشه مذهبی - پروتستانیسم - در ایجاد تغییرات شگرف اقتصادی، صنعتی و سیاسی بسیار بها می داد. (سیف زاده، ۱۳۹۱: ۱۲۹).

نظر وبر بر این بود که طرد سنت ها به این صورت و تغییر سریع در روش و نحوه ی ارزش گذاری فعالیت های اقتصادی، نمی توانست بدون یک نیروی محرک دینی قوی رخ داده باشد. اما او دلایل و مدارکی را نیز مبنی بر تفاوت مستمر شیوه های شرکت جستن فرقه های مختلف مذهبی در سرمایه داری مستقر عصر خود در روزگار خود گردآوری و ارائه می دهد. (توسلی، ۱۳۸۰: ۲۳۸).

همچنین از نظر دورکیم دین چون برخی کارکردهای اجتماعی مهم را با حفظ باورهای مشترک از طریق اعمال مناسکی انجام می دهد، پابرجا مانده است. حقیقت دین، حقیقتی جامعه شناختی است و مرجع نمادهای دینی خدای توتمی نیست، بلکه خود جامعه است. (تامسون و دیگران، ۱۳۸۱: ۱۷).

انقلاب اسلامی ۱۹۷۹ به دنبال یک تغییر اساسی و بنیادین در جامعه ایران بود. پس از آنکه روحانیون به اقتدار سیاسی دست یافتند، نظام سیاسی، حیات اجتماعی، فرهنگ و اعتقادات مردم تغییر یافت. جمهوری اسلامی در کنار امور سیاسی و اجتماعی، کنترل امور فرهنگی را نیز در دست گرفت و در پی بنیانگذاری یک فرهنگ سیاسی اسلامی بود. از این رو، انقلاب اسلامی مفاهیم جدیدی نظیر طاغوتی، مستضعفین و شهادت را معرفی کرد و نیز اعمال سیاسی جدیدی چون برپایی نماز جمعه را در کشور رواج داد. (فارسون و مشایخی فر، ۱۳۸۷: ۳۳). اقبال مردم به مکتب اسلام، در آغاز و پیروزی انقلاب اسلامی، انکارناپذیر است. در مذهب تشیع پنج ویژگی وجود دارد که زمینه ساز افزایش حضور و مشارکت مردم به شمار می آید.

این ویژگی ها عبارتند از:

- ۱- واقعیت وهستی مساوی با ماده و طبیعت نیست، بلکه ماده پرتویی از واقعیت مطلق غیر مادی است؛
 - ۲- جهان مادی پدیده ای است که از هستی و واقعیت مطلق سرچشمه می گیرد و دارای مبدأ و مدبری دانا، حکیم و تواناست؛
 - ۳- انسان تنها دارای بعد مادی نیست، بلکه جنبه معنوی نیرومندی دارد و به سوی کمال مطلق در حرکت است؛
 - ۴- انسان موجودی ابدی و جادوانی است که با مرگ نابود نمی شود، بلکه از آثار و نتایج اعمال دنیوی خود در آن جهان برخوردار می شود؛
 - ۵- انسان موجودی است آزاد و مسؤول که با اختیار، حرکت خود را به فرجام می رساند. (کریمی، ۱۳۸۲: ۵۰-۴۹).
- در واقع آنچه موجب مشارکت و حضور جدی و مؤثر مردم در جریان اعتصاب های گسترده و تظاهرات سراسری در جریان انقلاب اسلامی می شد، و پس از پیروزی حضور مردم را در صحنه های مختلف جبهه و جهاد یا انتخابات و ... حفظ می کرده است، احساس وظیفه و تکلیف الهی بوده که از متن دستورات و احکام دینی، بر می آید. در واقع ایدئولوژی دینی عامل اساسی در جهت تقویت مشارکت سیاسی است. همان گونه که جوزف لاپالومبارا می گوید: ایدئولوژی با چیزی کمتر و شاید خاص تر از یک نظام اعتقادی جامع سروکار دارد. یک ایدئولوژی تحت شرایط مختلفی برای نخبگان سیاسی اهمیت می یابد. اول اینکه، ممکن است ایدئولوژی ها عهده دار تولید تقاضاهایی باشند که نیازمند اقدام (یا عدم اقدام) از جانب دارندگان نقش سیاسی است. دوم اینکه، ممکن است ایدئولوژی ها در راستای ایجاد تغییراتی که خود در پی صورت بخشیدن به آنها در جامعه هستند توان نخبگان سیاسی را به طور گسترده تحت شعاع خویش قرار دهند. سوم اینکه، ممکن است ایدئولوژی ها در جایی که نخبگان می توانند به وسیله آنها توده ها را بسیج نموده و سیاست های خود را، که گاهی هم برچسب "نوسازی" خورده، و گسستی اساسی از سنت را شامل می شود، توجیه نمایند به ابزاری ضروری تبدیل گردند. (لاپالومبارا، ۱۳۸۰: ۳۶۷-۳۶۸).

نسل معاصر خود شاهد تاثیر مشارکت مردم در پیروزی انقلاب اسلامی بوده اند که بی تردید از مهم ترین دلایل پیروزی انقلاب اسلامی، مشارکت مردم در صحنه های سیاسی و اجتماعی بود. مسأله مهمی که نظر بیشتر تحلیل گران انقلاب اسلامی را به خود جلب کرده، این واقعیت است که چگونه همه مردم همزمان و هماهنگ قیام کردند خواستار تحول و تغییر بنیادین سیاسی یعنی سقوط رژیم شاه و برقراری حکومت اسلامی شدند؟ با بررسی انقلاب های بزرگ دنیا، در می یابیم که میزان مشارکت مردم در این انقلاب ها نسبت به انقلاب اسلامی

بسیار محدودتر بوده است. جلوه‌های این مشارکت را می‌توان در راهپیمایی روزهای عید فطر، تاسوعا و عاشورای ۱۳۵۷ دید. این مشارکت گسترده، تأثیر زیادی در همگرایی بین اقوام مختلف و پیروان مذاهب گوناگون داشت و همه آنان را تحت رایت انقلاب گردآورد. «میشل فوکو» فیلسوف و نظریه پرداز فرانسوی، در بحثی که با یکی از شهروندان اهل سنت در کردستان انجام داده، معتقد است که «با وجود تفاوت داشتن مذهب او با بیشتر مردم ایران، وی همان شعارها و خواسته‌هایی را دارد که مردم دیگر در تهران یا مشهد دارد». (کریمی، ۱۳۸۲: ۱۵).

پس از پیروزی انقلاب، ضرورت مشارکت مردم نه تنها کاهش نیافته، بلکه بر اهمیت آن افزوده شده است. سپری شدن سال‌های بحرانی نخستین، انفعال و از دست دادن روحیه انقلابی و مشارکت جوانان، خطری است که نیروهای انقلابی را تهدید می‌کند. کناره گیری از صحنه های اجتماع و ناامیدی از انقلاب به دلیل تحقق نیافتن آرمان‌های ایدئولوژیک و ناکامی آن در رویارویی با مشکلات، نیروهای انقلاب را به انزوا می‌کشاند و انقلاب را از درون تهی خواهد کرد.

از سوی دیگر، در قانون اساسی کشورمان، اصول متعددی وجود دارد که بر مشارکت همه جانبه مردم در امور سیاسی جامعه اسلامی، تصریح و تأکید کرده است. علاوه بر آن، مقدمه این قانون نیز مشارکت عمومی را تأکید ورزیده است. اصل ششم قانون اساسی تصریح می‌کند که در جمهوری اسلامی ایران، امور کشور باید به اتکاء آراء عمومی و از راه انتخابات، انتخاب رئیس جمهور، نمایندگان مجلس شورای اسلامی، اعضای شوراهای و نظائر اینها، یا از راه همه پرسی در مواردی که در اصول دیگر این قانون معین می‌گردد. در اصل هفتم، با استناد به آیات قرآن کریم درباره‌ی شوری و مشورت، مجلس شورای اسلامی و شورای استان و شهر و .. به عنوان جلوه‌های بارز مشارکت عمومی و از ارکان تصمیم گیری و اداره امور کشور به شمار آمده است: «طبق دستور قرآن کریم: «وَأمرهم شوری بینهم» و «شاورهم فی الامر» شوراهای، مجلس شورای اسلامی، شورای استان، شهرستان، شهر، محل، بخش، روستا و نظائر اینها از ارکان تصمیم گیری و اداره امور کشورند. موارد، طرز تشکیل و حدود اختیارات و وظایف شوراهای را از این قانون و قوانین ناشی از آن معین می‌کند.» (رضوی، ۱۳۹۱: ۶۹).

اصل یکصد و هفتم درباره انتخاب رهبر می‌گوید: «پس از مرجع عالیقدر تقلید و رهبر کبیر انقلاب اسلام و بنیانگذار جمهوری اسلامی ایران حضرت ایت .ا. خمینی(ره) که از طرف اکثریت قاطع مردم به مرجعیت و رهبری شناخته و پذیرفته شدند، تعیین رهبر به عهده‌ی خبرگان منتخب مردم است. خبرگان رهبری درباره‌ی همه‌ی فقه‌های واجد شرایط مذکور در اصل پنجم و یکصد و نهم بررسی و مشورت می‌کنند هرگاه یکی از آنان را اعلم به احکام و موضوعات فقهی یا مسائل سیاسی و اجتماعی یا دارای مقبولیت عامه یا واجد برجستگی خاص در یکی از صفات مذکور در اصل یکصد و نهم تشخیص دهند او را به رهبری انتخاب می‌کنند و در غیر این صورت یکی از آنان را به عنوان رهبر انتخاب و معرفی می‌نمایند. رهبر منتخب خبرگان، ولایت امر و همه‌ی مسئولیت‌های ناشی از آن بر عهده خواهد داشت. رهبر در برابر قوانین با سایر افراد کشور مساوی است.» این اصول، نظام جمهوری اسلامی را بر پایه مشارکت همه جانبه مردم در امور سیاسی و اجتماعی استوار نموده و جمع بین دین مداری با مردم سالاری را امکان پذیر ساخته است. (حسینی خواه، ۱۳۸۸: ۱۳۵).

اصل ۵۶ قانون اساسی الگوی مردم سالاری دینی ایران جایگاه مردم و دین را در این الگو مشخص می‌نماید. بند ۸ اصل ۳ قانون اساسی، حکومت را موظف کرده است که همه امکانات خود را برای "مشارکت عامه مردم در تعیین سرنوشت سیاسی، اقتصادی، اجتماعی و فرهنگی خویش" به کار گیرد. مشارکت عامه در سرنوشت مهم‌ترین شاخص دموکراسی‌های نوین است. در قانون جمهوری اسلامی ایران توجه به آرای مردم و انتخابات به عنوان مهم‌ترین ابزار اعمال حق حاکمیت مردم بیان گردیده است. نظام مردم سالار نظامی است که ریشه قدرت را در شخص، گروه یا طبقه خاص متمرکز و منعکس نمی‌کند، بلکه عامه مردم را منشأ انتخاب و اعمال حاکمیت می‌داند. اصل ۶ قانون اساسی در یک حکم کلی این شاخص مهم را این گونه بیان می‌نماید: در جمهوری اسلامی امور کشور باید به اتکای آرای عمومی اداره شود، از راه انتخابات، انتخاب رئیس جمهور، نمایندگان مجلس شورای مجلسی، اعضای شوراهای و نظائر اینها یا از راه همه پرسی در مواردی که در اصول دیگر این قانون معین می‌گردد. (مجیدی، ۱۳۹۳: ۱۵۳-۱۵۲).

قانون اساسی جمهوری اسلامی در عین توجه لازم به منشأ حاکمیت الهی نظام، به نقش مردم در تعیین رهبران و نمایندگان و دولت مردان این نظام توجه فوق‌العاده‌ای نموده است، به طوری که همه مسئولین نظام، از رهبر تا شوراهای اسلامی شهرها و روستاها، با رأی مستقیم و یا غیرمستقیم مردم انتخاب می‌شوند و در واقع می‌توان گفت جمهوری اسلامی از این لحاظ مردمی‌ترین و دموکراتیک‌ترین نظام معاصر می‌باشد. در طول ۲۳ سال پس از پیروزی انقلاب اسلامی، ملت ایران به طور متوسط هر سال یک مرتبه در انتخابات شرکت نموده‌اند و آرای خود را به صندوق‌های رأی ریخته‌اند. شرکت در انتخابات نمایندگان مجلس خبرگان رهبری، ریاست جمهوری، نمایندگان مجلس شورای اسلامی، شورای اسلامی شهر و روستا و... بیانگر نقش انکارناپذیر مردم در تعیین سرنوشت خود می‌باشد. در عین حال شاکله قانون اساسی طوری تدوین و تنظیم گردیده است که به هیچ عنوان مشارکت و مداخله مردم در سرنوشت خود به معنای حاکمیت مردم با معیارهای

اومانستی و قراردادهای اجتماعی نباشد بلکه حدود و ثغور حاکمیت الهی چه در قانون‌گذاری و چه در تعیین رهبران نظام ملحوظ نظر واقع گردیده است. مثلاً اگر چه در تعیین رهبری، با مسامحه اصطلاح انتخاب به کار برده می‌شود ولی در واقع به معنای کشف ولی فقیه‌ی است که منصوب خداوند باشد و یا اینکه رئیس جمهوری تا زمانی که مورد تنفیذ ولایت فقیه قرار نگیرد تنها با انتخاب مردم مشروعیت قانونی نمی‌یابد. (محمدی، ۱۳۸۰: ۱۵۲-۱۵۱).

اهمیت فزاینده مشارکت سیاسی در سرنوشت مردم باعث گردید تا رهبران جمهوری اسلامی ایران، همواره در راهبردهای سیاسی و اجتماعی خود نقش بسیار مهمی برای مردم قائل شوند. از منظر امام‌خمينی مشارکت سیاسی در دو سطح فردی و جمعی به وقوع می‌پیوندد. در سطح فردی امام‌خمينی به طرح ریزی انسان ایده آل می‌پردازد و سپس انسان مورد نظر خویش را در عرصه عمل اجتماعی به محک آزمون می‌گذارد. امت و ملت از عمده‌ترین سطوح جمعی مشارکت سیاسی مورد نظر امام‌خمينی می‌باشند. امام‌خمينی با الگوپذیری از احکام و تعالیم اسلامی و قرآنی زمانیکه امت و جهان اسلام در عزت و انزوای یک سری احکام فردی خلاصه شده بود، حکومت جهانی اسلام را مورد توجه قرار دادند. و انقلاب اسلامی حرکتی در جهت تحقق آرمان امت واحده اسلامی می‌باشد. امام‌خمينی از آن جایی که اسلام را دینی جهانشمول و فراگیر برای تمامی بشریت می‌بیند، از حیث تئوریک التزام چندانی به مفهوم ملت نداشته است اما از بعد عملی در عین اینکه رهبر مسلمین و مستضعفین جهان بودند برای ایران و مردم ایران جایگاه والایی قائل بودند. و ایرانیان را با تاکید بر مفهوم انسانیت دو مفهوم جدایی ناپذیر از یکدیگر تلقی می‌کرد. امام‌خمينی ملت به مفهوم مدرن خود که در مقابل اسلام قرار نگیرد، مورد پذیرش قرار می‌دهد و ملی‌گرایی را از آن جهت که در تقابل با اسلام قرار گیرد، مطرود می‌داند. (فرزانه پور و زنگنه، ۱۳۸۸: ۲۹-۲۷).

آنچه که قابل اهمیت است این است که امام‌خمينی رهبر انقلاب علی‌رغم نفوذ فوق‌العاده خود و اینکه تمام تصمیماتش به خاطر برخورداری از اعتماد عمومی با اقبال مردم مواجه می‌شد، به نکته مهم فوق توجه داشت و در هر گامی که در ساخت بنیادهای نظام برداشته می‌شد مشارکت مردم را دخالت می‌داد. به همین دلیل در اولین گام، نوع نظام را به آرای عمومی ارجاع داد که بیش از ۹۸٪ مردم، تکلیف نظام جمهوری اسلامی را مورد تأیید قرار دادند و با انتخاب نمایندگان خود در مجلس خبرگان قانون اساسی و نهایتاً تأیید آن قانون با آرای مستقیم خود، مهر تأیید بر قانون اساسی زدند. قانونی که اصل حاکمیت خداوند بر پایه مکتب اسلام را سرلوحه همه امور جامعه قرار داده بود. همچنین باید به این نکته نیز اشاره داشت که رهبران جمهوری اسلامی ایران بی‌توجهی و یا کم‌توجهی به هویت شیعی را عامل اصلی تضعیف مشارکت سیاسی می‌بینند. در نتیجه، از زمان شکل‌گیری انقلاب اسلامی تا کنون، تمام توجه رهبران، تقویت مبانی و مولفه‌های ایدئولوژی شیعی بوده است.

به اعتراف اکثر نویسندگان و پژوهشگران غربی، در جهان اسلام اعم از تشیع و تسنن، به اقتضای لوازم و الزامات و زمان و با بهره‌گیری از اصل اجتهاد و با توجه به قابلیت‌های درونی اسلام به ویژه در مذهب شیعه، فرایند تفسیر و بازسازی مفاهیم و آموزه‌های دینی تداوم داشته است. نوع تفسیر و برداشت از دین و آموزه‌های مذهبی، فرهنگ‌های سیاسی متفاوتی را به دنبال داشته است. در حالی که برخی تفاسیر آراء و عقاید دینی در بسیاری از جوامع استوار کننده فرهنگ سیاسی منفعل و تبعی و در نتیجه بی‌عملی و تسلیم و انفعال سیاسی بوده‌اند، دیدگاه‌های فعال و ستیزه‌جو، مروج و الهام بخش رفتارهای سیاسی و انقلابی و ستیزه‌جو بوده‌اند و حرکت‌های سیاسی و نهضت‌های انقلابی را تشدید و یا تسهیل کرده‌اند. (حسینی خواه، ۱۳۸۸: ۱۳۵).

باید توجه داشت که مشارکت سیاسی در جمهوری اسلامی ایران متأثر از ایدئولوژی و هویت دینی برخوردار است از احکام الهی است. از یک چشم‌انداز سازه‌انگارانه، نشانه‌ی یک فرهنگ کاملاً درونی شده این است که کنشگران با آن خود هویت می‌بخشند و آن را به «دیگری» تعمیم یافته و بخشی از فهم‌شان از «خود» تبدیل کرده‌اند. این هویت بخشی، حس تعلق به یک گروه یا «ما» هویتی جمعی یا اجتماعی است که کنشگران را از حفظ فرهنگ خود ذی‌علاقه و ذی‌نفع می‌سازد. (ونت، ۱۳۹۲: ۴۹۱).

از مهم‌ترین نکاتی که در بحث مشارکت سیاسی وجود دارد، تکلیف‌محوری در این شاخص بسیار مهم در توسعه‌ی سیاسی است. دیدگاه رایج در این الگو بر این مبناست که مشارکت مردم، حق آنهاست که در استیفا یا عدم استیفا آن حق آزادند؛ اما در نظر امام‌خمينی و مقام معظم رهبری، مردم علاوه بر دارا بودن حق مشارکت، طبق مبانی دینی، تکلیفی را نیز در این زمینه به گردن دارند که حتی در عداد دیگر تکالیف شرعی و واجبات است. هم‌حضرت امام و هم مقام معظم رهبری در تشریح این موضوع، از عباراتی چون «وظیفه‌ی شرعی»، «مکلف»، «لازم است» و «باید» استفاده کرده‌اند.

به طور کلی، نظام جمهوری اسلامی ایران با دگرگونی سیاسی اجتماعی و فرهنگی در جامعه به رشد و گسترش نهادهای مردمی پرداخته و زمینه‌های مشارکت سیاسی مدنی را در فرآیند تصمیم‌گیری، سیاست‌گذاری و اداره جامعه فراهم نموده است و رهبران نظام بر آن تأکید نموده‌اند. حقوق و آزادی‌های سیاسی اجتماعی ملت نظیر حاکمیت انسان بر سرنوشت سیاسی اجتماعی خود، آزادی عقیده، بیان و مطبوعات، آزادی احزاب و انجمن‌ها، انتخابات، نظارت از طریق دعوی به خیر و نهی از منکر، اداره و اعمال نظارت از طریق شوراها، مساوات و برابری در قانون

و، آموزش و پرورش، امنیت و عدالت به عنوان مکانیزم‌های مشارکت سیاسی بر شمرده شده‌اند. مشارکت انتخابی در ایران تقریباً نهادینه شده است که برگزاری و حضور گسترده مردم در صحنه‌های مختلف انتخاباتی مبین همین مساله است. این مهم، پیوند میان مردم و مسئولین را تقویت کرده است.

احزاب و جریان‌های سیاسی و فرهنگ مشارکت سیاسی در جمهوری اسلامی ایران

از مهم‌ترین مولفه‌های تأثیرگذار بر تقویت مشارکت سیاسی، احزاب است. احزاب با کارویژه‌ها و مولفه‌های اساسی خود، پیوند دهنده مردم با نظام سیاسی و تقویت حضور آن در مباحث مربوط به مشارکت سیاسی است. با این حال، در خصوص حزب، تعاریف متعددی از سوی نویسندگان مختلف ذکر شده است.

حزب را می‌توان یک گروه انسانی با ایدئولوژی واحد تعریف کرد. با این حال، در ادبیات دینی، کلمه حزب به همین معنا هم برای یکتاپرستان و هم برای حزب شیطان به کار رفته است. اما از منظر دیگر، حزب را می‌توان به عنوان نوعی از سامان یافتگی سیاسی، پدیده‌ی جدیدی در جوامع دموکراتیک امروزی است. در جوامعی که حقوق و آزادی‌های اساسی ملت به عنوان اصلی اساسی پذیرفته شده است، منطقی‌ترین و منسجم‌ترین شیوه‌ی، دخالت مردم در سرنوشت خود از طریق تشکیل احزاب و جناح‌های سیاسی است. باید گفت که احزاب و جناح‌های سیاسی جدید با آن معنا و مفهوم حزب در گفتمان قرآنی متفاوت است. در آنجا حزب یک جریان فکری تام و کلی است اما در جامعه‌ی جدید ممکن است احزاب متعددی تشکیل شوند که همه به یک جریان عام سیاسی یا اقتصادی ایدئولوژیک تعلق نداشته باشد. (قاسمی، ۱۳۹۱: ۷۸).

حزب سیاسی عبارت است از یک مجموعه انسانی که با ایده و هدف مشترک که همانا فعالیت در عرصه سیاسی برای کسب قدرت است، دور هم گرد آمده و تشکیل یک سازمان براساس مرامنامه و اساسنامه می‌دهند. وجود تشکیلات، کادر رهبری، هیأت مؤسس، اساسنامه، شعب در شهرهای مختلف، تلاش برای کسب قدرت از طریق رقابت سیاسی از شرایط و ویژگی‌های یک حزب سیاسی است. (شعبانی ساروئی، ۱۳۷۸: ۱۴-۱۵).

اصطلاح تخصصی «حزب» در معنای مدرن آن را نباید با مفهوم لغوی‌اش (گروه) خلط نمود. حزب سیاسی به عنوان «چرخ دنده ماشین دموکراسی» با مفهوم فردیت، حقوق شهروندی، دموکراسی و تقدم حق بر تکلیف گره می‌خورد. به اعتقاد موریس دوورژه: «تشابه کلمات نباید موجب اشتباه شود. در نظام‌های باستان، گروه‌هایی را که موجب تقسیم جمهوری‌ها می‌شدند، حزب می‌خواندند. در ایتالیای عهد رنسانس دسته‌هایی که دور افرادی جمع می‌شدند را حزب می‌نامیدند. آن‌ها به باشگاه‌هایی که محل اجتماع نمایندگان مجالس انقلابی بود، حزب می‌گفتند. در برابر این گروه‌ها دسته‌های دیگر مرکب از سازمان‌های وسیع مردم که مبین افکار عمومی در دموکراسی‌های نوین هستند، نیز حزب نامیده می‌شوند.» (حقیقت، ۱۳۹۴: ۱۶۲).

احزاب سیاسی تحت شرایط اجتماعی خاصی پدید می‌آیند. طبعاً می‌بایستی جامعه‌ی مدنی به میزانی از پیشرفت و پیچیدگی رسیده باشد تا ضرورت پیدایش احزاب به عنوان نماینده‌ی منافع و علایق گوناگون پیش بیاید. به علاوه بخشهای قابل ملاحظه‌ای از جمعیت باید از لحاظ فرهنگی، اجتماعی و اقتصادی آمادگی مشارکت در حیات سیاسی را به دست آورده باشند. در جوامع سنتی که در آنها قدرت سیاسی در دست الیگارشی کوچکی بود، پیدایش حزب به مفهوم جدید امکان نداشت. حزب سیاسی که مبتنی بر ایدئولوژی، سازماندهی، رهبری و برنامه‌های مشخص است پدیده‌ی جدیدی است. (بشیریه، ۱۳۸۵: ۱۲۲).

برای احزاب سیاسی، پنج اصل و پایه‌ی جدا از هم شکل‌گیری مطرح شده است:

۱. طبیعت انسان. گرایش به تشکیل احزاب سیاسی به طبیعت انسان مربوط است. عده‌ای از مردم به طور فردی محافظه کاراند، اما برخی دیگر ترقی خواه هستند. از این رو، مردم بنا به تفاوتها و تمایلات مزاجی و خلقی به این یا آن حزب کشیده می‌شوند.

۲. منافع متضاد اقتصادی. این اصل، پایه‌ی واقعی احزاب سیاسی است.

در شرایط فعلی، حزب نماینگر منافع طبقات گوناگون ممکن است نماینده‌ی روستائیان، زمینداران، کارگران یا سرمایه داران باشند.

۳. عامل محیطی. محیط نیز افراد را و می‌دارد در جستجوی عضویت این یا آن حزب باشند. به درستی گفته‌اند که مردم به طور کلی سیاست و دین را به ارث می‌برند.

۴. حس نژادی. حس نژادی هنوز تأثیر زیانبار خود را بر سیاستهای حزبی دارد.

۵. زمینه دینی و مذهبی. این پایه‌ها ممکن است زمینه‌ی تشکیل احزاب سیاسی در دموکراسی نوباوه یا در حال اضمحلال باشد. در کشورهای غربی، احزاب سیاسی کم و بیش بر پایه‌ی دینی یا مذهبی تشکیل نشده‌اند. این گونه احزاب در کشورهای چند مذهبی ریشه‌ی دموکراسی را می‌کنند و وحدت ملی را نابود می‌کنند. (عالم، ۱۳۷۸: ۳۴۸-۳۴۷).

در سوی دیگر اگر بخواهیم زیربنای نظری و عملی تشکیل حزب و جناح را در جوامع جدید تشریح کنیم می‌توان به موارد زیر اشاره داشت:

(الف) قبول اصل تکثر یا تنوع و گوناگونی افکار و اندیشه‌های سیاسی، اقتصادی، فرهنگی

(ب) پذیرفتن نظری و عملی اصل تساهل

(ج) قبول اصل سازگاری یا همکاری و تعامل میان اندیشه‌های متفاوت و حتی متضاد

(د) پذیرفتن اصل نسبی بودن حق و باطل در قلمرو انسان و پرهیز از مطلق‌بینی و مطلق‌خواهی

علت وجود احزاب و جناح‌های سیاسی به سبک جدید عبارت است از:

– حاکمیت نظام‌های مردم‌گرا و آزادی خواه

– رواج سیستم‌های دارای انتخابات مردمی (مجلس، ریاست جمهوری، شوراها و ...) نیاز توده‌های مردم به مدیریت و ریاست، و علاقه به اینکه

این مدیر، رئیس و همکاران موثر، مورد پسند و انتخاب خودشان باشد.

– عدم امکان فنی و عملی حکومت‌های همگی مردم بر خودشان و اجبار به انتخاب عده‌ای از عناصر برگزیده که ناچار از انتخاب آنها

هستند. (بادامچیان، ۱۳۸۹: ۶۳).

پیروی از قواعد بازیهای سیاسی در غرب و عدم تطابق آن در بازیهای سیاسی باعث شد که ایرانیان نتوانند کارکردهای احزاب غربی با

کارکردهای خود وفق دهند. در عین حالی که ایرانیان دارای روحیه‌های «شخصیت محور»، «انحصارطلب»، «فعالیت خواه»، «سودجو»، و

«فرصت طلب» انگیزه عضویت آنها در احزاب می‌باشد؛ که این امر ناشی از تسلط حکومت‌های پادشاهی و سلطنت‌های مطلقه در طول سالیان

دراز بر این کشور است. بنابراین خوی استبدادی پادشاهان باعث شد که ایرانیان فاقد روحیه‌ی همکاری و انجام سیاسی جهت تشکیل حزب

باشند. در هر حال می‌توان علت اصلی ناکارآمدی احزاب ایران را حاکمیت استبداد دانست. (راهور منفرد، ۱۳۸۲: ۲۰).

هر جامعه‌ای برای این که بتواند به وضعیت خود سامان داده و برای تحقق هدف‌ها و آزمون‌های خود حرکت کند، باید چارچوب ضوابط و

مقرراتی را بنای حرکت خود قرار دهد. در این میان گروه‌های سیاسی، اجتماعی، تشکلی و حزبی در صورتی که قانون را به رسمیت شناخته

و آن را حاکم بر اقدام‌ها، برنامه‌ها و رفتار خود بدانند، تا حدود زیادی مانع از حرکت‌های واگرایانه خواهند شد. یکی از عوامل اصلی تنش‌های

سیاسی در فرآیند رقابت‌ها ناپای بندی نخبگان و بنیان حزب‌ها به قانون است. هر چند الگوی تکثر از قابلیت‌های سیاسی بالایی برای رسیدن

به توسعه بهره مند است. اما تنوع گروه‌های قومی و سیاسی و گسترش حوزه رقابت میان آنها یک خطر جدی برای وفاقلی کشور به حساب

می‌آید. به ویژه زمانی که رقابت‌ها از چارچوب اصول موضوعه فراتر رفته و اصل حکومت دینی را به مبارزه فراخواند. (میرمحمدی، ۱۳۷۹:

۲۴۳).

به طور کلی در هر جامعه‌ای نهاد‌های گوناگونی برای ایجاد ارتباط میان مردم و قدرت سیاسی وجود دارد که احزاب و جریان‌های سیاسی از

رایج‌ترین آنها به شمار می‌آیند. در واقع بخشی از منازعات سیاسی و اکثر بازی‌های سیاسی توسط جریان‌های سیاسی صورت می‌پذیرد. ضمن

آنکه احزاب و جریان‌های سیاسی به عنوان حلقه‌ی واسط و میانی بین حاکمان و آحاد جامعه محسوب می‌شوند.

ربط وثیقی میان جناح بندی‌های سیاسی ارتباط محکمی با ثبات اجتماعی و ثبات سیاسی وجود دارد. به نحوی که از یک سو تغییر متناوب،

سیستماتیک، منظم و قانونی قدرت در دست جناح‌های سیاسی می‌تواند به تضمین ثبات و امنیت ملی منجر گردد و از سوی دیگر قطبی شدن

مطالبات جریان‌های سیاسی موجب بی ثباتی و به خطر افتادن امنیت ملی خواهد شد. (کریمی، ۱۳۹۱: ۸۷).

پس از پیروزی انقلاب اسلامی، امکان ظهور و بروز احزاب فراهم شد و احزاب و گروه‌های سیاسی با اندیشه‌ها و افکار مختلف ظاهر شدند و

به ایفای نقش سیاسی پرداختند. اگرچه در سال‌های اولیه، احزاب از قاعده‌مندی برخوردار نبودند، اما تشکیل سریع نهادهای نظام و تثبیت پایه

های انقلاب، امکانی برای قاعده‌مند کردن احزاب فراهم آورد. در قانون اساسی نیز به این مسئله توجه و امکان فعالیت احزاب و نحوه آن

مشخص شد. (اکبری، ۱۳۸۸: ۵۸).

با این حال، احزاب در راه رسیدن به اهداف و کارویژه‌های خود با موانع بسیاری روبرو بوده است. از زمان انقلاب اسلامی تا کنون، تلاش‌های

گوناگونی از سوی بیگانگان و دشمنان انقلاب، جهت ایجاد تفرقه و تشدید اختلاف‌ها میان جریان‌های سیاسی صورت گرفته است. در این

راستا چند مسئله و مبحث اساسی مورد استفاده‌ی دشمنان انقلاب قرار گرفته است. نخستین مسئله به پیروی هر یک از جریان‌های سیاسی از

اهداف و منافع گروهی باز می‌گردد که آنها را از گام برداشتن در راستای منافع ملی باز می‌دارد. به طور کلی در طول تاریخ ایران، هر گروهی

مطالبات عقیدتی و مسلکی و قومی و گروهی خود را عمده کرده و به همین سبب میان منافع فردی و گروهی با منافع عمومی و ملی، تعادل

و ترکیب به وجود نیامده است. در این بین افرادی هم که عرصه‌ی فعالیت‌های اجتماعی حضور پیدا کرده‌اند، بیش از آنکه در پی منافع عمومی

باشند، به شکل ناهنجارمندی به دنبال منافع صنفی و گروهی خود برآمده‌اند. در واقع بقایای هنجارهای فرمانبرداری، روابط خونی و خانوادگی،

قبیله‌ای و قومی، محله‌گرایی، رفیق بازی و ... به درون احزاب و جریان‌های سیاسی نیز کشیده شده و بر فضای سیاسی ایران حاکم شده

است. از این رو همواره منافع گروهی و جناحی بر منافع ملی ترجیح داده شده و همین امر به مثابه تهدیدی نرم، ثبات سیاسی ایران را با چالش مواجه کرده است. (بهمن، ۱۳۹۰: ۲۵۷).

به جز موارد مذکور، نکته‌ای که وجود دارد این است که دامن زدن به اختلاف‌های گروهی و جناحی، یکی از راهبردهای قدرت نرم در ایجاد چند پارگی‌های اجتماعی و سیاسی محسوب می‌شود. به نحوی که از زمان شکل‌گیری انقلاب اسلامی تا کنون، از این حربه برای دوقطبی کردن جامعه استفاده شده است. از این رو تشدید اختلاف‌ها و نمایش آشفتگی ناپذیر بودن جریان‌های سیاسی ایران همواره یکی از شیوه‌های دشمنان انقلاب اسلامی به منظور ایجاد شکاف‌های سیاسی و بهره‌برداری‌های سودجویانه بوده است. بر این اساس طی سال‌های گذشته، تلاش‌های گوناگونی جهت ایجاد تفرقه میان جناح‌های سیاسی و درگیر کردن آنها در دور باطل فعالیت‌های تخریبی و حذفی، صورت گرفته است.

در جمهوری اسلامی ایران وجود اختلافات و درگیری‌های جناحی باعث ایجاد واگرایی و شکاف بسیاری میان مردم و نظام جمهوری اسلامی ایران شده است. می‌توان مهم‌ترین آسیب‌ها و اختلافات سیاسی و جناحی را می‌توان در موارد زیر برشمرد:

۱- رقابت سیاسی که برای حفظ قدرت خواهی و سلطه است. به علت عدم مشروعیت و مغایرت با اسلام، محیط اسلامی را دچار انحراف میکند و جنگ سیاسی موجب بی‌اعتقادی و یا کم‌اعتقادی توده‌های عادی مردم می‌شود که اکثراً «پشت پرده‌های بازی‌های سیاسی» را کمتر متوجه می‌شوند. (کارگر، ۱۳۸۹: ۲۰۳). زیرا دقت لازم را روا نمی‌دارند و گاه به چهره‌ها و یا سخنان فریبنده اعتماد نمی‌نمایند و پس از مدتی که متوجه بازیگری‌های سیاسی آنها می‌شوند نسبت به اسلام دچار ذهنیت تردیدی می‌گردند.

۲- رقابت سیاسی به نام اسلام، ولی برای قدرت، موجب می‌شود که جدال گردان سیاسی وقتی به قدرت دست می‌یابند به جای آنکه حاکمیت ارزش‌های اسلامی را استحکام ببخشند، پایه‌های قدرت خود را محکم می‌کنند که بر روی عنصر وابسته به آنها، و با اصطلاحی افراد جناحی است و در نتیجه با عناصر ارزش‌گرا درگیر می‌شوند، و به تدریج در نتیجه رفتار و اعمال آنها، مردم از آنها جدا شده و در نهایت به آنها احساس تنفر و انزجار میکنند، و در پایان کار جناح حاکم، استبداد پیشه می‌کنند و مردم علیه آنها می‌شورند. (کارگر، ۱۳۸۹: ۲۰۳).

۳- رقابت سیاسی قدرت طلبانه، باعث می‌شود که تشنگان قدرت برای رسیدن به مقام و مسند، به فریب مردم متوسل شوند، دروغ‌های به ظاهر راست بگویند، تهمت و افتراء بزنند. شایعه پراکنی نمایند رقبا را تخریب نمایند، غیبت و تهمت، اهانت، و حرمت شکنی را مباح به شمارند. و در نتیجه ارزش‌گرایان اسلامی، ناچار به مقابله با این اعمال و کردار شوند، و آنها نیز ارزش‌گرایان را مورد تهاجم حمله و گاه ترور قرار دهند و در نتیجه امنیت سیاسی و به تدریج امنیت ملی به خطر افتد. (رنجکش، ۱۳۸۹: ۳۷).

نزاع ساختاری قدرت باعث شده است تا ذهنیت نوعی دوگانگی میان حکومت و مردم در سطح اجتماع گسترده شود که قطعاً آثار منفی خود را در بخش‌های مختلف نمایان خواهد ساخت. این امر در حالی است که رئیس‌جمهور محترم اعتقاد به برقراری نوعی گفت و گو و تساهل در سطح کلی نظام دارند. به اعتقاد ایشان جامعه ما در حال سپری کردن دوران گذر است، و مسائلی که جامعه امروز با آن روبروست از عوارض طبیعی دوران گذر است، و مسائلی که جامعه امروز با آن روبروست از عوارض طبیعی دوران گذر است. تنها راه عبور سلامت از این وادی آن خواهد بود که در مسائل خود، تساهل تسامح را به عنوان یک اصل کاربردی در تعاملات انسانی به کار ببندیم و این امر قطعاً هزینه‌هایی را نیز در بر دارد اما نبود تعریف مشخص و یگانه از منافع و امنیت ملی، جناح‌ها را در فعالیت با دشواری و گاه با تعارض مواجه می‌سازد، و تساهل و تسامح را ناکارآمد می‌سازد. (خبیری، ۱۳۷۹: ۱۴۱).

هر چند در نظام سیاسی جمهوری اسلامی ایران، احزاب دارای موانع و مشکلات بسیاری برای ایفای فعالیتهای واقعی خود دارند، اما این احزاب احزاب می‌توانند به مثابه‌ی ابزار جلب مشارکت مردمی در قالب انتخابات و جریان انداختن قوانین مربوط به آن و ملموس کردن و عملی شدن این قوانین بسیار مفید باشند. از این جهت، می‌توان احزاب سیاسی را رکن اساسی و اصلی ایجاد و استمرار انگیزه‌های مشارکت سیاسی مردم، به خصوص در نظامهای مردم سالار به شمار آورد. احزاب سیاسی با عملکرد فعال پویا در جامعه می‌توانند برطرف کننده‌ی برخی نیازها شناخته شوند و در یک کلام، کارکرد داشته باشند و به حیات سیاسی خود ادامه دهند و باعث استمرار حیات شاداب و مؤثر مشارکت سیاسی مردم در جامعه شوند. در غیر این صورت، نمی‌توانند به حیات مؤثر خود ادامه دهند و اگر هم باشند جز نام و نشانی نیستند که هرازگاهی، به خصوص در زمان برگزاری انتخابات، رخ نشان می‌دهند و پس از آن خاموش می‌شوند. همه اینها تبعات منفی به دنبال دارد که به عنوان موانع تشکیل حزب به خود آنان باز می‌گردد. در مورد جامعه‌ی ایران، با توجه به سابقه‌ی ذهنی ای که نسبت به تشکیل احزاب سیاسی، به خصوص در زمان حکومت پهلوی، وجود دارد، در صورتی که جزئیات در این زمینه تکرار شود، آثار مخرب آن مانع رشد فرهنگ سیاسی و تشکیل احزاب سیاسی واقعی می‌شود و توسعه‌ی سیاسی را با مشکل مواجه می‌کند.

باید اشاره داشت که اکنون سطح انتظارات مردم بشدت بالا رفته است و نوع آن دگرگون شده است. این امر می‌تواند چالش کارآمدی را برای دولت باعث گردد. در این حالت بحران مشروعیت و نیز ناکارآمدی نظام در پاسخ‌گویی به مطالبه‌ها به دلیل تلاش برای حفظ وضعیت موجود،

نظام را با خطرهای واگرایانه روبرو خواهد کرد. در این حالت جامعه نهایتاً به عنوان عنصر درگیری وارد می‌گردد. بنابراین بحران‌ها از سنخ قاعده‌های بازی در حوزه خصوصی به بحران‌های ساختاری می‌رود و به شدت خود را به نظام سیاسی تحمیل خواهد کرد. بنابراین پذیرفتن یا رعایت نکردن قاعده‌های بازی سیاسی در رقابت میان حزب‌ها و گروه‌ها عامل مهم دیگری در وقوع بحران خواهد بود. قاعده‌های بازی سیاسی در رقابت میان حزب‌ها و گروه‌ها عامل مهم دیگری در وقوع بحران خواهد بود. قاعده‌هایی که بر مبنای قانون و مقررات کشور شکل می‌گیرند. (رستگاری، ۱۳۹۱: ۸۴).

از سوی دیگر، فرهنگ سیاسی به طور تاریخی به مفهوم وجود مساوات میان حکومت و مردم است و نه بر مبنای وجود تمایز، در عین حال حکومت زمانی به وجود و حضور فرهنگ و سنت سالم سیاسی تن می‌دهد که مواجه با نیروی بالقوه تهدید کننده‌ای در برابر خود باشد یعنی نیرویی که توان چراگویی نسبت به برنامه‌های دولت را دارث و از نقد و به چالش کشیدن نخبگان سیاسی نمی‌هراسد. به نظر می‌رسد که تنها دولت‌های جامعه‌های مدنی هستند که آمادگی و توانایی رودرویی با نیروها و سازمان‌های مخالف را دارند. و در برخورد با مردم و نیروهای مخالف با زبانی خوش و رفتاری قانونی متوسل می‌شوند. طبیعی است در یک چنین شرایطی مردم ترجیه می‌دهند اختلافات خود را با حکومت از کانال‌های مشارکت قانونی و بصورت مسالمت آمیز حل و فصل نمایند و علاقه‌ها و منافع سیاسی و نیازهای مادی و اجتماعی خود را با کمک دولت برطرف سازند. از این رو گفتگوی دو جانبه بین دولت و مردم از عناصر اصلی تشکیل دهنده فرهنگ سیاسی است. (رنجکش، ۱۳۸۹: ۴۴).

این که چرا شرایط و زمینه‌های تاریخی مانع شکل‌گیری فرهنگ و سنت سالم سیاسی در میان مردم ایران در طول تاریخ سیاسی این سرزمین، شکل نگرفته، معلول عامل‌های گوناگون است. نبود فرهنگ سیاسی سالم را باید اول: معلول به وجود نیامدن جامعه مدنی در ایران قبل از شکل‌گیری دولت تصور کرد. به عبارت دیگر در تاریخ ایران، جامعه مدنی قبل از شکل گرفتن دولت ایجاد نشده است، بلکه این دولت بود که ابتدا به وجود آمد و جامعه دلخواه خود را ایجاد نمود و برای حفظ موقعیت خود به تلاش پرداخت. تکاپوی دولت که به نوبه خود مغایر با الزام‌های جامعه مدنی بود، در عمل بر سر تحقق آن، ایجاد مانع کرد. در نهایت با تحقق نیافتن جامعه مدنی، شرایط لازم برای نشو و نمای فرهنگ و سنت سالم سیاسی در ایران نیز به وجود نیامد.

رقابت‌های سیاسی در ایران، معمولاً با تنش‌های سیاسی همراه است و این امر ریشه در فرهنگ عمومی و میزان توسعه‌یافتگی سیاسی جامعه ایران دارد. ویژگی‌های گروه‌های فعال سیاسی را می‌توان در موارد زیر بیان کرد:

۱- گروه‌های سیاسی در ایران عمدتاً شفاف و شناسنامه‌دار نیستند؛ یعنی مرامنامه و اساسنامه مشخصی ندارند، اما تمامی کارکردها و فلسفه وجودی یک حزب را که دستیابی به قدرت است دنبال می‌کنند.

۲- گروه‌های سیاسی که اکنون در جامعه با آنها رو به رو هستیم، عمدتاً اصالت‌شان بر واگرایی است نه همگرایی؛ یعنی روند حاکم غالباً به این صورت است که اساساً تشکیلی ایجاد می‌شود تا عرصه سیاست، یک تشکل سیاسی دیگر را نفی یا جای آن را تنگ سازد. از این رو می‌توان مشاهده کرد که با اندک اختلاف‌نظر و سلیقه‌ای، بحران بزرگی به وجود می‌آید. (احمدی، ۱۳۹۰: ۲۷).

در سطح نهادهای جامعه مدنی نیز هرچند اصل ۲۶ قانون اساسی بر آزادی فعالیت‌های احزاب، جمعیت‌ها، انجمن‌های سیاسی و صنفی و انجمن‌های اسلامی تأکید نموده است ولی تعیین نشده است که نهادهای مختلف دارای چه کارکردهای مشخصی می‌باشند. ابهام در کارکردهای نهادهای مختلف جامعه مدنی موجب آن گردیده است که احزاب سیاسی در انجام کارکردهای حزبی خود، که همانا تبدیل درخواست‌ها و مطالبات مردم به سیاست‌ها و خط‌مشی‌ها در حوزه‌های مختلف سیاسی، اقتصادی و اجتماعی می‌باشند، ناتوان باشند و به فعالیت‌های غیرحزبی روی آورند و بالعکس بسیاری از ساختارهای حکومتی نظیر قوای مجریه و مقننه و نهادهای غیرحزبی جامعه مدنی مانند سازمان روحانیت، اتحادیه‌های دانشجویی و کارگری و رسانه‌های گروهی دارای کارکردهای حزبی شوند. علاوه بر عنصر بی‌اعتمادی سیاسی، بالا بودن هزینه مشارکت سیاسی از طریق احزاب خصوصاً در مواقع بحرانی از جمله عواملی هست که در رکود فعالیت‌های حزبی نقش داشته است. از آنجا که شکست در مبارزات انتخاباتی موجب محرومیت بسیاری از افراد از امتیازات اقتصادی، اجتماعی و سیاسی می‌گردد بسیاری از افراد، با توجه به تئوری انتخاب عقلایی، ترجیح می‌دهند که به فعالیت‌های اجتماعی و اقتصادی که منافع ناشی از آنها بیشتر از ضررهای آنهاست بپردازند. و در نهایت، ضعف ایستارهای جمع‌گرایانه شهروندان ایرانی نیز از موانع تقویت فعالیت‌های حزبی به شمار می‌رود. هرچند از لحاظ نظری و ایدئولوژیکی گفته می‌شود که در صورت تعارض بین منافع فرد و جامعه مصالح جمع اولویت دارد، اما در مقام عمل، فردگرایی و خودمحوری جزئی از فرهنگ ما ایرانیان شده است که کارنامه مطلوب افراد در فعالیت‌های ورزشی، علمی و تحقیقاتی به صورت انفرادی، و نه به صورت گروهی، مؤید این مدعاست. (هرسیج، ۱۳۸۰: ۱۹-۲۲).

در نظام سیاسی ایران، احزاب قادرند با ایجاد کانال‌هایی ارتباطی، میان گروه‌های غیرمرتبط و احیاناً متخاصم و وارد کردن آنها در مجموعه‌ای از روابط متقابل و به هم پیوسته (کاری که از دست دولت‌ها بر نمی‌آید) از هم گسیختگی اجتماعی را کاهش داده و بدین طریق یکپارچگی

ملی را تضمین می‌کند. در کل ترکیب گروه‌بندی‌های عمودی و افقی متفرق و احياناً متخاصم، مأموریت حساسی است که عمدتاً از عهده احزاب بی‌می‌آید. احزاب همچنین می‌توانند به عنوان ابزاری نهادی، در پر کردن شکاف بین شهر و روستا عمل کنند و سرانجام این کار که در دو بعد می‌توانند به ایجاد انسجام و وحدت ملی کمک نمایند: اول با عرضه نهادها و آرمان‌هایی که برای کل مردم یک جامعه ارزش و جذابیت داشته باشد و آنها را به دور یک محور گرد آورده و وحدت ببخشد. دوم کمک به یافتن و ایجاد آن ترتیبات نهادی که مذاکره و کانال‌های ارتباطی نامحدود را تشویق کرده و از این طریق، رهبران سیاسی و نمایندگان منافع متفاوت را بر سر جای خود نگه دارند و روند تجمع و بیان منافع متضاد را تسهیل کنند. (مسعودنیا و نجفی، ۱۳۹۰: ۱۲۰-۱۱۹).

آموزش سیاسی شهروندان، ایجاد انگیزه برای مشارکت آنها در امور سیاسی و مهم‌تر از همه آموزش‌های حزبی که به میزان زیادی توأم با عمل و مشارکت سیاسی شهروندان است، از کارهای ویژه احزاب است. مبارزات انتخاباتی، جانبداری احزاب از اشخاص و سیاست‌های خاص از طریق مطبوعات، گردهم‌آیی‌ها، و ارتباطات فردی صورت می‌گیرد که موجب شکل‌گیری ادراک شهروندان درباره مسائل محلی و ملی می‌گردد. فعالان حزبی، منافع سیاسی را گوشزد می‌نمایند، شهروندان را آگاه می‌سازند و راه‌های موثر ارائه نظر به دولت را به آنها آموزش می‌دهند، رهبران حزب با آموزش قواعد دموکراتیک بازی سیاسی به هواداران خود سبب وفاق و همگرایی نیروهای اجتماعی می‌شوند و نگرش عقلانی به عمل جمعی شکل می‌گیرد. از این منظر، احزاب سیاسی به عنوان گروه‌هایی سازمان‌یافته، کارکرد آموزش عمومی را برای پذیرش قواعد و هنجارهای سیاسی، اجتماعی و فرهنگی به عهده می‌گیرند، افراد را برای اداره نهادهای رسمی و غیررسمی آموزش می‌دهند و تعاملی معنادار میان جامعه و سیاستگذاران ایجاد می‌نمایند (که تسهیل‌کننده ارتباطات سیاسی و اجتماعی در درون نظام سیاسی می‌باشد. (نظری، ۱۳۹۰: ۸۴).

از مهم‌ترین کارکردهای حزب تجمع درخواست‌ها می‌باشد. در یک نظام سیاسی توسعه یافته این احزاب سیاسی هستند که با طبقه‌بندی تقاضاهای مطروحه از سوی گروه‌ها ذی‌نفع و شهروندان، این مطالبات را به صورت سیاست و خط مشی درمی‌آورند و با ارائه برنامه در زمینه‌های مختلف سیاسی، اقتصادی و اجتماعی نظر شهروندان را در انتخابات به سوی خود جلب نمایند. در واقع انجام این کارکرد مهم هست که با احزاب سیاسی خصوصیت دائمی بودن، و نه فصلی دوره‌ای بودن، می‌بخشد و موجب آن می‌گردد که شهروندان با آگاهی از برنامه‌های آتی احزاب به آنها رأی می‌دهند. در حالی که تدوین سیاست از نقاط اشتراک احزاب حاکم و غیرحاکم به شمار می‌رود، کارکرد اجرای سیاست مختص احزابی می‌باشد که به صورت انفرادی (در نظام‌های تک حزبی و یا دو حزبی) یا ائتلافی (در نظام‌های چند حزبی) قدرت را در دست گرفته‌اند. (هرسیج، ۱۳۸۰: ۱۳).

در جوامع مردم‌سالار که نهادهای مدنی از موقعیت مطلوبی برخوردارند، سازوکارهای لازم برای تربیت نیروهای شایسته و کارآمد تعبیه شده و از این طریق به پیکره نظام سیاسی ورود پیدا کرده و به ایفای نقش می‌پردازند. یکی از وظایف احزاب سیاسی به عنوان نهادهای قدرتمند و صلاحیت‌دار، این است که به تربیت نیروهای لایق و با تجربه بپردازند. افرادی که از طبقات مختلف اجتماعی و مناطق گوناگون کشور به حزب وارد می‌شوند را شناسایی و براساس توان و استعدادی که دارند، آموزش‌های سیاسی لازم را به آنها داده و از لایه و سطوح پایین جامعه، به جایگاه رفیع‌تر ارتقاء دهند. این افراد که در مراحل مختلف به کسب مهارت‌های مختلف نائل می‌شوند برای مسئولیت‌پذیری در مقامات و مناصب مختلف سیاسی و اجرایی مهیا می‌شوند و به عنوان افراد شایسته در عرصه‌های انتخابات وارد در رقابت‌های سیاسی مشارکت کرده و در مقامات و جایگاه‌های سیاسی قرار می‌گیرند. در چنین نظام‌هایی فقط افراد حزبی شناخته شده و لایق می‌توانند در صحنه رقابت‌های سیاسی شرکت کنند و راه بر افراد ناشناخته که عقبه سیاسی و سابقه عملکرد آنها مجهول است، بسته می‌شود. (احمدی، ۱۳۹۰: ۱۹).

احزاب سیاسی ابتدا با پیوند منافع و تقاضاها یعنی تنظیم و برقراری رابطه میان تقاضاهایی که به ویژه از سوی نخبگان و گروه‌ها عنوان می‌شود، و سپس تجمع این خواسته‌ها به منظور همگون ساختن و هماهنگ نمودن تقاضاهای پراکنده در قالبی ترکیبی به دو روند تبدیل بنیادی یعنی پیوند منافع و تقاضاها و تجمع آنها کمک می‌کنند. تجمع منافع فرایندی است که طی آن خواسته‌های افراد و گروه‌ها در قالب پیشنهادها مهم برای سیاست‌گذاری تجمع می‌شود. چگونگی تألیف و تجمع منافع یکی از عوامل تعیین کننده برای تصمیم‌گیری آتی دولت برای شهروندان خواهد بود. به تعبیر بهتر، مهمترین عوامل مورد توجه حکومت یعنی ثبات، مشارکت، برابری، رفاه، آزادی، و امنیت تا حد بسیار زیادی نتیجه و بازتاب نحوه تجمع منافع‌اند. به طور کلی، احزاب سیاسی با ایجاد رقابت بین یکدیگر، تعیین اولویت‌های سیاسی، ارائه راهکارهایی که برای حل مسائل عمومی، ایجاد آشتی و سازش بین اولویت‌های سیاسی گروه‌های مختلف، و شکل دادن به سیاست‌های عمومی، به تجمع منافع یاری می‌رسانند. (نظری، ۱۳۹۰: ۸۵).

همچنین باید به این نکته اشاره داشت که در برهه‌هایی از انقلاب اسلامی، احزاب با تقویت کارویژه‌های خود نقش مهمی را در توسعه سیاسی ایفا کردند. به عنوان مثال، دوره پنجم که دوره رونق مجدد فعالیت‌های حزبی است مربوط به دوران ریاست جمهوری آقای خاتمی از خرداد ماه سال ۱۳۷۶ تا کنون می‌باشد. در این دوره، تقویت نهادهای مدنی از جمله احزاب سیاسی در رأس برنامه‌های رئیس‌جمهور برای نیل به

توسعه سیاسی قرار گرفت و علاوه بر احزاب و گروه‌های قبلی، احزاب و سازمان‌های سیاسی جدیدی مانند حزب مشارکت ایران اسلامی و حزب همبستگی ایران اسلامی، شروع به فعالیت نمودند. این دوره پس از گذشت دو دهه از تثبیت انقلاب تعدیلاتی هم در مواضع مخالفین نظام و هم در نظرات نخبگان سیاسی حاکم خصوصاً پس از روی کار آمدن آقای خاتمی پدید آمد که براساس آن هم توان سیستم برای تحمل مخالفین افزایش یافت و هم مخالفین دریافتند که برای ادامه حیات سیاسی تشکیلات خود و حل اختلافات و تنش‌ها باید از سیاست‌های براندازانه دست بردارند و مخالفت‌های خود را در چارچوب قانون اساسی به عنوان میثاق ملی شکل دهند. این تلقی جدید از سوی مخالفین و نخبگان حاکم موجب تقویت فعالیت‌های حزبی گردید. (مسعودنیا و نجفی، ۱۳۹۰: ۱۱۴).

به طور کلی، هر چند احزاب در جمهوری اسلامی ایران با موانع بسیاری در انجام وظایف خود مواجه است ولی باید گفت چنانچه نگاه از بالا به احزاب متوقف شود، و همچنین احزاب بتوانند به وظایف ذاتی خود از جمله آموزش سیاسی، تجمع درخواست‌ها، تربیت نیروهای شایسته و کارآمد و... جامه عمل بپوشانند، می‌توانند نقش مهمی را در پیوند مردم و مسئولین ایفا نمایند.

نتیجه‌گیری و ارائه پیشنهادها

مشارکت سیاسی شهروندان، برای استقرار، حفظ و استمرار دموکراسی امری حیاتی است. در نتیجه، تحقیقات بسیاری در زمینه عوامل موثر بر مشارکت سیاسی در ایران انجام شده است که هر یک، از نظرگاهی خاص، به موضوع پرداخته‌اند. امروز مشارکت سیاسی به عنوان نمودی از تحقق آرمان برابری انسانها در حقوق طبیعی و مدنی، در تمام جوامع و دیدگاه‌های سیاسی - اجتماعی مطرح و به صورت یک ارزش سیاسی محوری درآمده است. نظام جمهوری اسلامی ایران با دگرگونی سیاسی اجتماعی و فرهنگی در جامعه به رشد و گسترش نهادهای مردمی پرداخته و زمینه‌های مشارکت سیاسی مدنی را در فرآیند تصمیم‌گیری، سیاست‌گذاری و اداره جامعه فراهم نموده است و رهبران نظام نیز بر آن تأکید نموده‌اند. حقوق و آزادیهای سیاسی اجتماعی ملت کانون همه مباحث در قانون اساسی است و مواردی نظیر حاکمیت انسان بر سرنوشت سیاسی اجتماعی خود، آزادی عقیده، بیان و مطبوعات، آزادی احزاب و انجمنها، انتخابات، نظارت از طریق دعوت به خیر و نهي از منکر، اداره و اعمال نظارت از طریق شوراهای مساوات و برابری در قانون، آموزش و پرورش، امنیت و عدالت به عنوان مکانیزهای مشارکت سیاسی بر شمرده شده‌اند. مشارکت انتخاباتی در ایران تقریباً نهادینه شده است. برگزاری و حضور گسترده مردم در صحنه‌های مختلف انتخاباتی مبین اعتقاد عمیق مردم و نظام به مشارکت سیاسی شهروندان می‌باشد.

منابع

۱. احمدی، مصطفی. (۱۳۹۰). احزاب و تحولات سیاسی در ایران. تهران: نشر نوین.
۲. اخترشهر، علی. (۱۳۸۸). مولفه‌های جامعه‌پذیری سیاسی در حکومت دینی. تهران: پژوهشگاه فرهنگ و اندیشه اسلامی.
۳. اکبری، کمال. (۱۳۸۸). نقش احزاب در سیاست پس از انقلاب اسلامی. فصلنامه علوم سیاسی، ۱۲(۴۷).
۴. بشیریه، حسین. (۱۳۸۵). جامعه‌شناسی سیاسی. تهران: نشر نی.
۵. بهمن، شعیب. (۱۳۹۰). انقلاب رنگی و انقلاب اسلامی ایران. تهران: مرکز اسناد انقلاب اسلامی.
۶. تامسون، کنت؛ و دیگران. (۱۳۸۱). دین و ساختار اجتماعی. (علی بهرامپور و حسن محدثی، مترجمان). تهران: نشر کویر.
۷. توسلی، غلامعباس. (۱۳۸۰). جامعه‌شناسی دینی. تهران: نشر سخن.
۸. حسنی، مهدی. (۱۳۸۸). بررسی رابطه فرهنگ سیاسی شیعی و پیروزی انقلاب اسلامی. فصلنامه علمی-پژوهشی انقلاب اسلامی، ۱۷.
۹. حسینی‌خواه، محمدرضا. (۱۳۸۸). مشارکت سیاسی و مبانی آن در جمهوری اسلامی. تهران: نشر وصال.
۱۰. حقیقت، سیدصادق. (۱۳۹۴). روش‌شناسی علوم سیاسی. قم: دانشگاه مفید.
۱۱. خبیری، کابک. (۱۳۷۹). وفاق سیاسی و امنیت ملی در جمهوری اسلامی ایران (مجموعه مقالات رقابت‌ها و چالش‌های سیاسی در ایران امروز). تهران: نشر فرهنگ گفتمان.
۱۲. دارابی، علی. (۱۳۸۸). انتخابات و روند مشارکت سیاسی در جمهوری اسلامی ایران. فصلنامه علمی-پژوهشی علوم سیاسی و روابط بین‌الملل، ۶.
۱۳. رضوی، محمد. (۱۳۹۱). مشارکت سیاسی در ایران بعد از انقلاب اسلامی. تهران: نشر اندیشه گستر.
۱۴. رنجکش، محمد. (۱۳۸۹). رقابت سیاسی و تضادهای حزبی در ایران. تهران: نشر کاوش.

۱۵. رهبر، عباس‌علی؛ و دیگران. (۱۳۹۰). امکان‌های جهان‌زیستی جمهوری اسلامی ایران برای مشارکت سیاسی. فصلنامه راهبرد، ۲۰(۶۰).
۱۶. سیف‌زاده، سیدحسین. (۱۳۹۱). مدرنیته و نظریه‌های جدید علم سیاست. تهران: نشر میزان.
۱۷. شعبانی‌ساروئی، رمضان. (۱۳۸۷). جریان‌شناسی سیاسی-فرهنگی ایران. تهران: سازمان بسیج فرهنگیان.
۱۸. عالم، عبدالرحمان. (۱۳۷۸). بنیادهای علم سیاست. تهران: نشر نی.
۱۹. فارسون، سمیح؛ مشایخی، مهرداد. (۱۳۸۷). فرهنگ سیاسی در جمهوری اسلامی ایران (معصومه خالقی، مترجم). تهران: نشر باز.
۲۰. فرزانه‌پور، حسین؛ زنگنه، پیمان. (۱۳۸۸). مقایسه مفهوم‌سازی و سازوکارهای مشارکت سیاسی در پارادایم مدرنیته با اندیشه سیاسی امام خمینی. فصلنامه رهیافت انقلاب اسلامی، ۳(۸).
۲۱. قاسمی، علی. (۱۳۹۱). احزاب و فرایند توسعه. تهران: نشر رضوان.
۲۲. کارگر، عبدالرسول. (۱۳۸۹). تحلیلی بر نقش احزاب در جوامع دموکراتیک. تهران: نشر خرم.
۲۳. کارگر، عبدالرسول. (۱۳۸۹). تحلیلی بر نقش احزاب در جوامع دموکراتیک. تهران: نشر خرم.
۲۴. کریمی، سعید. (۱۳۸۲). رسانه‌ها و راه‌های تقویت مشارکت مردمی در صحنه‌های سیاسی و اجتماعی. قم: بوستان کتاب.
۲۵. لاپالمبارا، جوزف. (۱۳۸۰). توزیع: بحران مدیریت منابع (در بحران‌ها و توالی‌ها در توسعه سیاسی، لوسین پای و دیگران). تهران: پژوهشکده مطالعات راهبردی.
۲۶. مجیدی، محمدرضا؛ اقبال، حدیث. (۱۳۹۳). الگوی نظام‌سازی ایران پس از انقلاب اسلامی؛ ارزیابی مردم‌سالاری دینی ایران. فصلنامه علمی-پژوهشی پژوهش‌های انقلاب اسلامی، ۳(۸).
۲۷. محمدی، منوچهر. (۱۳۸۰). مردم‌سالاری دینی در نظام جمهوری اسلامی یا تئودموکراسی. مجله دانشکده حقوق و علوم سیاسی، ۵۴.
۲۸. مسعودنیا، حسین؛ نجفی، داود. (۱۳۹۳). احزاب و توسعه سیاسی در ایران. مجله علمی تخصصی پژوهش‌های سیاسی، ۱(۲).
۲۹. ونت، الکساندر. (۱۳۹۲). نظریه‌های اجتماعی سیاست بین‌الملل. تهران: دفتر مطالعات سیاسی و بین‌الملل.

Research Paper

A comparative study of the Effects of Environmental Crime components on the behavior patterns of citizens in Shiraz city (case study of regions 2 & 6)

Maryam Haghpanah*: Assistant Professor, Department of Architecture, Faculty of Art and Architecture, Shiraz Branch, Islamic Azad University, Shiraz, Iran

Received: 2023/12/04 **PP** 39-60 **Accepted:** 2024/02/05

Abstract

The occurrence of anomalies, particularly crime, poses a significant challenge impacting both the appeal of urban public spaces and their environmental characteristics. Therefore, obtaining accurate knowledge about environmental features and devising appropriate planning measures is crucial. This falls within the purview of planners, who are tasked with spatial and behavioral planning, followed by effective management. In this context, the current study aims to comparatively examine the factors influencing criminal behavior in areas with varying levels of safety within Shiraz city. To achieve this objective, the research employs descriptive-analytical and survey methods to collect necessary data, which is subsequently analyzed using T-test and regression analysis. The results reveal that, considering economic, social-cultural, and policing-management indicators, Regions 2 and 6 in Shiraz city exhibit no significant differences. However, when examining physical indicators, a notable distinction between the two regions becomes apparent. Analyzing citizens' opinions underscores the effectiveness and superiority of police-based approaches in addressing crime. Furthermore, a comparison of the physical components of the two regions demonstrates a significant disparity, emphasizing the importance of environmental design approaches alongside legal and policing strategies in areas prone to criminal activities in Shiraz.

Keywords: Public spaces, crime, behavioral patterns, Shiraz city.

Citation: Haghpanah, M.(2024). **A comparative study of the effects of environmental crime components on the behavior patterns of citizens in Shiraz city (case study of regions 2 & 6).** *Journal of Society and Politics*, Vol 1, No 4, Shiraz, PP 39-60.

* **Corresponding author:** Maryam Haghpanah, **Email:** mar.haghpanah@gmail.com, **Tel:** +98 9173106595

Extended Abstract

Introduction

Given that public spaces in cities serve as hubs for various behavioral abnormalities and often struggle to cater to the organizational needs and normative behavior of their users, the development of an effective behavior management strategy stands out as a crucial requirement in urban planning and management for such spaces (Paknejad & Latifi, 2018: 52). Hence, recognizing the behavioral patterns of citizens becomes a foundational step in appropriately planning behavioral management within urban planning processes. This recognition must encompass social, economic, managerial, and particularly locational characteristics that shape citizens' behavioral patterns. While the study of these behavioral patterns has been explored across various knowledge domains, environmental psychology, influenced by Gestalt theory and subsequent behaviorism, has emerged with a focus on enhancing environmental qualities. This issue is especially pertinent in the context of Shiraz city. Shiraz has experienced significant population growth in past years due to its central location within the province. Despite a recent decline in growth rate, it remains one of the country's immigrant-friendly cities, presenting a relatively high crime rate owing to the city's dual nature. The present study delves into the examination of citizen characteristics in both affluent and impoverished areas of Shiraz city. It aims to investigate the components of crime in the public spaces of this dual structure through a comparative study.

For this purpose, Districts 2 and 6 of Shiraz, exhibiting the highest and lowest crime rates, respectively, were selected for analysis. The research focuses on understanding patterns of citizen behavior and conducting a comparative assessment of behavioral components in the dual structure of Shiraz city. Managing this behavior in urban spaces of Shiraz, informed by principles of space management and environmental psychology, is expected to benefit from a comparative approach.

The research is guided by the following questions:

Which indicators and components influence the behavioral patterns of citizens in crime hotspots?

Is there a difference in the impact of environmental quality indicators on behavioral patterns between crime-prone areas and safer areas?

Methodology

To attain this objective, the ongoing research has commenced collecting the necessary data through descriptive-analytical and survey methods, subsequently subjecting the data to analysis using T-tests and regression analysis.

Results and discussion

The study utilizes T-test for examining a community's average status. Economic factors—income, suitable employment, inability, social class, inequality, nocturnal activities, and region's vitality—are key determinants. T-test in Zones 2 and 6 of Shiraz reveals significant differences in economic indicators. Income, wage, lack of suitable employment, and nocturnal activity deviate notably from the average. Respondents emphasize these factors' greater impact in crime-prone areas, underscoring their importance in shaping behavioral patterns compared to other economic variables. Cultural-social aspects such as high population density, crowded spaces, waste storage locations turned hiding spots, immigrant receptivity, conflicts, use of religious-cultural spaces, street accessibility, life satisfaction, neighborhood attachment, and notoriousness are pivotal in determining the socio-cultural dimension. In Zone 2, significant differences exist in all indicators, emphasizing the impact of population density, waste storage, conflicts, and cultural-religious spaces on crime. Meanwhile, in Zone 6, all indicators significantly differ from the average, highlighting the influence of population density, waste storage, conflicts, immigrant receptivity, cultural-religious spaces, street accessibility, life satisfaction, neighborhood attachment, and notoriety on crime. Cultural and religious spaces show notable disparities, suggesting potential weaknesses in crime prevention in this area. The study assesses the environmental-physical aspect in Shiraz Zones 2 and 6 using lighting, dark spaces, neighborhood colors, building materials, presence of ruins, neighborhood wear and tear, architectural form legibility, and signage for neighborhood navigation as key indicators. In

Zone 2, except for the type of building materials, significant differences are observed in other indicators. The results indicate higher values for building materials, wear and tear, and insufficient attention to human scale in construction compared to the average. In Zone 6, lighting, presence of ruins, wear and tear, architectural form legibility, and sufficient signage show no significant differences, slightly exceeding the average. However, the type of building materials differs significantly, with values around 145% higher than the average.

Conclusion

The findings from zones 2 and 6 in Shiraz, categorized as higher and lower crime areas, respectively, reveal that police-centric approaches are perceived more favorably by the public. Despite the significance of urban management, citizens prioritize police-based strategies. However, a noteworthy difference in physical components between the two areas emphasizes the importance of environmental design in crime-prone regions, in conjunction with legal and police measures. Focusing on elements prone to criminal activity could lead to safer environments and behavioral patterns. Although the relationship between influencing factors and crime management is complex, emphasizing physical components and urban and police roles over social and economic indicators can be more effective. By addressing environmental factors and fostering compatibility, tailored to the capabilities of residents in each area, law enforcement can successfully control criminal behavior and create a safer environment.

References

1. Abbasi Varki, E. (2008). Social and Spatial Analysis of Crime Concentration Centers: A Case Study of Crime Clusters in Shahr Char Residential Areas Using GIS (Master's Thesis). Zanjan University. [In Persian]
2. Abdi, A., Karami, T. al-D., & Mostajabi, H. (2018). The Relationship between Marginalization and National Security Threats: The Mediating Role of Sense of Place (Case Study: Mahdasht Karaj). *Police Order and Security Research Journal*, 11(3), 113-134. [In Persian]
3. Abdullah, A., Razak, N. A., Salleh, M. N. M., & Sakip, S. R. M. (2012). Validating crime prevention through environmental design using structural equation model. *Procedia-Social and Behavioral Sciences*, 36, 591-601. <https://doi.org/10.1016/j.sbspro.2012.03.065>
4. Ackerman, W. V., & Murray, A. T. (2004). Assessing spatial patterns of crime in Lima, Ohio. *Cities*, 21, 423-437. <https://doi.org/10.1016/j.cities.2004.07.008>
5. Adel, H., Salheen, M., & Mahmoud, R. A. (2016). Crime in relation to urban design. Case study: The Greater Cairo Region. *Ain Shams Engineering Journal*, 7(3), 925-938. <https://doi.org/10.1016/j.asej.2015.08.009>
6. Bennet, T., Holloway, K., & Farrington, D. P. (2006). Does Neighborhood Watch Reduce Crime? A Systematic Review and Meta-Analysis. *Journal of Experimental Criminology*, 2, 437-458. <https://doi.org/10.1007/s11292-006-9018-5>
7. Bernasco, W., & Block, R. (2011). Crime generators, crime attractors, and offender anchor points. *Journal of Research in Crime and Delinquency*, 48, 33-57. <https://doi.org/10.1177/0022427810384135>
8. Blakely, & Synder. (1997). *Fortress America Gated Communities in the United States*. Washington D. C: Brookings Institution Press.
9. Brantingham, & Brantingham. (2005). Situational Crime Prevention as A Key Component In Embedded Crime Prevention. *Canadian Journal of Criminology and Criminal Justice*, 271-288. <https://doi.org/10.3138/cjccj.47.2.271>
10. Brantingham, P. J., & Brantingham, P. L. (1981). *Environmental criminology*. Beverly Hills, CA: Sage Publications.
11. Ceccato, V., & Oberwittler, D. (2008). Comparing spatial patterns of robbery: Evidence from a Western and an Eastern European city. *Cities*, 25, 185-196. <https://doi.org/10.1016/j.cities.2008.04.002>
12. Cozens, P. M., Saville, G., & Hillier, D. (2005). Crime Prevention through Environmental Design (CPTED): A Review and Modern Bibliography. *Property Management*, 23(5), 328-356. <https://doi.org/10.1108/02637470510631483>
13. Dantzker, M. L., & Robinson, D. M. (2002). Perspectives On Crime Prevention A Capstone View. In D. M. Robinson (Ed.),

- Policing and Crime Prevention United States: Pearson Education, Inc.
14. Emamgholi, A., Ayvazian, S., Zadeh Mohammadi, A., & Islami, S. G. (2012). Environmental Psychology, the Common Ground of Architecture and Behavioral Sciences. *Behavioral Sciences Quarterly*, 4(14), 23-44. [In Persian]
 15. Fajnzylber, P., Lederman, D., Loayza, N., Reuter, P., Roman, J., & Gaviria, A. (2000). Crime and victimization: An economic perspective. *Economia*, 1(1), 219-302.
 16. Faria, J. R., Ogura, L. M., & Sachsida, A. (2013). Crime in a planned city: The case of Brasília. *Cities*, 32, 80-87. <https://www.jstor.org/stable/20065399>
 17. Farjirad, K., Alian, M., & Cheraghi, R. (2016). Analysis of Effective Physical Indicators on Improving Environmental Security in the Historical Texture of Yazd City. *Police Order and Security Research Journal*, 9(3), 1-27. [In Persian]
 18. Hasani Satari, H., Sharafi, M., & Hashemi, A. (2018). Security Threats and Consequences of Foreign Nationals' Presence in Marginalized Areas of Karaj Metropolis. *Police Order and Security Research Journal*, 11(4), 151-186. [In Persian]
 19. Hijazi Nia, S., Rahimi, M; Shamsoddini, A. (2021). Explaining the effects of marginalization on the rate of urban crimes in Yasouj city, a case study of the peripheral settlements of Madawan Sefali, Belhazar and Mehrian. *Geography and Regional Planning*, 12(48), 363-382. [In Persian]
 20. Hshmati, S., & Charejoo, F. (2018). The Impact of Environmental Qualities on Residents' Perceived Security, Emphasizing the First and Second Generation CPTED Components. *Iran's Strategic Social Issues Research Quarterly*, 7(3), 83-100. [In Persian]
 21. Hillier, B. (2004). Can streets be made safe?, *Urban Design International*, 9(1), 31-45. <https://doi.org/10.1057/palgrave.udi.9000079>
 22. Jacobs, J. (1961). *The death and life of great American cities*. New York: Random House.
 23. Kelling, G. L., & Coles, C. M. (1996). *Fixing broken windows: Restoring order and reducing crime in our communities*. New York, NY: The Free Press.
 24. Khorasani, M. A., Tavana, M., & Sofi Nistani, M. (2017). Assessing the Relationship between Environment and Fear of Crime in Mehr Housing Complexes (Case Study: Pakdasht County). *Journal of Urban Planning and Geography Research*, 5(4), 515-537. [In Persian]
 25. Latifi, A., & Sajadzadeh, H. (2014). Evaluation of the Impact of Environmental Quality Components on Behavioral Patterns in Urban Parks, Case Study: People's Park in Hamedan. *Urban Studies Quarterly*, 11(3), 3-18. [In Persian]
 26. Latifi, A., & Sajadzadeh, H. (2015). Evaluation of the Impact of Environmental Quality Components on Behavioral Patterns in Urban Parks (Case Study: People's Park in Hamedan). *Urban Studies Quarterly*, 11(3), 18-3. [In Persian]
 27. Mahmoudi Janki, F., & Ghoarchi Bigi, M. (2009). The Role of Environmental Design in Crime Prevention. *Journal of Private Law Studies*, 39(2), 345-367. [In Persian]
 28. Newman, O. (1972). *Defensible space*. London: Architectural Press.
 29. Paknejad, N., & Latifi, G. (2018). Explanation and Evaluation of Environmental Components' Effects on the Formation of Behavioral Patterns in Urban Spaces. *Bagh-e Nazar Monthly*, 15(69), 66-51. [In Persian]
 30. Phipps, A. and Horrobin, B. (2014) Measuring Exterior Safety of Canadian Residential Neighbourhoods. *Journal of Building Construction and Planning Research*, 2 (2), <https://doi.org/10.4236/jbcpr.2014.22012>
 31. Pourjafar, M., Mahmoudinejad, H., Rafieyan, M., & Ansari, M. (2008). Enhancing Environmental Security and Reducing Urban Crimes with an Emphasis on CPTED Approach. *International Journal of Engineering Sciences (Architecture and Urban Planning Special Issue)*, 19(6), 73-82. [In Persian]
 32. Sajadzadeh, H., Izadi, M. S., & Haqi, M. R. (2017). Assessment of Environmental Factors Influencing the Sense of Security among Residents of Informal Settlements in Hamedan City. *Journal of Urban Planning and Geography Research*, 5(4), 705-720. [In Persian]
 33. Shiraz Municipality. (2021). *Statistical Yearbook of Shiraz City*. Deputy of

- Planning and Human Development, Shiraz Municipality. [In Persian]
- 34.** Simons, C. F. (2002). The Evolution of Crime Prevention. In D. M. Robinson (Ed.), *Policing and Crime Prevention*. United States: Pearson Education, Inc.
- 35.** Sohn, D. W. (2016). Residential crimes and neighbourhood-built environment: Assessing the effectiveness of crime prevention through environmental design (CPTED). *Cities*, 52, 86-93. <https://doi.org/10.1016/j.cities.2015.11.023>
- 36.** Syarmila Hany, H. (2008). The Relationship Between Territorial Functioning and Victimization, Fear of Crime, Neighbourhood Watch and Ethnic Relations: A Case Study of Subang Jaya Housing Scheme. Universiti Sains Malaysia, Penang.
- 37.** Welsh, B. C., & Hoshi, A. (2002). Communities and Crime Prevention. In *Evidence-Based Crime Prevention*. New York: Routledge.
- 38.** Wilson, J. Q., & Kelling, G. L. (1982). Broken windows: The police and neighborhood safety. *The Atlantic Monthly*, March, 29–38.
- 39.** Zangie Abadi, A., & Rahimi Nader, H. (2009). Spatial Analysis of Crime in Karaj City Using GIS. *Journal of Law*, 40(2), 179-198. [In Persian]
- 40.** Zelinka, A., & Brennan, D. (2001). *SafeScape: Creating safer, more livable communities through planning and design*. Chicago: Planners Press.

فصلنامه جامعه و سیاست

دوره ۱، شماره ۴، زمستان ۱۴۰۲

Journal Homepage: <https://sanad.iau.ir/journal/jsp>

شاپای الکترونیکی: ۱۲۳۶-۳۹۸۱

مقاله پژوهشی

مطالعه تطبیقی اثرات مؤلفه‌های جرم‌خیزی محیطی بر الگوهای رفتاری شهروندان در شهر شیراز (مطالعه موردی مناطق ۲ و ۶)

مریم حق پناه^۱: استادیار، گروه معماری، دانشکده هنر و معماری، واحد شیراز، دانشگاه آزاد اسلامی، شیراز، ایران

دریافت: ۱۴۰۲/۰۹/۱۳ صص ۶۰-۳۹ پذیرش: ۱۴۰۲/۱۱/۱۶

چکیده

بروز ناهنجاری‌ها و به‌طور ویژه وقوع جرم، یک از مشکلاتی است که هم بر مطلوبیت فضاهای عمومی شهری اثرگذار بوده و هم از ویژگی‌های محیطی این فضاها اثرپذیر می‌باشد. لذا شناخت صحیح ویژگی‌های محیطی و برنامه‌ریزی برای آن، یکی از حوزه‌های عمل برنامه‌ریزیان جهت برنامه‌ریزی فضا و رفتار و سپس مدیریت آن می‌باشد. در همین راستا پژوهش حاضر بر آن شد مسیرهای اثرگذاری بر رفتارهای جرم‌خیز در گستره‌های نسبتاً امن و گستره‌هایی که احتمال و میزان وقوع جرم در آنها بالاتر است، را در دو منطقه از شهر شیراز، به‌صورت تطبیقی مورد مطالعه قرار دهد. برای نیل به این هدف، پژوهش حاضر با استفاده از روش‌های توصیفی-تحلیلی و پیمایشی مبادرت به جمع‌آوری داده‌های مورد نیاز نموده و سپس با استفاده از آزمون‌های T-test و تحلیل رگرسیون به تحلیل داده‌ها مبادرت نموده است. براساس نتایج حاصله، از منظر شاخص‌های اقتصادی، اجتماعی-فرهنگی و انتظامی-مدیریتی دو منطقه ۲ و ۶ شهر شیراز تفاوت معناداری با یکدیگر ندارند اما از منظر شاخص‌های کالبدی دو منطقه اختلاف معناداری با یکدیگر دارند. نتایج حاصله از تحلیل نظرات شهروندان تفوق، برتری و کارآمدی رویکردهای پلیس‌مبنا را در برخورد با جرم‌خیزی نشان می‌دهد؛ درحالی که مقایسه وضعیت مؤلفه‌های کالبدی دو منطقه نشان از اختلاف معنادار دو منطقه از منظر این مؤلفه‌ها دارد و رویکردهای مبتنی بر طراحی محیطی در کنار رویکردهای سیستم قانونی و پلیس‌مبنا در محلات جرم‌خیز شهر شیراز اهمیت بیشتری دارد.

واژه‌های کلیدی: فضاهای عمومی، جرم‌خیزی، الگوهای رفتاری، شهر شیراز.

استناد: حق پناه، مریم. (۱۴۰۲). مطالعه تطبیقی اثرات مؤلفه‌های جرم‌خیزی محیطی بر الگوهای رفتاری شهروندان در شهر شیراز (مطالعه

موردی مناطق ۲ و ۶). فصلنامه جامعه و سیاست، سال ۱، شماره ۴، شیراز، صص ۶۰-۳۹.

^۱. نویسنده مسئول: مریم حق پناه، پست الکترونیکی: mar.haghpahan@gmail.com، تلفن: ۰۹۱۷۳۱۰۶۵۹۵

مقدمه

فضاهای عمومی عرصه‌ای برای حضور و بروز رفتارهای مختلف شهروندان هستند. یکی از مباحث مهم در ارتباط با فضاهای عمومی، مفهوم انسان شناختی و به دنبال آن رفتار شناختی در فضاهای شهری است (لطیفی و سجاذاده، ۱۳۹۳: ۶). یکی از رفتارهایی که در فضاهای عمومی اتفاق می‌افتد، رفتارهای نامناسب و جرم است. جرم و جرم خیزی در مناطق شهری به عنوان یکی از مهمترین مسائل و مشکلات شهرهای جهان شناخته می‌شود (Abdullah et al, 2012: 592). از منظر روان‌شناسی محیطی جرم به مثابه نوعی رفتاری که تحت تأثیر ویژگی‌های فیزیکی محیط قرار می‌گیرد، مطرح می‌شود و همچنین می‌تواند بر رفتارهای شهروندان اثرگذار باشد (Sohn, 2016: 86).

از نظر پیشگامان مکتب اکولوژی شهری کاربری‌های تفریحی درون شهرها و مکان‌هایی که دارای بیشترین ازدحام جمعیت ثابت و متغیر هستند نسبت به محدوده‌های دیگر از درجه جرم‌زایی بیشتری برخوردارند. مناطق درونی شهرها که شرایط محیطی مطلوبی ندارند برای تجمع مهاجران تازه‌وارد مناسب هستند، به همراه سکونتگاه‌های غیر رسمی اطراف شهر که دارای تراکم بالای و نامناسبند، به عنوان مکان‌هایی با بیشترین میزان جرم و بزهکاری شناخته شده‌اند. بنابراین عوامل متعددی از جمله عوامل کالبدی، اقتصادی اجتماعی وجود دارند که می‌توانند افراد را برای ارتکاب جرائم تشویق و یا مانع ارتکاب جرائم از سوی آنها شود (عباسی ورکی، ۱۳۸۷: ۳). این عوامل در شهرها و برخی از نقاط یک شهر نسبت به سایر نقاط ممکن است شرایط مناسب‌تری برای وقوع جرم فراهم باشد که به شدت بر کیفیت زیست در آن نقطه از شهر اثرگذار است (Adel, Salheen, Mahmoud, 2016: 925).

مروری بر برخی از مطالعات انجام گرفته در این حوزه نشان می‌دهد میزان وقوع جرم و جنایت و رفتارهای ناهنجار در شهرها با متغیرهای اجتماعی، اقتصادی، جمعیتی، سیاستی ارتباط زیادی دارد (Fajnzyber et al, 2000: 220). متغیرهای مکانی نیز به عنوان یکی دیگر از مهمترین متغیرها است که ارتباط میان مجرمان، محیط و سایر افراد را مورد مطالعه قرار داده است و در آثار جاکوبز (۱۹۶۱)، نیومن (۱۹۷۲)، براتینگهام (۱۹۸۱)، ویلسون و گلینگ (۱۹۸۲)، کلینگ و کولز (۱۹۹۶)، زلیکا و برنان (۲۰۰۱) می‌توان مشاهده نمود (Faria, Ogura, Sachsida, 2013: 80). علاوه بر این مطالعات، می‌توان به مطالعات تجربی اخیر که بیشتر با رویکرد تجربی و نمونه‌های مطالعات در شهرهای مختلف انجام گرفته است نیز اشاره کرد که وجه و جنبه متغیرهای محیطی و فضایی نسبت به سایر متغیرها برتری داشته است. از جمله این پژوهش‌ها می‌توان به هیلر (۲۰۰۴)، آکرمن و ماری (۲۰۰۴)، سکاتو و اوبرویتلر (۲۰۰۸)، برناسکو و بلاک (۲۰۱۱) اشاره نمود. امری که در این پژوهش‌ها و سایر پژوهش‌های مرتبط، مدنظر قرار گرفته بازنمایی‌های فضایی رفتار شهروندان در فضاهای شهری است. اهمیت این دست مطالعات در برنامه‌ریزی شهری، مدیریت رفتار شهری است که به سبب بازتولید اجتماعی فضا، رفتارهای فضایی را به شدت تحت تأثیر قرار می‌دهد.

حال با توجه به اینکه فضاهای عمومی در شهرها، کانون بیشترین ناهنجاری‌های رفتاری هستند و کمتر توانسته‌اند زمینه‌های مناسب را برای سازماندهی نیازها و الگوهای هنجاری و رفتاری مخاطبان خود فراهم آورند، طراحی یک راهبرد کارآمد مدیریت رفتار، از جمله مهمترین نیازهای برنامه‌ریزی و مدیریت شهری برای اینگونه فضاهاست (پاک‌نژاد و لطیفی، ۱۳۹۷: ۵۲). پس ضرورت شناخت الگوهای رفتاری شهروندان در رابطه با ویژگی‌های اجتماعی، اقتصادی، مدیریتی و به‌طور ویژه مکانی، که شکل‌دهنده الگوهای رفتاری شهروندان است گامی اساسی در برنامه‌ریزی شایسته مدیریت رفتاری در فرآیندهای برنامه‌ریزی شهری است. مطالعه این الگوهای رفتاری در حوزه‌های گوناگون دانشی مورد بررسی قرار گرفته اما روان‌شناسی محیطی در ابتدا با اثرپذیری از نظریه گشتالت و تکوین در سال‌های بعدی، رفتارگرایی را با هدف ارتقاء کیفیت‌های محیطی دنبال نمود و این مسئله در شهر شیراز حائز اهمیت ویژه‌ای است. زیرا شهر شیراز در سال‌های گذشته به دلیل مرکزیت استان نرخ رشد جمعیتی بالایی داشته، هرچند در سال‌های اخیر این نرخ رشد کمتر از سال‌های گذشته شده اما کماکان از جمله شهرهای مهاجرپذیر کشور به‌شمار می‌رود که به

1. Jacobs

2. Newman

3. Brantingham

4. Wilson and Kelling

5. Kelling and Coles

6. Zelinka and Brennan

7. Hillier

8. Ackerman and Murray

9. Ceccato and Oberwittler

10. Bernasco and Block

دلیل ویژگی دوگانگی در شهر، جرم‌خیزی نسبتاً بالایی دارد. پژوهش حاضر با بررسی ویژگی‌های مختلف شهروندان در مناطق نسبتاً مرفه و مناطق نسبتاً فقیر شهر شیراز به دنبال این مسئله است که با مطالعه‌ای تطبیقی، مؤلفه‌های جرم‌خیزی را در فضاهای عمومی این ساختار دوگانه بررسی نماید. در همین راستا منطقه ۲ و ۶ شهر شیراز که به ترتیب دارای بیشترین و کمترین میزان وقوع جرم نسبت به سایر مناطق شهر بودند، انتخاب شدند تا با تحلیل الگوهای رفتار شهروندی و مقایسه تطبیقی مؤلفه‌های رفتاری در این ساختار دوگانه شهر شیراز، مسیر یافتن پاسخ‌های مدیریت این رفتار در فضاهای شهری شیراز، با تکیه بر آموزه‌های مدیریت فضا و روانشناسی محیطی با رویه‌ای مقایسه‌ای هموارتر شود. بنابراین پرسش‌های زیر به عنوان اساس پژوهش تدوین شد و فرآیند پژوهش با هدف یافتن پاسخ این پرسش‌ها انجام گرفت.

- کدام شاخص‌ها و مؤلفه‌ها در کانون‌های جرم‌خیز بر الگوهای رفتاری شهروندان اثرگذار هستند؟
- آیا در مناطق جرم‌خیز و مناطق امن‌تر از نظر تأثیرگذاری شاخص‌های کیفیت محیطی بر الگوهای رفتاری اختلافی وجود دارد؟

پیشینه و مبانی نظری تحقیق

پاک‌نژاد و لطیفی (۱۳۹۷) در مقاله خود با عنوان «تبیین و ارزیابی تأثیرات مؤلفه‌های محیطی بر شکل‌گیری الگوهای رفتاری در فضاهای شهری (از نظریه تا عمل: مطالعه میدان تجریش)» به تبیین اشکال بروز و ظهور الگوهای رفتاری در فضاهای شهری می‌پردازد و نحوه ارتباط ابعاد مختلف فضای میدان تجریش را با شکل‌گیری الگوهای رفتاری مورد بررسی قرار می‌دهد. نتایج این پژوهش نشان می‌دهد الگوهای رفتاری به شدت تحت تأثیر کاربری‌ها بوده و ارائه تسهیلات در فضاهای شهری موجب تشویق شهروندان برای بروز الگوهای رفتاری مختلف می‌شود. سجادزاده، ایزدی و حقی (۱۳۹۷) ضمن بررسی عوامل محیطی اثرگذار بر احساس امنیت ساکنان سکونتگاه‌های غیررسمی شهر همدان، ساماندهی کیفیت محیطی فضاهای عمومی را در کاهش وقوع جرم در محلات این شهر مهم ارزیابی نموده‌اند.

حشمتی و چاره‌جو (۱۳۹۷) در پژوهشی با عنوان «تأثیر کیفیت‌های محیط بر امنیت ادراک شده ساکنان، با تأکید بر مؤلفه‌های نسل اول و دوم CPTED، نمونه موردی: محلات بافت فرسوده شهر سنندج» به بررسی مؤلفه‌های تأثیرگذار بر امنیت ادراک شده در محلات بافت فرسوده شهر سنندج می‌پردازد. نتایج این پژوهش نشان می‌دهد اگرچه محلات بافت فرسوده در بافتی همگن قرار دارند اما تفاوت در کیفیت‌های محیطی موجب بروز سطوح متفاوتی از امنیت ادراک شده است.

خراسانی، توانا و صوفی نیستانی (۱۳۹۶) نیز در پژوهش خود به بررسی و سنجش رابطه محیط و ترس از جرم در مسکن مهر شهر پاکدشت می‌پردازند. نتایج این پژوهش نشان می‌دهد توان کم اقتصادی یکی از ویژگی‌های اصلی محیط و ساختار اجتماعی در مجموعه مسکن مهر امام رضا در پاکدشت است که همین امر رابطه زیاد آن را با جرائم شهری در مجموعه تأیید می‌کند و همین امر مهاجرت را نیز به عنوان عاملی تأثیرگذار بر جرم تبدیل کرده است.

فرجی‌راد، علیان و چراغی (۱۳۹۵) در پژوهشی با عنوان «تحلیل شاخص‌های کالبدی اثرگذار بر ارتقای امنیت محیطی در بافت تاریخی شهر یزد» به واکاوی دلایل نازل امنیت محیطی در شهر یزد می‌پردازند. نتایج به دست آمده از این پژوهش نشان می‌دهد شاخص‌های خوانایی، پوشش گیاهی و نظارت غیررسمی در بافت تاریخی شهر یزد نسبت به سایر شاخص‌ها شرایط نامناسب‌تری داشته و جهت ارتقاء امنیت محیطی در این بافت باید به آن توجه بیشتری شود.

لطیفی و سجادزاده (۱۳۹۴) نیز در پژوهش خود به شناسایی و ارزیابی محرک‌ها و الگوهای رفتاری کاربران در قالب نیازها و کیفیت‌های محیطی در پارک‌های شهری همدان می‌پردازند. نتایج این پژوهش نشان می‌دهد از سویی نیازهای انسانی نتیجه تأثیر رفتار بر فضا و محیط است و قابلیت محیط، زمینه‌ساز انجام رفتارهاست و از سویی دیگر، ارتقای کیفیت محیطی و تأثیر مؤلفه‌های آن بر قلمروها و الگوهای رفتاری در پارک‌های شهری صرفاً مفهومی کمی و تکنیکی نبوده، بلکه با مفاهیم کیفی نیز در ارتباط است.

فریبا بهرامی (۱۳۹۳) در پایان‌نامه کارشناسی ارشد خود به بررسی کالبدی محله زینیه اصفهان در راستای ارتقاء امنیت محیطی با رویکرد CPTED پرداخته است. نتایج این پژوهش نشان می‌دهد شاخص کاربری اراضی و مبلمان شهری بیشترین همبستگی را با امنیت محیطی دارا می‌باشند.

عسگری تفرشی و همکاران (۱۳۸۹) در مقاله‌ای خود به بررسی عوامل محیطی مؤثر در نوسازی بافت‌های فرسوده شهری محلی به منظور افزایش امنیت می‌پردازند. یافته‌های این پژوهش نشان می‌دهد هم‌زمانی و هم‌مکانی آلودگی‌های رفتاری با آلودگی بصری حاکی از عدم امنیت در

فضاهای شهری می‌باشد و می‌توان انتظار داشت با انجام اقدامات مناسب‌سازی و بهسازی‌های محیطی تا حدی از میزان آلودگی‌های رفتاری این فضاها کاست.

پورجعفر و همکاران (۱۳۸۷) در پژوهش خود با عنوان «ارتقاء امنیت محیطی و کاهش جرائم شهری با تأکید بر رویکرد CPTED» به موضوع امنیت و کاهش جرم با استفاده از طراحی محیطی می‌پردازند. نتایج این پژوهش نشان می‌دهد در راستای راهکارهای اجرایی در طراحی شهری و معماری می‌بایستی موارد تقویت قلمروهای طبیعی، کنترل دسترسی، نظارت طبیعی، حمایت از فعالیت‌های اجتماعی مورد توجه قرار گیرد که به کارگیری آن‌ها در رویه طراحی و مراحل ساخت و اجرا، می‌تواند با کاهش ظرفیت‌های جرم‌خیزی مناطق امکان ساماندهی و شکل‌گیری یک شهری ایمن را فراهم آورد.

مروری بر سابقه و پیشینه پژوهش‌های انجام شده نشان می‌دهد نوع محیط و مؤلفه‌های کیفیت محیط با الگوهای رفتاری شهروندان رابطه دارد. اما در میان این پژوهش‌ها به مطالعه‌ای تطبیقی در مناطق یا محله‌های یک شهر که دارای ویژگی‌های دوگانه‌ای بودند، پرداخته نشده بود. همچنین پژوهش‌های ارزشمندی همچون زنگی‌آبادی و رحیمی (۱۳۸۹)، عبدی، کرمی و مستجابی (۱۳۹۷)، حسنی ساطحی، شرفی و هاشمی (۱۳۹۷) و پژوهش‌های دیگری در حوزه جرم‌خیزی انجام شده بود اما هیچ‌کدام به مطالعه تطبیقی مؤلفه‌های جرم‌خیزی محیطی بر الگوهای رفتاری در شهر شیراز نپرداخته بود و پژوهش حاضر بر آن شد این مسئله را مورد بررسی قرار دهد.

محیط شهری و رفتار

رابطه میان فضا و رفتار یا محیط و اجتماع، هم در علوم اجتماعی (زیبایی‌شناسی، جامعه‌شناسی، روان‌شناسی و مدیریت) و هم در علوم محیطی (معماری، جغرافیا و شهرسازی) به پیدایش الگوهای نظری منجر شده است که در مجموع راهنمای مناسبی برای تدوین یک مدل فضا‌محور در مدیریت رفتار شهری است؛ درون مایه نظریه‌های فوق این است که فضا بازتولید اجتماعی دارد؛ فضای شهری به طور اعم و سیمای شهری به طور اخص، باز نمود رفتاری پیدا می‌کند (پاک نژاد و لطیفی، ۱۳۹۷: ۵۲). بنابراین ادبیات محیط و رفتار در تعاریف گسترده از محیط، بین واژه‌های متنوع محیط کالبدی، محیط اجتماعی، محیط روان‌شناختی و محیط رفتاری تمایز قائل می‌شود. نکته اصلی این طبقه‌بندی‌ها و دیگر دسته‌بندی‌ها، تمایز بین جهان واقعی، حقیقی یا عینی اطراف انسان و جهان پدیدارشناختی است که خودآگاه یا ناخودآگاه، الگوهای رفتاری یا واکنش‌های روحی مردم را تحت تأثیر قرار می‌دهد (عباسی ورکی، ۱۳۸۷: ۸).

به طور کلی تلاش پژوهشگران همواره طبقه‌بندی انواع مختلفی از مؤلفه‌های محیطی بوده است. یکی از تلاش‌های اولیه آن‌ها به روان‌شناسی گشتالت برمی‌گردد؛ زمانی که «کافکا» بین محیط جغرافیایی و محیط رفتاری تمایز قائل شد. او محیط جغرافیایی را به‌عنوان محیط واقعی، چیزی تعریف می‌کند که در واقع فرد را در برمی‌گیرد؛ درحالی که محیط رفتاری، تصویر شناختی محیط عینی است که اساس رفتار را شکل می‌دهد (عباسی ورکی، ۱۳۸۷: ۱۱).

روان‌شناسی محیطی علمی است که با مطالعه عوامل محیطی و فرهنگی، به مطالعه روان‌شناختی از رفتار در محیط‌های کالبدی در شهرها می‌پردازد. براساس آموزه‌های این حوزه دانشی، ادراک محیطی فرآیندی است که از طریق آن انسان داده‌های لازم را بر اساس نیازش از محیط پیرامون خود برمی‌گزیند. به گفته چدویک، فضای ادراکی به‌عنوان آنچه انسان در واقعیت ادراک می‌کند، نتیجه‌ی استنباط انسان از فضای فیزیکی است. میان فضای فیزیکی به‌عنوان محیط انسان و خود انسان، جریانی از داده‌ها وجود دارد که موجب می‌شود تا انسان برداشتی از فضای فیزیکی خود داشته باشد که درواقع فضای ادراکی او را شکل می‌دهد (امامقلی و همکاران، ۱۳۹۱: ۲۵). جدول ۱ نظریات مختلفی که به نوعی به بررسی الگوهای رفتاری در محیط‌ها و فضاهای عمومی شهری می‌پردازند را نشان می‌دهد.

جدول ۱- معرفی اجمالی نظریات مطرح در حوزه الگوهای رفتاری و محیط‌های شهری

نظریه پرداز	سال	عنوان	مفاهیم کلیدی	رویکرد غالب
هانا آرنه	۱۹۵۸	شرایط انسانی	قلمرو عمومی عامل اصلی برون‌نگری و زندگی سیاسی و عمومی	تقویت تعاملات اجتماعی
پاول زوکر	۱۹۵۹	شهر و میدان	میدان عامل تبدیل جامعه به اجتماع نه صرفاً محل تجمع افراد	تقویت تعاملات اجتماعی
کوپن لینچ	۱۹۶۰	سیمای شهر	تشکیل تصویر ذهنی و عناصر سازنده سیمای شهر از دیدگاه شهروندان	تأثیرات محیطی - رفتاری
جین جیکوبز	۱۹۶۱	مرگ و زندگی شهرهای آمریکایی	پیداهرو عامل ایجاد تقویت و تعاملات اجتماعی، مفهوم نظارت اجتماعی از طریق طراحی	تقویت تعاملات اجتماعی
اموس راپاپورت	۱۹۷۷	جنبه‌های انسانی فرم شهر	موقعیت غیرفعال انسان نسبت به محیط جهت‌یابی عابرین در محیط شهری	تأثیرات محیطی رفتاری
ویلیام وایت	۱۹۸۰	زندگی اجتماعی فضاهای شهری کوچک	تأکید بر نقش اجتماعی فضاهای شهری	تقویت تعاملات اجتماعی
اپلیارد	۱۹۸۱	خیابانهای قابل زندگی	تأثیر حمل و نقل و کالبد شهر بر تعاملات اجتماعی	تقویت تعاملات اجتماعی
روفیدی پاسینی	۱۹۸۴	مسیریابی در معماری	جهت‌یابی مردم در فضای شهری و توجه به نیازهای ویژه کاربران	تأثیرات محیطی - رفتاری
جان لنگ	۱۹۸۷	آفرینش نظریه معماری (نقش علوم رفتاری در طراحی محیطی)	قرارگاههای رفتاری/تشکیل طرح واره ذهنی از تصورات مردم از محیط/تعامل قابلیت های محیط ساخته شده و رفتار	تأثیرات محیطی - رفتاری
یان گل	۱۹۸۷	زندگی میان ساختمانها	تقسیمبندی فعالیت در فضای شهری / ضروری، انتخابی، اجتماعی	تقویت تعاملات اجتماعی
اولدنبگ	۱۹۸۹	مکان خوب، کافه‌ها، کافی‌شاپ‌ها و دیگر پاتوق‌ها در قلب یک اجتماع	تأکید بر عرصه‌های عمومی به عنوان قلمرو سوم افراد	تقویت تعاملات اجتماعی
کلر کوپر مارکس	۱۹۹۰	مکانهای مردمی	ارزیابی محیط سکونت و معرفی فضاهای شهری هفت‌گانه	تقویت تعاملات اجتماعی
هاوس کلاو	۱۹۹۹	سرزندگی اجتماعی	توجه به الگوهای رفتاری و بستر اجتماعی فرهنگی برای طراحی	تأثیرات محیطی - رفتاری
ریکی بوردت، دیان سودجیک	۲۰۰۸	شهر بی‌انتهای	تأکید بر مطالعه رفتار در فضاهای عمومی	تأثیرات محیطی - رفتاری
گلداسمیت، الیزابت و گلدبرد	۲۰۱۰	چه میبینیم	مطالعه زندگی همگانی به عنوان یک اصل	تأثیرات محیطی - رفتاری

(منبع: پاک‌نژاد و لطیفی، ۱۳۹۷: ۵۵)

محیط شهری و جرم

نیاز به امنیت، همواره از بنیادی‌ترین نیازهای بشر و مسئله وقوع جرم از مهم‌ترین مسائل جامعه بشری به شمار رفته است، حال آنکه امروزه شرایط تأمین آن با رشد و گسترش جوامع، پیچیده‌تر هم شده است. بررسی‌های آماری جرائم مؤید آن است که درگذشته و نیز در جوامع ساده روستایی معاصر، به لحاظ وجود روابط چهره به چهره و نیز حاکم بودن نظارت‌های اجتماعی خودجوش، احساس امنیت بیشتری وجود داشته و دارد، ولی در جوامع شهری بزرگ، به لحاظ عدم وجود نظارت‌های اجتماعی کارا، احساس ناامنی یکی از مهم‌ترین مسائل شهری محسوب می‌شود.

مطالعات اولیه در خصوص جرم و پیشگیری از جرم از سالهای ۱۸۰۰ و همزمان با تغییر رابطه میان شهر و روستا و ساختارهای شهری توسط انقلاب صنعتی آغاز شد که این تغییر مسائل و مشکلاتی را به همراه داشت. تا سالهای ۱۹۶۰ جامعه‌شناسان اولیه بر چگونگی منجر شدن این مسائل به وقوع جرم توجه داشتند. تا اینکه پس از ۱۹۶۰ جین جکوبز^۱ با کتاب «مرگ و زندگی شهرهای آمریکایی»^۲ توجه ویژه‌ای به رابطه میان محیط ساخته شده و وقوع جرم مبذول داشت و سرآغاز تحولی در مطالعات پیشگیری از جرم در مناطق شهری را رقم زد. از نظر وی مردم نه به عنوان پلیس بلکه به مثابه نگهبانان فضاهای عمومی در شهر ایفای نقش می‌کنند و نظریه خود را با کلید واژه چشم‌ها در خیابان مطرح و بسط داد (Adel, Salheen, Mahmoud, 2016: 926). به طور کلی چهار رویکرد متفاوت در حوزه پیشگیری از جرم قابل تشخیص است که به صورت خلاصه در جدول ۲ آمده است.

جدول ۲- چهار رویکرد در حوزه پیشگیری از جرم

نمونه پژوهش‌ها	مفهوم اصلی	رویکردها
Dantzer & Robinson, 2002	تأکید بر نقش پلیس	سیستم‌های قانونی (حقوقی) یا اجرای سیستم‌های پلیس مینا
Bennet, Holloway, & Farrington, 2006; Simons, 2002; Syarmila Hany, 2008; Welsh & Hoshi, 2002	تأکید بر نقش مردم و اجتماع در کنترل جرم	رویکردهای اجتماعی
Cozens, P. M., Saville, G., & Hillier, D., 2005	تأکید بر کنترل جرم از طریق مجازات سخت و بازدارنده	رویکردهای مربوط به عاملان جنایت
Brantingham & Brantingham, 2005; Blakely & Synder, 1997; Jacobs, 1961; Newman 1972	تأکید بر کم کردن فرصت مجرمانه از طریق طراحی محیط مصنوع و ساخته شده	رویکردهای مبتنی بر طراحی محیطی

نکته‌ای که در مورد این رویکردها وجود دارد این است که این رویکردها هر کدام در تغییر الگوهای رفتاری یک فرد در ارتکاب به جرم روش‌های متفاوت و منحصر به خود را دارند (Adel, Salheen, Mahmoud, 2016: 926). همان گونه که در جدول ۲ آمده است یکی از رویکردها مبتنی بر طراحی محیطی بوده که ارتباط تنگاتنگی با معماری و شهرسازی داشته و قائل به نقش محیط در الگوی رفتاری شهروندان می‌باشد، نظریه پیشگیری از جرم از طریق طراحی محیطی^۳ است که نخستین بار توسط سی.آی. جفری^۴ جرم‌شناس آمریکایی در کتاب خود با همان نام به کار برده شد، از لحاظ مبانی نظری تا حدودی تا حدودی شبیه نظریه پیشگیری وضعی^۵ است؛ ولی در قلمرو و کاربرد محدودتر از آن است (محمودی جانکی و قورچی بیگی، ۱۳۸۸: ۳۵۳)؛ زیرا کاربرد پیشگیری وضعی، محدود به محیط مصنوع نبوده و طیف وسیعی از اقدامات محیطی و غیر محیطی را شامل می‌شود؛ در حالی که نظریه CPTED، به دنبال پیشگیری از جرائم خاص در قلمروی مشخص یعنی محیط ساخته شده و مصنوع از طریق طراحی مناسب محیط می‌باشد. این نظریه بر این باور است که جرم معلول فرصت است. مجرم فردی منطقی و جرم انتخابی عقلانی است و تأثیر گذاشتن بر عوامل وضعی و فرصت‌ها راحت‌تر از تغییر و اصلاح شخصیت افراد است. در نتیجه راه‌حل مناسب برای پیشگیری از جرم را کم کردن فرصت مجرمانه از طریق طراحی محیط مصنوع و ساخته شده می‌دانند. بنابراین چنین می‌توان گفت که این نظریه شامل مجموعه‌ای از تدابیر و اقدامات مبتنی بر ویژگی‌های محیطی جهت اصلاح الگوهای رفتاری در قلمرویی مشخص یعنی محیط ساخته شده و مصنوع یک شهر دانست، که از یک سو از طریق طراحی و استفاده مؤثر از محیط مصنوع و از سوی دیگر به‌واسطه تقویت مسئولیت و همبستگی اجتماعی استفاده‌کنندگان از فضا، موقعیت و فرصت‌های جرم و ترس از آن را در فضای شهری از بین می‌برد و در ارتقاء کیفیت زندگی و افزایش رضایتمندی شهروندان تأثیر به‌سزایی دارد.

در مجموع چنین می‌توان گفت که انسان‌ها در مقابل کنش‌ها و اطلاعاتی که از محیط و عناصر موجود در آن دریافت می‌کنند و نسبت به آن واکنش انجام می‌دهند، در قالب یک رفتار واکنش خود را نشان می‌دهند. طبیعتاً این واکنش‌ها نسبت به کنش‌ها و اطلاعاتی که دریافت می‌کنند،

1 Jane Jacob's

2 The Death and Life of Great American Cities

3 CPTED

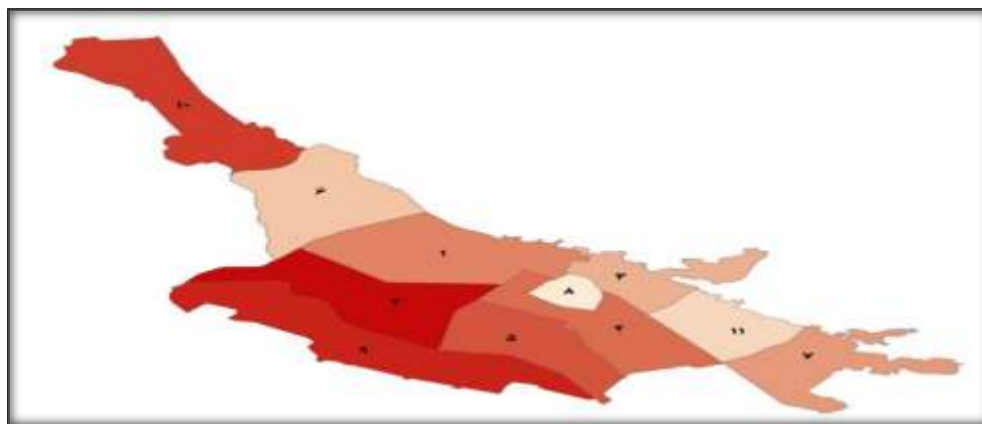
4 Jeffery, C.R.

5 Situational crime prevention (SCP)

متفاوت است. نحوه تعامل و رفتارهای انسان در یک محیط سه شاخص اصلی دارد که عبارت‌اند از مجرم، موقعیت و جود افرادی که به‌عنوان قربانی تلقی می‌شود. عامل محیط در ارتکاب جرم یک عامل مهم تلقی می‌شود که این عامل خود زیرمجموعه‌هایی دارد که باعث تشدید بروز جرم و کارهای مجرمانه می‌شود. البته این عوامل به‌طور غیرمستقیم در بروز جرم تأثیرگذار است. هر یک از عوامل محیطی به نحوی باعث بروز جرم از منظر شهری می‌شود؛ از جمله این عوامل، عوامل کالبدی، جمعیتی، سیستم اطلاعاتی، فرهنگی، اقتصادی و اجتماعی است که پژوهش حاضر قصد دارد با رویکردی تطبیقی و مقایسه‌ای به این عوامل بپردازد.

محدوده مورد مطالعه

شیراز با ۲۱۷ کیلومتر مربع وسعت در مرکز استان فارس و در دامنه رشته‌کوه‌های زاگرس قرار گرفته است. این شهر دارای یازده منطقه شهری است که براساس سرشماری عمومی نفوس و مسکن در سال ۱۳۹۵ جمعیتی برابر با ۲۵۰۸۰۱۸ نفر را در خود جای داده است (سالنامه آماری شهر شیراز، ۱۴۰۰). براساس آمار میزان جرم‌خیزی شهر شیراز، منطقه ۲ که نسبت به سایر مناطق تعداد جرم بیشتری در آن به وقوع پیوسته است. این منطقه مساحتی در حدود ۱۸۰۰ هکتار دارد که جمعیتی حدود ۱۳۷۸۶۴ نفر دارد و منطقه ۶ که از نظر تعداد وقوع جرم، کمترین میزان و به نوعی امن‌ترین منطقه شهر شیراز می‌باشد. این منطقه با وسعتی نزدیک به ۲۴۶۲ هکتار جمعیتی بالغ بر ۱۲۴ هزار نفر را در خود جای داده است. شکل ۱ موقعیت مناطق یازده‌گانه شهر شیراز را نشان می‌دهد.

شکل ۱- نقشه مناطق یازده‌گانه شهر شیراز

روش تحقیق

این پژوهش بر اساس هدف در دسته پژوهش‌های کاربردی قرار می‌گیرد که با اتکا و استفاده از زمینه و بستر شناختی و نیز معلوماتی که از طریق سایر تحقیقات بنیادی فراهم شده، انجام می‌شود. از نظر روش نیز از روش پیمایشی جهت جمع‌آوری اطلاعات استفاده گردیده است. همان‌گونه که می‌دانیم شاخص‌ها می‌توانند با ساده کردن، واضح کردن و در بر داشتن مجموعه‌ای از اطلاعات موجود برای سیاست‌گذاران و برنامه‌ریزان، منجر به تصمیمات بهتر و کارکردهای مؤثرتری شوند (Farhoudi et al., 2011: 95). در همین راستا شاخص‌های چهارگانه اجتماعی- فرهنگی، اقتصادی، کالبدی و سیستم انتظامی انتخاب و گویه‌های تبیین‌کننده این شاخص‌ها طراحی شد. داده‌های مورد نیاز این پژوهش از دو روش کتابخانه‌ای و میدانی تهیه شده است. به صورتی که جهت تدوین چارچوب نظری پژوهش و همچنین آمار و اطلاعات محدوده مورد مطالعه از روش اسنادی و کتابخانه‌ای بهره گرفته شده است. داده‌های روش پیمایشی نیز با استفاده از پرسشنامه بر اساس طیف لیکرت تهیه گردیده است.

با توجه به ماهیت و فرضیات پژوهش جامعه آماری پژوهش در بخش پیمایشی شهروندان ساکن در مناطق ۲ و ۶ شهر شیراز است. از آنجا که مراجعه به همه آنها امکان‌پذیر نبوده، ناگزیر به انتخاب جمعی به عنوان نمونه و تعمیم نتایج آن به کل جامعه هستیم. روش انتخاب نمونه بنابر بستر گسترده پژوهش و ماهیت جغرافیایی آن و با عنایت به ناهمگونی جامعه و جمعیت محلات، روش نمونه‌گیری احتمالی ساده مناسب

تشخیص داده شد که ابتدا با استفاده از فرمول کوکران^۱ تعداد ۳۹۰ نمونه به عنوان حجم نمونه محاسبه و سهم هر یک از مناطق مورد مطالعه با توجه به جمعیت آنها برآورد گردید؛ سپس با پیمایش در بافت تاریخی، پرسشنامه‌ها با روش احتمالی ساده از بین افراد ۲۰ سال به بالا توزیع و تکمیل گردید. از این تعداد ۶ پرسشنامه از روند کار حذف و در نهایت کار تحلیل با ۳۸۴ پرسشنامه قابل قبول ادامه پیدا کرد. اجزا و مؤلفه‌های فرمول کوکران به شرح زیر می‌باشد:

$$n = \text{حجم نمونه مورد نیاز}$$

$$N = \text{تعداد کل جامعه آماری}$$

$$Z = \text{درصد احتمال صحت گفتار (۱/۹۶)}$$

$$P = \text{احتمال وجود صفت در جامعه (۰/۵ در نظر گرفته شده)}$$

$$q = \text{احتمال عدم وجود صفت در جامعه (۰/۵ فرض شده)}$$

$$d = \text{خطای نمونه‌گیری یا خطای مجاز که برابر ۰/۰۵ است.}$$

$$t = \text{توزیع نرمال جمعیت است که در جامعه (۱/۹۶) در نظر گرفته شده است.}$$

$$N = \frac{\frac{t^2 pq}{d^2}}{1 + \frac{1}{N} \left(\frac{t^2 pq}{d^2} - 1 \right)}$$

در پژوهش‌های میدانی که با استفاده از ابزار پرسشنامه انجام می‌گیرد، پرسشنامه اهمیت زیادی دارد. پرسشنامه خوب باید از ویژگی‌هایی مانند سهولت در اجرا، عملی بودن، سهولت تعبیر و تفسیر، اعتبار و پایایی برخوردار باشد. در این میان مهم‌ترین مواردی که به منظور سنجش درستی اندازه‌گیری مفاهیم و ابزار محقق ساخته به کار می‌رود، روایی و پایایی است (ساعی، ۱۳۸۷: ۸۱).

روایی یک پرسشنامه بیانگر آن است که آیا ابزار پژوهش یا پرسشنامه قادر به سنجش و اندازه‌گیری متغیر یا سازه‌ای که برای آن ساخته شده است، می‌باشد یا خیر؟ (حبیب‌پور و صفری شالی، ۱۳۸۸: ۲۹۸). سنجش اعتبار محتوایی ابزار اندازه‌گیری پژوهش حاضر که در واقع بررسی اعتبار ابزار اندازه‌گیری با استفاده از تجربه، تخصص و قضاوت محقق می‌باشد از طریق بررسی نظرات محققان، پژوهشگران و متخصصان احراز شد که پرسشنامه برای ۲۰ نفر از متخصصانی که در حوزه جرم‌خیزی پژوهشی انجام داده‌اند از طریق پست الکترونیکی ارسال گردید و طبق نظرات و پیشنهادات متخصصین، پرسشنامه تصحیح گشت.

یکی از روش‌های معمول در ارزیابی یک ابزار اندازه‌گیری در پژوهش‌های علمی، به دست آوردن میزان قابلیت اعتماد یا پایایی آن است. پایایی به معنای آن است که آیا ابزار و روش انتخاب شده، موضوع مورد نظر را به طور دقیق می‌سنجد یا خیر؟ (حبیب‌پور و صفری شالی، ۱۳۸۸: ۳۰۵). مهم‌ترین و پرکاربردترین روش محاسبه میزان پایایی ابزار اندازه‌گیری در نرم‌افزار SPSS، روش آلفای کرونباخ است که پایایی ابزار پژوهش حاضر نیز با این روش مورد بررسی قرار گرفته است.

در پژوهش حاضر این روش با محاسبه نماگرها و گویه‌های هر یک از مناطق ۲ و ۶ در قالب طیف لیکرت تدوین شده است با بررسی روابط میان نماگرها و گویه‌ها پایایی ابزار پژوهش مورد بررسی قرار گرفته است. مقادیر به دست آمده از این آماره برای مؤلفه‌های کالبدی، اقتصادی، اجتماعی-فرهنگی و مدیریتی-انتظامی در جدول ۳ آمده است که بیشتر از ۰/۷ بوده و قابل قبول می‌باشد.

جدول ۳- سنجش پایایی و روایی پرسشنامه پژوهش

شاخص	آلفای کرونباخ		آلفای کرونباخ استاندارد شده	
	منطقه ۲	منطقه ۶	منطقه ۲	منطقه ۶
شاخص کالبدی	۰/۷۵۲	۰/۶۹۷	۰/۷۴۳	۰/۶۵۹
شاخص اقتصادی	۰/۸۶۴	۰/۸۳۳	۰/۸۶۲	۰/۸۲۳
شاخص اجتماعی	۰/۷۵۲	۰/۷۱۹	۰/۷۴۳	۰/۷۲۳
شاخص سیستم انتظامی	۰/۷۱۷	۰/۶۹۷	۰/۷۲۷	۰/۷۰۳

۱- Cochran

۲. مقادیر p و q به منظور حداکثرسازی مقدار واریانس و تعیین حجم نمونه‌ای که به بهترین وجه معرف جامعه باشد برابر با ۰/۵ در نظر گرفته شده است.

بحث و ارائه یافته‌ها

بعد اقتصادی

در یک پژوهش زمانی که هدف بررسی و وضعیت میانگین یک جامعه باشد یکی از آزمون‌های قابل استفاده آزمون T-test است که در ادامه به تفکیک ابعاد چهارگانه پژوهش مورد استفاده قرار می‌گیرد. در رابطه با بعد اقتصادی میزان سطح دستمزد، دستیابی به شغل مناسب، عدم توانایی و سرخوردگی در رسیدن به سطح درآمد بالا و طبقات بالاتر اجتماعی، وجود نابرابری طبقه‌ای و یا احساس نابرابری، وجود فعالیت‌های شبانه در منطقه، سرزندگی و پویایی منطقه به عنوان متغیرهای تعیین کننده اقتصادی انتخاب شده است. براساس نتایج به دست آمده از آزمون T-test با میزان خطای ۰/۰۵ در منطقه ۲ و منطقه ۶ شهر شیراز شاخص‌های اقتصادی اختلاف معناداری با میانگین دارند و در نهایت با توجه به جدول ۴ می‌توان این‌گونه بیان نمود که میزان سطح درآمد و دستمزد، عدم دستیابی به شغل مناسب، نبود سرزندگی و پویایی در شب نسبت به سایر گویه‌ها فاصله بیشتری از وضعیت میانگین داشته‌اند و از نظر پاسخگویان این گویه‌ها نسبت به سایر گویه‌های تبیین کننده اثرات اقتصادی جرم‌خیزی بر الگوهای رفتاری بیشتر از میانگین بوده و اهمیت بیشتری دارد.

جدول ۴- نتایج آزمون t شاخص اقتصادی منطقه ۲ و ۶ شهر شیراز

95% Confidence Interval of the Difference		Mean Difference	Sig. (2-tailed)	df	t		
Upper	Lower						
۱/۰۳۶	-۰/۷۷۹	-۰/۹۰۷	۰/۰۰۰	۲۵۹	۱۳/۸۸۵	منطقه ۲	تأثیر میزان سطح درآمد و دستمزد در میزان جرم خیزی منطقه
۱/۰۴۷	-۰/۶۷۸	-۰/۸۶۳	۰/۰۰۰	۱۲۳	۹/۲۵۲	منطقه ۶	
۱/۰۰۵	-۰/۷۰۹	-۰/۸۵۷	۰/۰۰۰	۲۵۹	۱۱/۴۴۲	منطقه ۲	تأثیر عدم دستیابی به شغل مناسب در میزان جرم خیزی منطقه
۱/۱۰۷	-۰/۶۵۷	-۰/۸۷۹	۰/۰۰۰	۱۲۳	۷/۸۵۱	منطقه ۶	
-۰/۷۷۹	-۰/۵۰۵	-۰/۶۴۲	۰/۰۰۰	۲۵۹	۹/۲۳۵	منطقه ۲	تأثیر عدم توانایی و سرخوردگی در میزان جرم خیزی منطقه
-۰/۸۶۱	-۰/۴۲۹	-۰/۶۴۵	۰/۰۰۰	۱۲۳	۵/۹۰۰	منطقه ۶	
-۰/۷۵۰	-۰/۴۹۵	-۰/۶۲۳	۰/۰۰۰	۲۵۹	۹/۶۱۰	منطقه ۲	تأثیر وجود نابرابری طبقه‌ای و یا احساس آن در میزان جرم خیزی منطقه
-۰/۸۲۹	-۰/۴۶۱	-۰/۶۴۵	۰/۰۰۰	۱۲۳	۶/۹۲۵	منطقه ۶	
-۰/۵۰۸	-۰/۱۹۹	-۰/۳۵۴	۰/۰۰۰	۲۵۹	۴/۵۲۷	منطقه ۲	تأثیر نبود فعالیت‌های شبانه گسترده در میزان جرم خیزی منطقه
-۰/۷۳۳	-۰/۲۸۳	-۰/۵۰۸	۰/۰۰۰	۱۲۳	۴/۴۷۱	منطقه ۶	
-۰/۶۵۷	-۰/۳۳۷	-۰/۵۱۵	۰/۰۰۰	۲۵۹	۷/۱۳۹	منطقه ۲	تأثیر نبود سرزندگی و پویایی در شب در میزان جرم خیزی منطقه
-۰/۷۲۲	-۰/۲۷۷	-۰/۵۰۰	۰/۰۰۰	۱۲۳	۴/۴۴۵	منطقه ۶	

بعد اجتماعی- فرهنگی

در راستای بررسی بعد فرهنگی- اجتماعی شاخص‌های وجود جمعیت زیاد و ازدحام، محل‌های انبار زباله در منطقه و تبدیل آنها به مکان‌هایی برای اختفای معتادان و کارتن خواب‌ها منطقه، مهاجرپذیری شهر شیراز و منطقه، میزان نزاع و درگیری‌های فردی و قومی، بهره‌گیری از فضاهای مذهبی و فرهنگی، نحوه دسترسی و خیابان‌ها، میزان رضایتمندی از وضع زندگی، میزان علاقه و وابستگی به محله، بدنام بودن محله و اشتها به جرم‌خیزی و تنوع و تضادهای قومیتی به عنوان شاخص‌های تعیین کننده بعد اجتماعی- فرهنگی انتخاب شده‌اند. بر اساس نتایج به دست آمده در جدول ۵ در منطقه ۲ که میزان با سطح اطمینان ۹۵ درصد همه شاخص‌ها به جز تأثیر بهره‌گیری از فضاهای مذهبی و فرهنگی اختلاف معناداری با میانگین دارند و در نهایت با توجه به نتایج جدول ۵ می‌توان گفت وجود جمعیت زیاد و ازدحام، محل‌های انبار زباله در منطقه و تبدیل آنها به مکان‌هایی برای اختفای معتادان و کارتن خواب‌ها، میزان نزاع و درگیری‌های فردی و قومی، نحوه دسترسی و خیابان‌های محله، میزان رضایتمندی از وضع زندگی، تأثیر میزان علاقه و وابستگی به محله، دارند و شاخص تأثیر بهره‌گیری از فضاهای مذهبی و فرهنگی و تنوع و تضادهای قومیت در میزان جرم‌خیزی اختلاف معناداری با میانگین دارد و نسبت به میانگین بیشتر هستند، اما مهاجرپذیری منطقه و بدنام بودن محله و اشتها به جرم‌خیزی

نسبت به سایر گویه‌ها فاصله بیشتری با میانگین دارد. در میان این گویه‌ها فضاهای فرهنگی و مذهبی نسبت به حد میانگین تفاوت معناداری در این منطقه داشته و شاید یکی از عوامل جرم‌خیزی این منطقه ضعف در همین حوزه باشد. همچنین در منطقه ۶ همه شاخص‌ها اختلاف معناداری با میانگین دارند و چنین می‌توان گفت که وجود جمعیت زیاد و ازدحام، محل‌های انبار زباله در منطقه و تبدیل آنها به مکان‌هایی برای اختفای معتادان و کارتن‌خواب‌ها منطقه، مهاجرپذیری منطقه، میزان نزاع و درگیری‌های فردی و قومی، بهره‌گیری از فضاهای مذهبی و فرهنگی، نحوه دسترسی و خیابان‌های محله، میزان رضایتمندی از وضع زندگی، میزان علاقه و وابستگی به محله، بدنام بودن محله و اشتها به جرم‌خیزی و تنوع و تضادهای قومیتی در منطقه ۹ نیز اختلاف معناداری با میانگین دارد.

جدول ۵- نتایج آزمون t شاخص اجتماعی منطقه ۲ و ۶ شهر شیراز

95% Confidence Interval of the Difference		Mean Difference	Sig. (2-tailed)	df	t		
Upper	Lower						
۰/۴۶۸	۰/۱۷۷	۰/۳۲۳	۰/۰۰۰	۲۵۹	۴/۳۷۷	منطقه ۲	تاثیر وجود جمعیت زیاد و ازدحام در فضای عمومی بر میزان جرم خیزی
۰/۹۱۲	۰/۵۰۷	۰/۷۰۹	۰/۰۰۰	۱۲۳	۶/۹۳۹	منطقه ۶	
۰/۸۰۶	۰/۵۰۱	۰/۶۵۴	۰/۰۰۰	۲۵۹	۸/۴۵۴	منطقه ۲	تاثیر محل‌های انبار زباله در منطقه و تبدیل آنها به مکان‌هایی برای اختفای معتادان و کارتن‌خواب‌ها
۰/۹۴۱	۰/۵۱۰	۰/۷۲۶	۰/۰۰۰	۱۲۳	۶/۶۶۹	منطقه ۶	
۱/۱۹۰	۰/۹۲۵	۱/۰۵۷	۰/۰۰۰	۲۵۹	۱۵/۷۳۸	منطقه ۲	تاثیر مهاجرپذیری شهر شیراز و منطقه در میزان جرم خیزی
۱/۱۵۴	۰/۷۱۷	۰/۹۳۵	۰/۰۰۰	۱۲۳	۸/۴۸۳	منطقه ۶	
۰/۶۲۴	۰/۲۹۱	۰/۴۵۷	۰/۰۰۰	۲۵۹	۵/۴۱۸	منطقه ۲	تاثیر میزان نزاع و درگیری‌های فردی و قومی در میزان جرم خیزی
۰/۹۳۳	۰/۵۰۲	۰/۷۱۸	۰/۰۰۰	۱۲۳	۶/۵۸۶	منطقه ۶	
۰/۱۸۸	-۰/۱۲۶	۰/۳۰۷	۰/۷۰۰	۲۵۹	۰/۳۸۵	منطقه ۲	تاثیر بهره‌گیری از فضاهای مذهبی و فرهنگی در میزان جرم خیزی
۰/۶۹۴	۰/۲۸۹	۰/۴۹۲	۰/۰۰۰	۱۲۳	۴/۸۱۸	منطقه ۶	
۰/۳۷۹	۰/۰۹۰	۰/۲۳۴	۰/۰۰۲	۲۵۹	۳/۱۹۷	منطقه ۲	تاثیر نحوه دسترسی و خیابان‌های محله در میزان جرم خیزی
۰/۶۱۷	۰/۲۵۴	۰/۴۳۵	۰/۰۰۰	۱۲۳	۴/۷۴۵	منطقه ۶	
۰/۷۷۵	۰/۴۹۴	۰/۶۳۴	۰/۰۰۰	۲۵۹	۸/۸۵۷	منطقه ۲	تاثیر میزان رضایتمندی از وضع زندگی در جرم خیزی
۰/۸۰۳	۰/۴۰۶	۰/۶۰۵	۰/۰۰۰	۱۲۳	۶/۰۲۶	منطقه ۶	
۰/۳۲۴	۰/۰۳۷	۰/۱۸۱	۰/۰۱۴	۲۵۹	۲/۴۸۴	منطقه ۲	تاثیر میزان علاقه و وابستگی به محله در میزان جرم خیزی
۰/۶۵۶	۰/۱۶۱	۰/۳۶۲	۰/۰۰۱	۱۲۳	۳/۵۵۸	منطقه ۶	
۱/۱۷۵	۰/۹۰۹	۱/۰۴۲	۰/۰۰۰	۲۵۹	۱۵/۴۴۹	منطقه ۲	تاثیر بدنام بودن محله و اشتها به جرم خیزی در میزان جرم خیزی منطقه
۱/۲۷۷	۰/۹۱۶	۱/۰۹۶	۰/۰۰۰	۱۲۳	۱۲/۰۲۷	منطقه ۶	
۰/۵۰۹	۰/۲۱۴	۰/۳۶۱	۰/۰۰۰	۲۵۹	۴/۸۲۵	منطقه ۲	تاثیر تنوع و تضادهای قومیتی در میزان جرم خیزی
۰/۸۳۳	۰/۳۹۲	۰/۶۱۳	۰/۰۰۰	۱۲۳	۵/۵۰۰	منطقه ۶	

بعد محیطی - کالبدی

بررسی وضعیت بعد محیطی - کالبدی در دو منطقه ۲ و ۶ شهر شیراز با استفاده از شاخص‌های نورپردازی و یا وجود فضاهای تاریک، رنگ‌های به کار رفته در محله، نوع مصالح به کار رفته در ساختمان‌ها و بناها، وجود بناهای مخروبه و متروکه، میزان فرسودگی بافت در محله، خوانابودن فرم کالبدی و وجود نشانه‌های کافی برای جلوگیری از سردرگمی در محله، علاقه‌مندی به ادامه سکونت، میزان فضاهای گم و محل‌های اختفا که فاقد نظارت عمومی هستند و میزان فضاهای رفاهی و تفریحی به عنوان شاخص‌های مناسب انجام شده است. بر اساس نتایج به دست آمده از آزمون T-test در منطقه ۲ به جز شاخص نوع مصالح به کار رفته در ساختمان‌ها و بناها و تأثیر عدم توجه به مقیاس انسانی در ساختمان‌سازی و وجود ساختمان‌های بسیار بزرگ، سایر شاخص‌ها اختلاف معناداری با میانگین دارند. بنابراین با توجه به سطح معناداری که بیشتر از ۰/۰۵ بوده و مقدار اختلاف از میانگین، نتایج حاصله از این آزمون در منطقه ۲ نشان می‌دهد نوع مصالح ساختمانی، فرسوده بودن ساختمان‌های منطقه و عدم توجه به مقیاس انسانی در ساختمان‌سازی نسبت به حد متوسط آن مقادیر بالاتری داشته است.

بررسی شاخص‌ها در منطقه ۶ نیز نشان می‌دهد که میزان نورپردازی و یا وجود فضاهای تاریک، رنگ‌های به کار رفته در محله در آرام‌بخش بودن یا نبودن آن، وجود بناهای مخروبه و متروکه، میزان فرسودگی بافت در محله، خوانابودن فرم کالبدی و وجود نشانه‌های کافی برای جلوگیری از سردرگمی در محله، علاقه‌مندی به ادامه سکونت، عدم توجه به مقیاس انسانی در ساختمان‌سازی‌ها و وجود ساختمان‌های بسیار بزرگ، میزان فضاهای گم و محل‌های اختفا فاقد نظارت عمومی و میزان فضاهای رفاهی و تفریحی اختلاف معناداری با میانگین نداشته و با اختلاف اندکی مقادیر بالاتر از میانگین گرفته‌اند. اما بر اساس سطح معناداری که بالاتر از ۰/۰۵ است شاخص نوع مصالح ساختمانی اختلاف معناداری با میزان میانگین ندارد و از میزان میانگین حدود ۰/۱۴۵ اختلاف دارد.

جدول ۶- نتایج آزمون t شاخص کالبدی منطقه ۲ و ۶ شهر شیراز

95% Confidence Interval of the Difference		Mean Difference	Sig. (2-tailed)	df	t	
Upper	Lower					
۰/۷۳۴	۰/۴۶۶	۰/۶۰۰	۰/۰۰۰	۲۵۹	۸/۸۳۷	منطقه ۲
۰/۷۲۶	۰/۳۰۵	۰/۵۱۶	۰/۰۰۰	۱۲۳	۰/۸۴۷	منطقه ۶
-۰/۱۸۰	-۰/۴۷۳	-۰/۳۲۷	۰/۰۰۰	۲۵۹	-۴/۳۹۱	منطقه ۲
-۰/۱۳۷	-۰/۵۲۴	-۰/۳۳۰	۰/۰۰۱	۱۲۳	-۳/۳۸۶	منطقه ۶
۰/۸۸۹	-۰/۲۳۵	-۰/۰۷۳	۰/۳۷۵	۲۵۹	-۰/۸۸۸	منطقه ۲
۰/۳۸۳	۰/۰۹۳	۰/۱۴۵	۰/۲۳۱	۱۲۳	۱/۲۰۵	منطقه ۶
۱/۴۳۸	۱/۲۳۰	۱/۳۳۴	۰/۰۰۰	۲۵۹	۲۵/۲۶۶	منطقه ۲
۱/۷۰۶	۱/۴۲۲	۱/۵۶۴	۰/۰۰۰	۱۲۳	۲۱/۸۱۰	منطقه ۶
۰/۹۳۱	۰/۶۳۰	۰/۷۸۱	۰/۰۰۰	۲۵۹	۱۰/۲۰۱	منطقه ۲
۱/۵۱۵	۱/۲۱۰	۱/۳۶۳	۰/۰۰۰	۱۲۳	۱۷/۶۷۷	منطقه ۶
۰/۳۰۴	۰/۰۲۷	۰/۱۶۵	۰/۰۲۰	۲۵۹	۲/۳۴۹	منطقه ۲
۰/۷۱۸	۰/۳۲۹	۰/۵۲۴	۰/۰۰۰	۱۲۳	۵/۳۴۱	منطقه ۶
-۰/۹۳۷	-۱/۲۵۵	-۱/۰۹۶	۰/۰۰۰	۲۵۹	-۱۳/۵۲۲	منطقه ۲
۱/۲۲۰	۰/۷۳۱	۰/۹۷۶	۰/۰۰۰	۱۲۳	۷/۸۹۶	منطقه ۶
۰/۱۳۹	-۰/۱۰۱	-۰/۰۱۹	۰/۷۵۳	۲۵۹	۰/۳۱۵	منطقه ۲
۰/۴۶۹	۰/۱۲۷	۰/۲۹۸	۰/۰۰۱	۱۲۳	۳/۴۵۲	منطقه ۶
۰/۷۹۴	۰/۵۵۹	۰/۶۷۷	۰/۰۰۰	۲۵۹	۱۱/۳۶۶	منطقه ۲
۰/۹۸۳	۰/۶۴۶	۰/۸۱۴	۰/۰۰۰	۱۲۳	۹/۵۵۹	منطقه ۶
۱/۲۳۰	۱/۰۰۸	۱/۱۱۹	۰/۰۰۰	۲۵۹	۱۹/۸۸۶	منطقه ۲
۱/۴۲۶	۱/۱۳۸	۱/۲۸۲	۰/۰۰۰	۱۲۳	۱۷/۵۸۲	منطقه ۶

بعد مدیریتی - نظارتی

جهت بررسی وضعیت نظارت بر میزان جرم‌خیزی علاوه بر نهادهای انتظامی، بر نقش شهرداری در نظارت بر ساختمان‌ها نیز تأکید شده است و شاخص‌های فعالیت و نظارت نیروی انتظامی، برخوردهای نیروهای انتظامی با مجرمان و الزام شهرداری به گرفتن پایان کار به عنوان متغیرهای تعیین کننده در دو منطقه ۲ و ۶ مورد بررسی قرار گرفت. بر اساس نتایج به دست آمده از آزمون T-test (جدول ۷) در منطقه ۲ و ۶ با سطح اطمینان ۹۵ درصد شاخص‌های مدیریتی - نظارتی اختلاف معناداری با میانگین ندارند. پس با توجه به نتایج حاصله چنین می‌توان اذعان کرد که از نظر پاسخگویان فعالیت و نظارت نیروی انتظامی، برخوردهای نیروهای انتظامی با مجرمان و الزام شهرداری به گرفتن پایان کار اختلاف معناداری با میانگین ندارند.

جدول ۷- نتایج آزمون t شاخص سیستم انتظامی منطقه ۲ و ۶ شهر شیراز

95% Confidence Interval of the Difference		Mean Difference	Sig. (2-tailed)	df	t		
Upper	Lower						
۱/۴۱۲	۱/۱۴۲	۱/۲۷۶	۰/۰۰۰	۲۵۹	۱۸/۶۳۹	منطقه ۲	تأثیر میزان نظارت و فعالیت نیروی انتظامی در میزان جرم خیزی
۴/۶۴۷	۴/۳۶۹	۴/۵۰۸	۰/۰۰۰	۱۲۳	۶۴/۲۹۰	منطقه ۶	
۱/۳۰۲	۱/۰۱۲	۱/۱۵۷	۰/۰۰۰	۲۵۹	۱۵/۷۳۵	منطقه ۲	تأثیر نوع برخورد نیروهای انتظامی با مجرمان در میزان جرم خیزی
۴/۵۲۹	۴/۱۴۸	۴/۳۳۸	۰/۰۰۰	۱۲۳	۴۵/۰۰۱	منطقه ۶	
۰/۶۱۴	۰/۲۷۸	۰/۴۴۶	۰/۰۰۰	۲۵۹	۵/۲۴۰	منطقه ۲	تأثیر الزام شهرداری به گرفتن پایان کار در میزان جرم خیزی
۳/۹۴۸	۳/۵۱۹	۳/۷۳۴	۰/۰۰۰	۱۲۳	۳۴/۵۴۲	منطقه ۶	

مقایسه ابعاد جرم خیزی دو منطقه ۲ و ۶

یکی از روش‌های بررسی تفاوت دو جامعه، آزمون T دونمونه‌ای است که میانگین‌های دو جامعه را با هم مقایسه می‌کند. نتایج به دست آمده از این آزمون که در جدول ۹ آمده است. نگاهی بر مقادیر آزمون F و سطح معناداری حاصله که بیشتر از ۰/۰۵ است نشان می‌دهد فرض برابری واریانس منطقه ۲ و ۶ پذیرفته شده و مبنای تحلیل نتایج در چهار بعد مورد بررسی باید مقادیر حاصله از فرض برابری واریانس گروه‌ها باشد. با توجه به نتایج به دست آمده آزمون t دو نمونه‌ای (جدول ۸) از منظر بعد اقتصادی میزان t برابر با ۰/۸۷۸ است و با توجه به سطح معناداری که این مقدار بیشتر از ۰/۰۵ است چنین استنباط می‌شود که شاخص‌های تبیین‌کننده بعد اقتصادی دو منطقه اختلاف معناداری ندارند و دو منطقه از منظر شاخص‌های اقتصادی با یکدیگر اختلاف معناداری ندارند. همچنین نتایج حاصله از مقایسه میانگین شاخص‌های اجتماعی و فرهنگی نشان می‌دهد با سطح اطمینان ۹۵ درصد می‌توان گفت که دو منطقه اختلاف معناداری با یکدیگر ندارند زیرا سطح معناداری ۰/۷۴۷ بوده و میزان آزمون T نیز ۰/۶۵۵ است که فرض عدم معناداری تفاوت دو منطقه تایید می‌شود و می‌توان گفت از نظر شاخص‌های بعد اجتماعی دو منطقه ۲ و ۶ نزدیک به یکدیگر هستند. مقایسه میانگین شاخص‌های تبیین‌کننده بعد کالبدی دو منطقه نیز نشان می‌دهد با توجه به مقادیر آزمون F و سطح معناداری آن (۰/۶۲۶)، مناطق ۲ و ۶ از منظر شاخص‌های کالبدی اثرگذار بر میزان جرم خیزی تفاوت معناداری با یکدیگر دارند. با توجه به نتایج به دست آمده در آزمون t دو نمونه‌ای هر دو منطقه ۲ و ۶ اعداد حاصل سطح معناداری به دست آمده برابر صفر می‌باشد که این مقدار کمتر از ۰/۰۵ است. همچنین میزان t محاسبه شده نشان می‌دهد دو منطقه از منظر شرایط کالبدی شبیه یکدیگر نبوده و دو منطقه اختلاف معناداری با یکدیگر دارند. اما بررسی شاخص‌های تبیین‌کننده بعد انتظامی و مدیریتی اثرگذاری جرم خیزی در دو منطقه ۲ و ۶ شهر شیراز با توجه به سطح معناداری حاصله که برابر با ۰/۰۰۳ و کوچکتر از ۰/۰۵ است و همچنین مقدار T که برابر با ۰/۸۶۳ است، نشان می‌دهد واریانس دو منطقه اختلاف معناداری با یکدیگر ندارند.

جدول ۸- آزمون t دونمونه‌ای شاخص‌های اقتصادی، اجتماعی، کالبدی و انتظامی در منطقه ۲ و ۶

95% Confidence Interval of the Difference		Std. Error Difference	Sig. (2-tailed)	df	Sig.	F		
Upper	Lower							
۱/۰۳۴	-۰/۸۸۴	۰/۴۸۸	۰/۸۷۸	۳۸۲	۰/۴۹۳	۰/۴۷۰	اقتصادی	با فرض برابری واریانس
۱/۰۲۱	-۰/۸۷۱	۰/۴۸۰	۰/۸۷۶	۲۵۲/۰۱۷				بدون فرض برابری واریانس
۱/۴۱۸	-۰/۸۹۳	۰/۵۸۸	۰/۶۵۵	۰/۳۸۲	۰/۷۴۷	۰/۱۰۴	اجتماعی	با فرض برابری واریانس
۱/۴۳۱	-۰/۹۰۶	۰/۵۹۳	۰/۶۵۸	۲۳۶/۷۴۵				بدون فرض برابری واریانس
۳/۴۱۶	۱/۴۳۶	۰/۵۰۳	۰/۰۰۰	۳۸۲	۰/۶۲۶	۰/۲۳۸	کالبدی	با فرض برابری واریانس
۳/۴۱۹	۱/۴۳۴	۰/۵۰۳	۰/۰۰۰	۲۴۱/۸۲۹				بدون فرض برابری واریانس
۰/۴۸۲	-۰/۵۷۴	۰/۲۶۸	۰/۸۶۳	۰/۳۸۲	۰/۹۵۵	۰/۰۰۳	انتظامی	با فرض برابری واریانس
۰/۴۸۱	-۰/۵۷۴	۰/۲۶۸	۰/۸۶۳	۲۴۳/۸۵۳				بدون فرض برابری واریانس

تحلیل همبستگی

یکی از روش‌هایی که برای سنجش تأثیر یک دسته متغیر بر یک متغیر وابسته مورد استفاده قرار می‌گیرد، استفاده از روش‌های تحلیل همبستگی است. در واقع با استفاده از این روش تمامی متغیرها در وارد فرآیند تحلیل شده و میزان اثرگذاری آنها روی متغیر وابسته محاسبه می‌شود. در همین راستا در ادامه به بررسی میزان تأثیرگذاری هر یک از مولفه‌های مورد بررسی پرداخته می‌شود. نتایج به دست آمده از تحلیل همبستگی منطقه ۲ در جدول ۹ آمده است. با توجه به اینکه در تحلیل نتایج آزمون‌های همبستگی براساس ضریب رگرسیون استاندارد شده^۱ انجام می‌شود، در همین راستا بررسی مقادیر بتا و توجه به سطح معناداری به دست آمده که کمتر از ۰/۰۵ است نشان می‌دهد در این منطقه مولفه‌های تبیین‌کننده بعد انتظامی و مدیریتی با ضریب بتا ۰/۵۰۱ و سپس مولفه‌های تبیین‌کننده بعد اقتصادی با ضریب بتا ۰/۳۹۷ اثرگذاری بیشتری دارند و مولفه کالبدی با میزان ۰/۲۷۲ کمترین تأثیرگذاری را دارد.

جدول ۹- تحلیل همبستگی در منطقه ۶ شهر شیراز

Sig.	t	Standardized Coefficients		Unstandardized Coefficients		Model
		Beta	Std. Error	B		
۱/۰۰۰	۰/۰۰۰			-۵/۴۶۸E-۱۵	۰/۰۰۰	(Constant)
۰/۰۰۰	۱/۸۷۴ E ۸	۰/۳۹۷	۰/۰۰۰	۱/۰۰۰	۰/۰۰۰	اقتصادی
۰/۰۰۰	۱/۲۷۹ E ۸	۰/۳۱۴	۰/۰۰۰	۱/۰۰۰	۰/۰۰۰	اجتماعی
۰/۰۰۰	۱/۱۹۱ E ۸	۰/۲۷۲	۰/۰۰۰	۱/۰۰۰	۰/۰۰۰	کالبدی
۰/۰۰۰	۲/۴۰۶ E ۸	۰/۵۰۱	۰/۰۰۰	۱/۰۰۰	۰/۰۰۰	انتظامی- مدیریتی

همچنین نتایج به دست آمده از آزمون رگرسیون منطقه ۶ شهر شیراز که در جدول ۱۰ آمده است میزان اثرگذاری هر یک از ابعاد چهارگانه در بر میزان جرم‌خیزی محاسبه شده است. براساس نتایج حاصله با میزان سطح اطمینان ۹۵ درصد و بررسی مقادیر ضریب رگرسیون استاندارد شده نشان می‌دهد در این منطقه نیز شاخص‌های تبیین‌کننده مدیریتی- نظارتی با میزان ۰/۴۷۹ بیشترین تأثیرگذاری را در میزان جرم‌خیزی و مولفه کالبدی نیز با میزان ۰/۳۷۱ کمترین تأثیرگذاری را دارد و دو مولفه اقتصادی و اجتماعی نیز به ترتیب به میزان ۰/۴۳۴ و ۰/۳۲۱ بر میزان جرم‌خیزی اثرگذار است.

جدول ۱۰- تحلیل همبستگی در منطقه ۶ شهر شیراز

Sig.	t	Standardized Coefficients		Unstandardized Coefficients		Model
		Beta	Std. Error	B		
۱/۰۰۰	۰/۰۰۰			-۲/۱۹۱E-۱۵	۰/۰۰۰	(Constant)
۰/۰۰۰	۶/۳۳۱ E ۸	۰/۴۳۴	۰/۰۰۰	۰/۱۶۷	۰/۰۰۰	اقتصادی
۰/۰۰۰	۴/۵۸۶ E ۸	۰/۳۲۱	۰/۰۰۰	۰/۱۰۰	۰/۰۰۰	اجتماعی
۰/۰۰۰	۴/۱۹۷ E ۸	۰/۳۷۱	۰/۰۰۰	۰/۱۰۰	۰/۰۰۰	کالبدی
۰/۰۰۰	۷/۱۹۶ E ۸	۰/۴۷۹	۰/۰۰۰	۰/۳۳۳	۰/۰۰۰	انتظامی- مدیریتی

نتیجه‌گیری و ارائه پیشنهادها

در دهه‌های اخیر تلاش‌های ارزشمندی در حوزه آثار جرم‌خیزی، عوامل جرم‌خیزی و به‌طور ویژه عوامل مختلفی که بر جرم‌خیزی و یا الگوهای رفتاری متأثر از جرم‌خیزی، انجام شده است. اما قبل از این مطالعات و پژوهش‌ها رابطه میان فضا و رفتارهای انسانی از دیرباز مورد توجه قرار گرفته بود و منجر به توسعه دانشی در حوزه‌های مختلفی از جمله برنامه‌ریزی شهری گشته بود. در همین راستا پژوهش حاضر ضمن بررسی عوامل مختلف و اثرگذار بر جرم‌خیزی در دو منطقه شهر شیراز این مسئله را مورد بررسی قرار داد که شاخص‌های محیطی و غیرمحیطی اثرگذار بر رفتارهای جرم‌خیز در محلات نسبتاً امن و محلاتی که میزان وقوع جرم در آنها بالاتر است آیا متفاوت بوده است. به بیان دیگر مسیرهای اثرگذاری بر رفتارهای جرم‌خیز در گستره‌های نسبتاً امن و گستره‌هایی که احتمال و میزان وقوع جرم در آنها بالاتر است، چگونه است.

^۱ . Beta

بر اساس نتایج حاصله از منظر شاخص‌های اقتصادی، اجتماعی- فرهنگی و انتظامی- مدیریتی دو منطقه تفاوت معناداری با یکدیگر ندارند اما از منظر شاخص‌های کالبدی دو منطقه اختلاف معناداری با یکدیگر دارند. بر اساس نتایج به دست آمده از آزمون‌های آماری چنین می‌توان استنباط نمود که در توجه به رویکردهای پیشگیری از جرم به واسطه طراحی محیطی یکی از راهکارهای مناسب جهت حل مسئله جرم‌خیزی در منطقه ۲ شهر شیراز است. این امر با ایجاد کاربری‌های مناسب و ایجاد فعالیت‌های متناسب با محیط اطراف و کاربری‌های شاخص منطقه به ایجاد شغل کمک نموده و زمینه سازگاری کالبدی محیط را فراهم نموده تا محیط به نوعی موجب ایجاد تصویر ذهنی خوبی از این منطقه شود. همچنین در منطقه ۲ شهر شیراز با ایجاد و توسعه کاربری‌های جذاب جمعیت می‌توان محیط را به یک پتانسیل فرهنگی تبدیل کند و میزان جرم‌خیزی را تا حد زیادی کاهش داد.

منطقه ۶ شهر شیراز نیز هرچند از وضعیت بهتری نسبت به منطقه ۲ برخوردار است و مردم از زیبایی بصری و تناسبات بهتری برخوردار است، که این خود موجب افزایش حس امنیت است و با القای حس آرامش به شهروندان از اختلال و تنش تا حد زیادی می‌کاهد، اما در محدوده‌های غربی منطقه ۶ پتانسیل جرم‌خیزی بیشتری دارد که ارتقاء مؤلفه‌های کالبدی در کنار توجه به سایر مؤلفه‌ها می‌تواند شرایط منطقه را بسیار بهتر از شرایط فعلی کند.

نظرسنجی و بررسی از شهروندان که با استفاده از آزمون‌های رگرسیون مورد بررسی قرار گرفت و نتایج آن در جداول ۱۰ و ۱۱ آمده است نشان داد از نظر شهروندان مؤلفه‌های مدیریتی- انتظامی در منطقه ۲ با ضریب بتای ۰/۵۰۱ و ۰/۴۷۹ مهمترین مؤلفه هستند. اما نتایج به دست آمده از نظرسنجی شهروندان و نتایج حاصل از مقایسه دو منطقه نکات جالبی را نشان داد.

بر اساس آنچه در نظریات پیشگیری از جرم مطرح است و نیاز به امنیت از جمله بنیادی‌ترین نیازهای بشر شناخته شده است رفتارهای انسانی رابطه دو سویه‌ای با محیط دارند. اما از نتایج حاصله در مناطق ۲ و ۶ شهر شیراز که از نظر آمار وقوع جرم، به ترتیب در رده مناطق با جرم‌خیزی بیشتر و جرم‌خیزی کمتری هستند چنین می‌توان نتیجه گرفت که از نظر مردم کماکان رویکردهای پلیس‌منا نقش بیشتری دارد. هرچند نقش مدیریت شهری نیز از جمله موارد مهم بود اما تحلیل نظرات شهروندان تفوق و برتری رویکردهای پلیس‌منا را نشان می‌دهد؛ درحالی که نتایج حاصله از مقایسه وضعیت مؤلفه‌های کالبدی دو منطقه نشان از اختلاف معنادار دو منطقه از منظر این مؤلفه‌ها دارد. رویکردهای مبتنی بر طراحی محیطی در کنار رویکردهای سیستم قانونی و پلیس‌منا در محلات جرم‌خیز شهر شیراز اهمیت بیشتری دارد. این امر با توجه بیشتر مدیران شهری به عناصر و بناهایی که قابلیت جرم‌خیزی بیشتری دارند می‌تواند بر قلمروها و الگوهای رفتاری امن‌تر منجر شود. هرچند مؤلفه‌های اثرگذار بر بسترهای جرم‌خیزی و مدیریت این عوامل رابطه‌ای دوسویه و یا چندسویه داشته باشد اما مؤلفه‌های کالبدی و نقش مدیریت شهری و سیستم انتظامی در شکل‌دهی به الگوهای رفتاری جرم‌خیز نسبت به شاخص‌های اجتماعی و اقتصادی بیشتر بوده است. در صورتی که عوامل مدیریتی و انتظامی در راستای کنترل بسترها و عوامل محیطی جرم‌خیزی عمل نمایند و با فراهم نمودن سازگاری محیطی سعی در کاهش و کنترل رفتارهای جرم‌خیز داشته باشند، با در نظر گرفتن شایستگی‌ها و ظرفیت‌های مردم ساکن در هر منطقه می‌تواند موفقیت‌های بیشتری را به همراه داشته باشد. بنابراین هر قدر فضا نسبت به استفاده‌های وقوع جرم‌خیزی پتانسیل کمتری داشته باشد و به تبع مطلوبیت آن بیشتر باشد، الگوهای رفتاری ناهنجار را محدودتر نموده و محیطی امن را فراهم می‌کند.

منابع

۱. امامقلی، عقیل؛ آیوازیان، سیمون؛ زاده محمدی، علی؛ اسلامی، سیدغلامرضا. (۱۳۹۱). روانشناسی محیطی، عرصه مشترک معماری و علوم رفتاری. علوم رفتاری، ۴(۱۴)، ۲۳-۴۴.
۲. پاک نژاد، نوید؛ لطیفی، غلامرضا. (۱۳۹۷). تبیین و ارزیابی تأثیرات مؤلفه‌های محیطی بر شکل‌گیری الگوهای رفتاری در فضاهای شهری (از نظریه تا عمل: مطالعه میدان تجریش). باغ نظر، ۱۵(۶۹)، ۵۱-۶۶.
۳. پورجعفر، محمدرضا، محمودی نژاد، هادی، رفیعیان، مجتبی، و انصاری، مجتبی. (۱۳۸۷). ارتقا امنیت محیطی و کاهش جرایم شهری با تاکید بر رویکرد C.P.T.E.D. نشریه بین المللی مهندسی صنایع و مدیریت تولید (فارسی) (نشریه بین المللی علوم مهندسی)، ۱۹(۶) ویژه نامه مهندسی معماری و شهر سازی، ۷۳-۸۲.
۴. حسنی ساطحی، حسین؛ شرفی، محمد؛ هاشمی، علی. (۱۳۹۷). تهدیدات امنیتی و پیامدهای حضور اتباع بیگانه در مناطق حاشیه نشین کلان شهر کرج. پژوهشنامه نظم و امنیت انتظامی، ۱۱(۴) (پیاپی ۴۴)، ۱۵۱-۱۸۶.

۵. حجازی نیا، سام؛ رحیمی، مجید؛ شمس‌الدینی، علی. (۱۴۰۱). تبیین اثرات حاشیه‌نشینی بر میزان وقوع جرایم شهری در شهر یاسوج مطالعه موردی سکونتگاه‌های پیرامونی مادوان سفلی، بلهزار و مهربان. جغرافیا و برنامه‌ریزی منطقه‌ای، ۱۲(۴۸)، ۳۶۳-۳۸۲.
۶. حشمتی، سمیه؛ چاره‌جو، فرزین. (۱۳۹۷). تأثیر کیفیت‌های محیط بر امنیت ادراک‌شده ساکنان، با تأکید بر مؤلفه‌های نسل اول و دوم CPTED نمونه‌ی موردی: محلات بافت فرسوده‌ی شهر سنج. پژوهش‌های راهبردی مسائل اجتماعی ایران (پژوهش‌های راهبردی امنیت و نظم اجتماعی)، ۷(۳ (پیاپی ۲۲))، ۸۳-۱۰۰. Doi:SOSS.2019.115637.1377/ 10, 22108/100-83
۷. خراسانی، محمدامین؛ توانا، مصطفی؛ صوفی‌نیستانی، مینا. (۱۳۹۶). سنجش رابطه‌ی محیط با ترس از جرم در مجموعه‌های مسکن مهر (مطالعه‌ی موردی: شهرستان پاکدشت). پژوهش‌های جغرافیای برنامه‌ریزی شهری، ۵(۴)، ۵۱۵-۵۳۷.
۸. زنگی‌آبادی، علی و رحیمی‌نادر، حسین. (۱۳۸۸). تحلیل فضایی جرم در شهر کرج با استفاده از GIS. مجله حقوق، ۴۰(۲)، ۱۷۹-۱۹۸.
۹. سجاذزاده، حسن، ایزدی، محمدسعید، و حقی، محمدرضا. (۱۳۹۶). سنجش عوامل محیطی مؤثر بر احساس امنیت ساکنان سکونتگاه‌های غیررسمی شهر همدان. پژوهش‌های جغرافیای برنامه‌ریزی شهری، ۵(۴)، ۷۰۵-۷۲۰.
۱۰. شهرداری شیراز. (۱۴۰۰). سالنامه آماری شهر شیراز. معاونت برنامه‌ریزی و توسعه انسانی شهرداری شیراز.
۱۱. عباسی‌ورکی، الهام. (۱۳۸۷). تحلیل اجتماعی و فضایی مراکز تمرکز جرم: مطالعه موردی خوشه‌های جرم در مناطق مسکونی شهر چار با استفاده از GIS. پایان‌نامه کارشناسی ارشد. دانشگاه زنجان.
۱۲. عبدی، عطاله؛ کرمی، تاج‌الدین؛ مستجابی، حمید. (۱۳۹۷). رابطه حاشیه‌نشینی با تهدیدات امنیت ملی: نقش واسطه‌ای حس تعلق مکانی (مورد مطالعه: ماهدشت کرج). پژوهشنامه نظم و امنیت انتظامی، ۱۱(۳ (پیاپی ۴۳))، ۱۱۳-۱۳۴.
۱۳. فرجی‌راد، خدر؛ علیان، مهدی، چراغی، رامین. (۱۳۹۵). تحلیل شاخص‌های کالبدی مؤثر بر ارتقای امنیت محیطی در بافت تاریخی شهر یزد. مجله پژوهشی نظم و امنیت پلیس، ۹(۳)، ۱-۲۷.
۱۴. لطیفی، امین. سجاذزاده، حسن. (۱۳۹۳). ارزیابی تأثیر مؤلفه‌های کیفیت محیطی بر الگوهای رفتاری در پارک‌های شهری (نمونه موردی: پارک مردم همدان). مطالعات شهری، ۳(۱۱)، ۳-۱۸.
۱۵. محمودی‌جانکی، فیروز، و قورچی‌بیگی، مجید. (۱۳۸۸). نقش طراحی محیطی در پیشگیری از جرم. مطالعات حقوق خصوصی (حقوق)، ۳۹(۲)، ۳۴۵-۳۶۷.
16. Abdullah, A., Razak, N. A., Salleh, M. N. M., & Sakip, S. R. M. (2012). Validating crime prevention through environmental design using structural equation model. *Procedia-Social and Behavioral Sciences*, 36, 591-601. <https://doi.org/10.1016/j.sbspro.2012.03.065>
17. Ackerman, W. V., & Murray, A. T. (2004). Assessing spatial patterns of crime in Lima, Ohio. *Cities*, 21, 423-437. <https://doi.org/10.1016/j.cities.2004.07.008>
18. Adel, H., Salheen, M., & Mahmoud, R. A. (2016). Crime in relation to urban design. Case study: The Greater Cairo Region. *Ain Shams Engineering Journal*, 7(3), 925-938. <https://doi.org/10.1016/j.asej.2015.08.009>
19. Bennet, T., Holloway, K., & Farrington, D. P. (2006). Does Neighborhood Watch Reduce Crime? A Systematic Review and Meta-Analysis. *Journal of Experimental Criminology*, 2, 437-458. <https://doi.org/10.1007/s11292-006-9018-5>
20. Bernasco, W., & Block, R. (2011). Crime generators, crime attractors, and offender anchor points. *Journal of Research in Crime and Delinquency*, 48, 33-57. <https://doi.org/10.1177/0022427810384135>
21. Blakely, & Synder. (1997). *Fortress America Gated Communities in the United States*. Washington D. C: Brookings Institution Press.
22. Brantingham, & Brantingham. (2005). Situational Crime Prevention as A Key Component In Embedded Crime Prevention. *Canadian Journal of Criminology and Criminal Justice*, 271-288. <https://doi.org/10.3138/cjccj.47.2.271>
23. Brantingham, P. J., & Brantingham, P. L. (1981). *Environmental criminology*. Beverly Hills, CA: Sage Publications.

24. Ceccato, V., & Oberwittler, D. (2008). Comparing spatial patterns of robbery: Evidence from a Western and an Eastern European city. *Cities*, 25, 185–196. <https://doi.org/10.1016/j.cities.2008.04.002>
25. Cozens, P. M., Saville, G., & Hillier, D. (2005). Crime Prevention through Environmental Design (CPTED): A Review and Modern Bibliography. *Property Management*, 23(5), 328-356. <https://doi.org/10.1108/02637470510631483>
26. Dantzker, M. L., & Robinson, D. M. (2002). Perspectives On Crime Prevention A Capstone View. In D. M. Robinson (Ed.), *Policing and Crime Prevention United States*: Pearson Education, Inc.
27. Fajnzylber, P., Lederman, D., Loayza, N., Reuter, P., Roman, J., & Gaviria, A. (2000). Crime and victimization: An economic perspective. *Economia*, 1(1), 219-302.
28. Faria, J. R., Ogura, L. M., & Sachsida, A. (2013). Crime in a planned city: The case of Brasília. *Cities*, 32, 80-87. <https://www.jstor.org/stable/20065399>
29. Hillier, B. (2004). Can streets be made safe?, *Urban Design International*, 9(1), 31–45. <https://doi.org/10.1057/palgrave.udi.9000079>
30. Jacobs, J. (1961). *The death and life of great American cities*. New York: Random House.
31. Kelling, G. L., & Coles, C. M. (1996). *Fixing broken windows: Restoring order and reducing crime in our communities*. New York, NY: The Free Press.
32. Newman, O. (1972). *Defensible space*. London: Architectural Press.
33. Phipps, A. and Horrobin, B. (2014) Measuring Exterior Safety of Canadian Residential Neighbourhoods. *Journal of Building Construction and Planning Research*, 2 (2), <https://doi.org/10.4236/jbcpr.2014.22012>
34. Simons, C. F. (2002). *The Evolution of Crime Prevention*. In D. M. Robinson (Ed.), *Policing and Crime Prevention*. United States: Pearson Education, Inc.
35. Sohn, D. W. (2016). Residential crimes and neighbourhood-built environment: Assessing the effectiveness of crime prevention through environmental design (CPTED). *Cities*, 52, 86-93. <https://doi.org/10.1016/j.cities.2015.11.023>
36. Syarmila Hany, H. (2008). *The Relationship Between Territorial Functioning and Victimisation, Fear of Crime, Neighbourhood Watch and Ethnic Relations: A Case Study of Subang Jaya Housing Scheme*. Universiti Sains Malaysia, Penang.
37. Welsh, B. C., & Hoshi, A. (2002). *Communities and Crime Prevention*. In *Evidence-Based Crime Prevention*. New York: Routledge.
38. Wilson, J. Q., & Kelling, G. L. (1982). Broken windows: The police and neighborhood safety. *The Atlantic Monthly*, March, 29–38.
39. Zelinka, A., & Brennan, D. (2001). *SafeScape: Creating safer, more livable communities through planning and design*. Chicago: Planners Press.

Research Paper

Executive Variables of the Success and Failure of the Employment Creation Policies of Fast-Yielding Companies in Khuzestan Province; A look at Social Pathology

Aziz Abbaspour: PhD student, Department of Political Science, Central Tehran Branch, Islamic Azad University, Tehran, Iran.

Nader Hooshmandyar*: Assistant Professor, Department of Political Science, Central Tehran Branch, Islamic Azad University, Tehran, Iran.

Alireza Soltani: Assistant Professor of International Relations, Central Tehran Branch, Islamic Azad University, Tehran, Iran.

Mahboubeh Pakniya: Assistant Professor, Department of Political Science, Central Tehran Branch, Islamic Azad University, Tehran, Iran.

Received: 2023/11/01 PP 61-76 Accepted: 2024/03/10

Abstract

Industrial towns facilitate the development of small, medium, and large industries, increasing the efficiency of the economic system through proper location and coordination with local conditions. Khuzestan province is important as one of the main industrial hubs of the country; according to authorities, it is considered a strategic province. Therefore, in order to investigate how the implementation of the aforementioned plan works, this research has tried to analyze the success and failure of the employment policies of high-yielding enterprises in Khuzestan province; In this regard, the question raised is how the success and failure of the employment policies of the fast-yielding company have been ranked and diagnosed? In fact, the lack of systematic planning and policy-making in accordance with the needs of the province, the weakness and inefficiency of the monitoring system in the executive field has caused that, in a macro view, organizational-executive variable, environmental-executive variable, operational-executive variable and psychological-executive variable affect the success and failure of early-yielding enterprise projects in the executive field. Khuzestan province) to have a significant effect. But this significance should be interpreted as which is the priority; Therefore, for the purpose of social pathology and planning, the purpose and necessity of the research is more justified; Based on this, the research results show that all four factors with environmental, psychological, organizational and operational priorities have a significant effect. Also, the above results have been obtained by analyzing the data and using descriptive and inferential statistics; And in order to determine the distribution of data in the statistical population, the Kolmogorov-Smirnov test was used, and to confirm or reject the hypotheses, appropriate statistical tests were used in the SPSS and LISLER software environment; Therefore, the research is defined in terms of practical purpose and it tries to smooth the process for future researches in this matter, therefore, suggestions are made at the end to help future researches.

Keywords: Khuzestan, high-yield enterprises, job creation, success, social pathology.

Citation: Abbaspour, A., Hooshmandyar, N., Soltani, A., & Pakniya, M.(2024). **Executive variables of the success and failure of the employment creation policies of fast-yielding companies in Khuzestan province; A look at social pathology.** *Journal of Society and Politics*, Vol 1, No 4, Shiraz, PP 1-16.

. **Corresponding author:** Nader Hooshmandyar, **Email:** naderhooshmandyar@skiff.com, **Tel:** +98 9033934387 *

Extended Abstract

Introduction

Khuzestan province should be given special attention due to its geographical location. The oil and gas resources are in the sparsely covered part of the province in terms of soil and natural resources, and the people of these areas have mostly been attracted to oil and gas companies and sub-groups and have become almost dependent on this industry, but vast lands and abundant water are for those who They experience agriculture in vast lands and have an economy based on agriculture; The province's economy is highly governmental and subject to the existence of large public and government companies, and any decision made by the residents of the capital has a deep impact on the economy of the province. The private sector in the province is not very strong and almost the majority of the private sector has been established to serve the subsets of large companies; Among the four economic and social systems mentioned above, it is the most important problem in the field of employment in the central and southern regions of the province; As mentioned, the city of Ahvaz has one of the most populous suburbs in the country (ranking third after Tehran and Mashhad), and this population is mainly from the former oil cities in the east of the province and the cities of Dasht Azadegan and Hamidiyeh, which were depopulated in the imposed war. have migrated to Ahvaz; With the end of oil or gas extraction from cities like Masjid Suleiman, the mostly nomadic population who were attracted to oil jobs in these cities became unemployed and moved to Ahvaz to look for work. Although some measures have been taken to establish a fast-yielding company, mainly with local industries, but it has not been very effective.

Methodology

The current research is applied in terms of its purpose because its purpose is the scientific development of knowledge. In addition to that, in terms of the classification of the type of research in this research, it is a descriptive research of the survey type.

Results and discussion

The data analysis process comprises various stages: data collection, summarization, coding,

categorization, and processing to establish analyses and relationships for hypothesis testing. Data are refined conceptually and empirically, with statistical techniques crucial for inference and generalization. Normality testing, factor analysis, and key variable identification were conducted. Since the research error rate surpasses the significance level (0.05), population data distribution is normal, permitting parametric statistical analysis. Confirmatory factor analysis using LISREL software was performed for each variable, with factor loading above 0.50 considered significant. This analysis ensures measurement adequacy by aligning research data with the conceptual model.

Conclusion

Based on Iran's foreign policy approach and ideological perspectives, policymakers seem to pay little attention to these seventeen goals. For instance, in the environmental sector, current indicators reveal the country's low rank in environmental management. In the poverty reduction and inequality sector, one of the seventeen development goals, a favorable situation is not evident.

References

48. Aarabi, S. M., Saeedi, S., & Soheili, A. (2012). Environmental barriers and proposing a suitable model for using e-commerce in Iran. *Journal of Information Science*, 18(21), 11-21. [In Persian]
49. Azar, A., & Momeni, M. (2004). *Statistics and its application in management*. (10th ed.). Tehran, Iran: SAMT Publication. [In Persian]
50. Baker, J. (2007). Quick Impact Projects: Towards a Whole of Government Approach. *Parterson Review* 8: 1-21.
51. Birch, D. (1987). *Job Creation In America: How Our Smallest Companies Put The Most People to Work*. New York. Free Press.
52. Brewer, E. Genay, H. Jackson, W and Worthington, W. (1996). Performance and Access to Government Guarantees: The Case of Small Business Investment Companies. *Federal Reserve Bank of Chicago in Its Journal Proceedings*. p586-611.

53. Busom, I. (2004). Department D, *Economica Aplicada Universitate Autonoma de Barcelona*. Film Strategies In Cooperation and Participation In Programs.
54. Churchill, G.A., and Surprenant, C. (192). An Investigation into the Determinants of Customer Satisfaction. *Journal of Marketing Research*, 19 (4): 491-504.
55. Crosby, P. (199), *Quality is Free: The Art Of Making Quality Certain*, New York: New American Library.
56. Dolatabadi, F., et al. (2013). Management and appropriate strategies for its promotion in the Islamic Republic of Iran. Tehran, Iran: Office of Research Development of Islamic Azad University (Published by Strategic Research Center). [In Persian]
57. Hafez Nia, M. (2009). An introduction to research methods in social sciences. (16th ed.). Tehran, Iran: SAMT Publication. [In Persian]
58. Kavousi, S. M. R., & Saghaei, A. (2015). *Measurement methods of satisfaction*. (2nd ed.). Tehran, Iran: Sabzan Publication. [In Persian]
59. Khaki, Gh. (2008). *Research methods in management*. (1st ed.). Tehran, Iran: Islamic Azad University Publication. [In Persian]
60. Momeni, M., & Ghiyomi, A. (2017). *Statistical analyses using SPSS*. (3rd ed.). Tehran, Iran: Ketab-e-No Publication. [In Persian]
61. Sarmad, Z., Bazargan, A., & Hejazi, E. (2016). *Research methods in behavioral sciences*. (7th ed.). Tehran, Iran: Agah Publication. [In Persian]

مقاله پژوهشی

متغیرهای اجرایی موفقیت و شکست طرح سیاست‌های اشتغال‌زایی بنگاه‌های زود بازده در استان خوزستان؛ نگاهی به آسیب‌شناسی اجتماعی

عزیز عباس پور: دانشجوی دکتری، گروه علوم سیاسی، واحد تهران مرکزی، دانشگاه آزاد اسلامی، تهران، ایران.

نادر هوشمندیار: استادیار گروه علوم سیاسی، واحد تهران مرکزی، دانشگاه آزاد اسلامی، تهران، ایران.

علیرضا سلطانی: استادیار روابط بین‌الملل، واحد تهران مرکزی، دانشگاه آزاد اسلامی، تهران، ایران.

محبوبه پاک‌نیا: استادیار، گروه علوم سیاسی، واحد تهران مرکزی، دانشگاه آزاد اسلامی، تهران، ایران.

دریافت: ۱۴۰۲/۱۱/۰۱ صص ۶۱-۷۶ پذیرش: ۱۴۰۲/۱۲/۲۰

چکیده

شهرک‌های صنعتی با مکان‌یابی مناسب و هماهنگی با شرایط محلی، توسعه صنایع کوچک، متوسط و بزرگ را تسهیل می‌کنند و کارایی نظام اقتصادی را افزایش می‌دهند؛ استان خوزستان به عنوان یکی از قطب‌های اصلی صنعتی کشور، با توجه مسئولین به آن به عنوان استان استراتژیک، اهمیت دارد. بنابراین برای بررسی چگونگی عملکرد اجرای طرح مذکور، این پژوهش کوشیده که به آسیب‌شناسی موفقیت و شکست طرح سیاست‌های اشتغال‌زایی بنگاه‌های زودبازده در استان خوزستان بپردازد؛ در این راستا این پرسش مطرح که موفقیت و شکست سیاست‌های اشتغال‌زایی بنگاه زودبازده چگونه رتبه بندی و آسیب‌شناسی شده است؟ در حقیقت عدم برنامه ریزی سیستمی و سیاستگذاری منطبق با نیازهای استان، ضعف و ناکارآمدی سیستم نظارت در حوزه اجرایی سبب شده که در یک نگاه کلان متغیر اجرایی_سازمانی، متغیر اجرایی_محیطی، متغیر اجرایی_عملیاتی و متغیر اجرایی_روانشناختی بر موفقیت و شکست طرح بنگاه‌های زودبازده در حوزه اجرایی (استان خوزستان) تأثیر معناداری داشته باشد. ولی این معناداری اینگونه باید تفسیر شود که کدامیک در اولویت قرار دارد؛ بنابراین به جهت آسیب‌شناسی اجتماعی و برنامه‌ریزی هدف و ضرورت پژوهش بیش از پیش توجه می‌شود؛ بر همین مبنای نتایج پژوهش نشان می‌دهد که هر چهار عامل با اولویت‌بندی محیطی، روانشناختی، سازمانی و عملیاتی تأثیری معنادار دارند. همچنین نتیجه فوق باروش تجزیه و تحلیل داده‌ها و با استفاده از آمار توصیفی و استنباطی کسب شده است؛ و به جهت تعیین توزیع داده‌ها در جامعه آماری از آزمون کولموگروف-اسمیرنوف بهره برده و جهت تأیید یا رد فرضیات نیز از آزمون‌های آماری مناسب در محیط نرم‌افزار SPSS و LISLER استفاده شده است؛ بنابراین پژوهش از حیث هدف کاربردی تعریف شده و تلاش دارد که فرآیند را به جهت پژوهش‌های بعدی در این موضوع هموار نماید، لذا پیشنهادهای در پایان طرح نموده تا کمک به پژوهش‌های آتی باشد.

واژه‌های کلیدی: خوزستان، بنگاه‌های زودبازده، اشتغال‌زایی، موفقیت، آسیب‌شناسی اجتماعی

استناد: عباس پور، عزیز؛ هوشمندیار، نادر؛ سلطانی، علیرضا؛ پاک‌نیا، محبوبه. (۱۴۰۲). **متغیرهای اجرایی موفقیت و شکست طرح سیاست‌های اشتغال**

زایی بنگاه‌های زود بازده در استان خوزستان؛ نگاهی به آسیب‌شناسی اجتماعی. فصلنامه جامعه و سیاست، سال ۱، شماره ۴، شبراز، صص ۶۱-۷۶.

مقدمه

استان خوزستان را باید با توجه به جایگاه جغرافیایی آن مورد توجه ویژه قرار داد. منابع نفت و گاز در بخش کم پوشش از نظر خاک و منابع طبیعی استان است و مردمان این نواحی اکثراً جذب شرکت‌ها و زیر مجموعه‌های نفت و گاز شده‌اند و تقریباً وابسته به این صنعت شده‌اند، اما زمین‌های وسیع و آب فراوان برای کسانی است که کشاورزی در زمین‌های وسیع را تجربه می‌کنند و دارای اقتصاد متکی به کشاورزی هستند؛ اقتصاد استان به شدت دولتی و تابع وجود شرکت‌های بزرگ عمومی و دولتی است و هرگونه تصمیم‌گیری پایتخت نشینان تأثیر عمیق بر اقتصاد داخل استان می‌گذارد. بخش خصوصی در استان خیلی قوی نیست و تقریباً اکثریت بخش خصوصی برای خدمت‌رسانی به زیر مجموعه‌های شرکت‌های بزرگ به وجود آمده‌اند؛ از میان چهار سیستم اقتصادی، اجتماعی فوق‌الذکر مهمترین معضل در زمینه اشتغال در منطقه مرکزی و جنوبی استان است؛ همان‌طور که اشاره شد شهر اهواز یکی از پر جمعیت‌ترین حاشیه‌نشینیها را در کشور داراست (رتبه سوم بعد از تهران و مشهد) که این جمعیت عمدتاً از شهرهای سابقا نفتی شرق استان و شهرستان‌های دشت آزادگان و حمیدیه که در جنگ تحمیلی خالی از سکنه شدند به اهواز مهاجرت کرده‌اند؛ با پایان یافتن استحصال نفت یا گاز از شهرهایی مانند مسجدسلیمان، جمعیت عمدتاً کوچ‌نشینی که جذب مشاغل نفتی این شهرها شده بودند از کار بیکار شدند و جهت جستجوی کار به سوی اهواز حرکت کردند؛ هرچند که اقداماتی جهت تاسیس بنگاه زودبازده عمدتاً با صنایع محلی انجام شده است ولی چندان موثر نبوده است؛ لیکن از آنجا که نتوانستند مشاغل مناسبی بیابند و از نظر اقتصادی توانایی سکونت در شهر را نداشتند در حاشیه این شهر ساکن شدند و همچنین جنگ‌زده‌های مناطق غربی استان که در اهواز ساکن شدن با اتمام جنگ و عدم باسازی به موقع مناطق اشغالی، دیگر تمایل زیادی برای بازگشت به سرزمین مادری خود نداشتند و در حاشیه کلانشهر اهواز، مناطق حاشیه نشین را شکل داده‌اند. در اهواز مرکز استان که حدوداً یک سوم جمعیت استان را در خود جای داده است ترکیبی از همه ایرانیان با مشاغل خاص را مشاهده می‌کنیم؛ به دلیل حاشیه نشینی و نبود شغل ثابت برای این افراد و عدم تعلق خاطر به این شهرها متأسفانه آسیب‌های اجتماعی متعددی در این نواحی مشاهده می‌شود؛ لذا گروه هدف اصلی برای ایجاد اشتغال در استان باید این جمعیت حاشیه‌نشین و جمعیت ساکن در مناطق مبداء این مهاجرت یعنی باغ‌ملک، هفتگل، رامهرمز، مسجد سلیمان و شهرهای شرق استان و نیز دشت آزادگان، حمیدیه، هویزه و خرمشهر و مناطق غربی استان باشد. لیکن ضرورت هست که اشاره شود، سیاست‌گذاری در خصوص مسأله اشتغال، کارآفرینی و بنگاه‌های زودبازده مبحثی نوپا و تازه‌ای است که از چند سال پیش در کشور و خارج مورد پژوهش و مطالعه قرار گرفته و به آن روی آوردند. هدف کاربردی این پژوهش نیز در این راستا طرح ریزی شده که به آسیب‌شناسی طرح سیاست‌های اشتغالی بنگاه‌های زودبازده در استان خوزستان با تأکید بر طرح بنگاه‌های زود بازده بپردازد؛ همچنین این پرسش کلی مطرح که آیا کارآفرینی و بنگاه‌های کوچک و متوسط با حمایت دولت و وجود تسهیلات اعطایی بانکها که از کارآفرینان می‌شود می‌تواند مشکلی را بطرف و به اشتغال پایدار برسیم یا اینکه ما هنوز باید به دنبال راه حل‌های دیگری برویم و آیا این طرح با شکست و یا موفقیت مواجه شده است؛ گرچه نگاه سطحی به سیاست‌های اتخاذی این طرح با وجود مشکلاتی که داشته بیانگر آن است که به شکل نسبی به تولید و اشتغال پایدار کمک نماید؛ لذا ضرورت دارد که بر روی آن مطالعه دقیق تری صورت گیرد تا بتوانیم آن را با اقتصاد، فرهنگ، اجتماع و سیاست خود هماهنگ کنیم؛ بنابراین برای بررسی چگونگی عملکرد اجرای طرح مذکور، این پژوهش کوشیده به متغیرهای اجرایی موفقیت و شکست طرح سیاست‌های اشتغالی بنگاه‌های زودبازده در استان خوزستان بپردازد. در این راستا این پرسش مطرح که موفقیت و شکست سیاست‌های اشتغالی بنگاه زودبازده چگونه رتبه بندی و آسیب‌شناسی شده است؟ در حقیقت عدم برنامه ریزی سیستمی و سیاست‌گذاری منطبق با نیازهای استان، ضعف و ناکارآمدی سیستم نظارت در حوزه اجرایی سبب شده که در یک نگاه کلان متغیر اجرایی_سازمانی، متغیر اجرایی_محیطی، متغیر اجرایی_عملیاتی و متغیر اجرایی_روانشناختی بر موفقیت و شکست طرح بنگاه‌های زودبازده در حوزه اجرایی (استان خوزستان) تأثیر معناداری داشته باشد. ولی این معناداری اینگونه باید تفسیر شود که کدامیک در اولویت قرار دارد؛ بنابراین به جهت آسیب‌شناسی اجتماعی و برنامه‌ریزی هدف و ضرورت پژوهش بیش از پیش توجیه می‌شود؛ همچنین در نگاه نخست به نظر می‌رسد که سیاست‌گذاری بنگاه‌های زودبازده در مورد اشتغالی دولت هرچه از مرکز تصمیم‌گیری به سمت حاشیه حرکت نموده کم‌رنگ‌تر شده است. به همین جهت اهمیت و ضرورت این مطالعات از آنجا ناشی می‌شود که بیکاری و اشتغال مشکلی اساسی و پایه‌ای هست که اغلب کشورها در پی رفع آن هستند؛ چراکه مسئله‌ای مهم از منظر اجتماعی اشتغال افراد جویای کار جامعه می‌باشد و عدم توجه به آن منجر به فجایع زیان‌باری در سطح جامعه و اجتماع می‌شود. لذا سیاست‌گذاری در حوزه کارآفرینی بنگاه‌های زود بازده دارای اهمیت بررسی از جمله در کشور ایران می‌شوند؛ همچنین در این خصوص نیز در کشور با اجرای اصل ۴۴، فضا برای فعالیت کارآفرینان مساعدتر گشته و آئین‌نامه گسترش بنگاه‌های کوچک و زودبازده و کارآفرین مورد تصویب قرار گرفته است که طبق این آئین‌نامه، چنین بنگاه‌هایی مشتمل بر کمتر از ۵۰ نفر کارگر و عمدتاً در بخش‌های کشاورزی، صنعت و معدن فعالیت می‌کنند و از آنجا که باید حداکثر طی

۱۲ تا ۱۴ ماه به بهره‌برداری برسند زودبازده نام گرفته‌اند به همین جهت دولت مطابق آئین نامه فوق با اعطای تسهیلات و واگذاری اعتبارات سعی در گسترش این بنگاه‌ها دارد. و در راستای اهمیت آن اقداماتی در سراسر شهرهای ایران برای مبارزه با بیکاری و ایجاد اشتغال شده است؛ اما از آنجائی که همیشه انحرافات نیز موجب می‌شود، انتقادات نیز بر آن شده مثلاً عده‌ای بر عدم کارائی این سیستم‌اند و عقیده دارند موجب افزایش نقدینگی و افزایش تورم می‌شود که نه تنها موجب تولید در کشور نمی‌شود، بلکه غیر مولد و موجب ضرر و زیان است؛ ولی به هر حال با وجود نظارت دقیق این قابلیت وجود دارد که از این انحرافات کاسته و سعی در افزایش بهره‌وری آن داشته باشند؛ به عنوان نمونه مالزی کشوری است که از این طرح‌های بنگاه‌های زودبازده درصد غلبه برافزایش میزان بیکاری بوده و برای نظارت دقیق و جلوگیری از انحرافات سرمایه، گروهی را در کشور مسئول این امر کرده است و توانسته تا حدودی بر این مشکل غلبه نماید؛ بنابراین در این راستا باید از مدل‌های دیگر کشورهای موفق بهره‌برد؛ برهمین اساس پژوهش تلاش دارد با توجه به حساسیت و سیال بودن موضوع، باگردآوری مجموعه اطلاعات ضروری، به توصیف، تجزیه، تحلیل و استنباط روابط داده‌های مزبور پرداخته تا میزان اثرگذاری متغیرها بر یکدیگر مورد سنجش قرار گیرد تا نخست آسیب شناسی نموده و در پایان راهکارهای عملی و پیشنهادات ارائه شود.

پیشینه و مبانی نظری تحقیق

در گذشته تحقیقاتی توسط نبی زاده (۱۳۷۹) "جایگاه صنایع کوچک در توسعه صنعتی به بررسی سهم و جایگاه صنایع کوچک در فرایند توسعه صنعتی کشور و تولایی و علیرضایی (۱۳۸۷)، "بررسی نقش بنگاه‌های کوچک و متوسط در توسعه فعالیت‌های اقتصادی کشور و دستیابی به مدل بومی جهت ساماندهی خوشه‌های صنعتی" و گیلانی‌نیا و جلالی (۱۳۸۸) "تحلیل فرایند اثرگذاری بنگاه‌های کوچک زودبازده بر اشتغال پایدار و توسعه اقتصادی ایران" و مستوفی و عباسی (۱۳۸۹) "بررسی میزان اهداف تولیدی، اشتغال‌زایی و سودآوری در بنگاه‌های زودبازده در استان قم" و رحمانی و همکاران (۱۳۹۱) "بررسی اثر طرح بنگاه‌های زودبازده بر روی اشتغال و کارآفرینی در محدوده استان تهران" همچنین در میان محققان خارجی بیرج (۱۹۸۷) در اواخر دهه ۸۰ میلادی به واسطه تحقیقی که انجام داده، موضوع ایجاد فرصت‌های شغلی در محدوده بنگاه‌های کوچک را بررسی نمود؛ و اسمالین (۲۰۰۴) در مقاله‌ای با عنوان مقایسه وضعیت اشتغال در بنگاه‌های کوچک در مقابل سایر بنگاه‌ها، به بررسی تأثیر بنگاه‌های کوچک بر ایجاد اشتغال می‌پردازد؛ و هایاشی (۲۰۰۴) در مقاله‌ای با عنوان توسعه بنگاه‌های کوچک در اقتصاد اندونزی، پیشرفت کارگاه‌های کوچک و متوسط در اندونزی طی سال‌های ۱۹۹۶-۱۹۸۶ را بررسی کرده است؛ و لیونگ و ریسپولی (۲۰۱۱) در تحقیق خود به اندازه‌گیری تولید ناخالص داخلی تولید شده توسط بنگاه‌های کوچک در آمریکا و کانادا پرداخته‌اند. لیکن با توجه به مطالعاتی که در گذشته صورت گرفته است.

روش تحقیق

در این پژوهش از روش توصیفی-تحلیلی با ابزار فیش برداری کتابخانه‌ای استفاده شده و به دلیل عدم امکانات دسترسی، همکاری برخی مدیران سازمان‌های مرتبط و یا شرکت‌های مستقر روش میدانی بسیار دشوار بوده است؛ ولی به هر حال با تلاش فراوان موفق شده که به شکل محدود پیاده‌سازی نماید و تا آنجا که توانسته موضوع بنگاه‌های زودبازده، اشتغال و کارآفرینی را پوشش دهد تا میزان آسیب‌ها و انحرافات که در سیاست‌گذاری این طرح داشته را مورد مطالعه قرار داده است. بر همین اساس روش تجزیه و تحلیل داده‌ها در این پژوهش، به دو بخش توصیفی-تحلیل ثانویه مطالعات گذشته و آماری-میدانی محدود تفکیک می‌شود؛ در بخش نخست در تحلیل توصیفی با توجه به داده‌های مطالعه شده از منابع به تحلیل ثانویه پرداخته و در بخش دوم با بهره‌گیری از یک پرسشنامه و با کسب داده‌ها که از آمار توصیفی و استنباطی به تجزیه و تحلیل روابط فرضیه‌های تحقیق پرداخته می‌شود؛ به همین منظور جهت تعیین توزیع داده‌ها در جامعه آماری از آزمون کولموگروف-اسمیرنوف بهره‌برده و جهت تأیید یا رد فرضیه‌های اصلی و مکمل نیز از دو بخش تحلیل و توصیف و همچنین در بخش فرضیه‌های مکمل از آزمون‌های آماری مناسب در محیط نرم‌افزار اکسل، SPSS و LISLER استفاده می‌نماید. بنابراین پژوهش سعی دارد، مسیر را بر تحقیقات بعدی در این خصوص هموار نماید، لذا پیشنهاداتی در پایان طرح می‌نماید، تا آسیب‌شناسی توسعه و برنامه‌ریزی سیاست‌های اشتغال‌زایی دولت در استان خوزستان (بنگاه‌های زودبازده) به نتایج مطلوبی برسد؛ همچنین باتوجه به یافته‌ها و مولفه‌های مطرح شده در این پژوهش توسعه و برنامه‌ریزی در حوزه اشتغال‌زایی و نقش بنگاه‌های زودبازده افزایش و ارتقای یافته و کمکی به پژوهش‌های آتی در این حوزه مطالعاتی خصوصاً در استان باشد.

1. Birch

2. Smallbon

3. Hayashi

4. Leung and Rispoli

Research Paper

A Analyzing the Effects of Water Management policies on Reducing Water Scarcity in Kerman Province

Elham Azizabadi: Ph.D. Student of Political Geography, Najafabad Branch, Islamic Azad University, Najafabad, Iran.

Hojat Mahkouei*: Department of Geography, Najafabad Branch, Islamic Azad University, Najafabad, Iran.

Amir Gandomkar: Department of Geography, Najafabad Branch, Islamic Azad University, Najafabad, Iran.

Received: 2023/11/01 **PP** 77-94 **Accepted:** 2024/02/03

Abstract

Water is an important source of life for humans and animals. Without water, it can be acknowledged that life and the environment will disappear. Iran has been mentioned as one of the countries that has faced the problem of water shortage; And if important policies in the field of water management are not adopted, the water shortage crisis will face local and national security with fundamental challenges. Kerman, as one of the central provinces of Iran, has been raised with the issue of water scarcity and water security. The main goal of this article is to identify and analyze the effects of water management policies on reducing water scarcity in Kerman province. The research method used is descriptive-analytical, with library resources and internet sites, to the main question, what are the effects of water management policies on reducing water scarcity in Kerman province? answers. The results obtained from the research findings show that policies such as transferring water between basins (Beheshtabad and Safaroud) are not very suitable, but management models such as economic efficiency, virtual water, etc. are more effective, and the use of virtual water Among these models, it can be the best solution.

Keywords: Water Management Policies, Water Scarcity, Kerman Province.

Citation: Azizabadi, E., Mahkouei, H., Gandomkar, A.(2024). **A Analyzing the Effects of Water Management policies on Reducing Water Scarcity in Kerman Province.** *Journal of Society and Politics*, Vol 1, No 4, Shiraz, PP 77-94.

*. **Corresponding author:** Hojat Mahkouei, **Email:** hojat_59_m@yahoo.com, **Tel:** +98 9177047435

Extended Abstract

Introduction

Water is an important source of life for humans and animals. Without water, it can be acknowledged that life and the environment will disappear. Iran has been mentioned as one of the countries that has faced the problem of water shortage; And if important policies in the field of water management are not adopted, the water shortage crisis will face local and national security with fundamental challenges. Iran's location in a semi-arid region and the disproportionate distribution of water resources, precipitation and soil in the country, along with factors such as climate change, drought, environmental protection, special ecological situation, maintaining the current distribution pattern of population, industry and agriculture and creating balance in the region According to the needs of development on the one hand and paying attention to the balanced distribution and optimal management of water resources on the other hand, the implementation of water transfer projects in the country has been considered as a strategy. Of course, the issue of water scarcity and its optimal allocation in Iran, especially in the central plateau, is much more severe and complicated; Due to the dry weather, drought and low annual rainfall and excessive extraction of underground aquifers, the reduction of water resources in Kerman province has become a serious crisis. The reduction of rainfall, the continuation of droughts, and the indiscriminate extraction of underground water tables are among the issues that have faced a serious challenge in the water sector in Kerman province. Decreasing the level of underground aquifers, many environmental problems such as the reduction and drying up of water wells and the destruction of underground water sources, the reduction of plant and animal diversity, the reduction of water quality, the loss of vegetation and as a result soil erosion and the increase of flood potential.

Methodology

In terms of purpose, this article is practical and in terms of type, with a descriptive-analytical method and using library resources and internet sites, it seeks to analyze the effects of water management policies on reducing water scarcity in Kerman province. The main question raised is what are the effects of water management policies on reducing water

scarcity in Kerman province? In response to this question, the resulting idea has been proposed that the virtual water model can have a better effect on reducing water scarcity in Kerman province than water management policies.

Results and discussion

One of the ways to provide water for areas that are facing a water shortage crisis is inter-basin water transfer. Inter-basin transfer of water is actually the physical transfer of water from one basin to another. "Behesht Abad Project" is a title designed to transfer water from the Kohrang and Behesht Abad sub-basins of Chaharmahal and Bakhtiari provinces to the central plateau of Iran, specifically Isfahan, Yazd and Kerman provinces. The Behesht Abad study plan started in the second half of the 70s, and finally, despite the problems and objections of the country's environmental protection organization in 1386, the research center of the Islamic Council in 1387 and the water resources management organization of Iran, despite the strong opposition of the representatives Khuzestan, Chaharmahal and Bakhtiari were approved by the Islamic Council. The implementation of huge water transfer projects from other basins, which the local or national economy will not be able to bear their costs, have economic, social and security consequences, which must be done by identifying these challenges and providing suitable solutions, to reduce the damage of the implementation of these projects. Minimum and maximize its benefits. Protesting the transfer of water is an incident that has been repeated before. Especially for Chaharmahal and Bakhtiari province, which was once one of the most water-rich regions in the country, and now it is facing such a water crisis that many of its villages are supplied with water by tankers, and the people are afraid of drying up the wetlands and losing their agricultural lands to any water transfer plan. They do not give consent.

Conclusion

The main goal of the water transfer plans is that while transferring the excess water, the beneficiaries, the owners of the current share rights and the environmental, economic, social and political sustainability of the source basin should be prioritized and not suffer from a serious shortage. For example, the water transfer plan from Behesht Abad, which has

been discussed briefly in this chapter, is one of the examples of national plans in Iran to transfer water from the Kohrang and Behesht Abad sub-basins of Chaharmahal Bakhtiari province to the central plateau of Iran. It is designed specifically for the provinces of Yazd, Isfahan and Kerman. This project, like other water transfer projects, has had positive and negative spatial-spatial reflections. In terms of the positive side of this plan, we can mention the water supply needed by urban and rural settlements, as well as the agricultural and industrial needs of the central arid plateau. But in relation to the hydropolitical challenges of this plan, its negative social-political consequences should be mentioned. Intensification of local and regional conflicts and divergences, endangering local and national security, popular protests and other consequences. In the water transfer plan from Safaroud Dam, considering that this plan is within the province and does not participate in the inter-basin situation of water transfer with several provinces, This being within the province can be mentioned as a difference with the Behesht Abad plan, which, although it causes challenges for Dasht Jiroft, but has more positive results for the city of Kerman and puts this city in a more favorable situation in terms of water. However, the water policies proposed to reduce water shortage in Kerman province do not have favorable effects, and the virtual water model can have favorable effects by adopting appropriate policies.

References

1. Baniasadi, M & et al. (2018). Evaluation of welfare side effects of illegal extraction of underground water (case study of corn farmers of Erzuze plain of Kerman); *Agricultural Economics Research Quarterly*, Volume 10, Number 1, Spring, pp. 65-86. (in persian)
2. Beheshtirad, M & Beheshtirad, M. (2013). Investigating the effectiveness of drought severity zoning methods in Kerman province; *Regional Planning Quarterly*, Year 3, Number 9, Spring, pp. 101-89. (in persian)
3. Parhizkari, A & et al. (2016). Assessment of the economic damages of inter-basin water transfer on the cultivation pattern and the income status of farmers in the source basin (case study: water transfer from Alamut River to Qazvin Plain), *Agricultural Economy and Development Quarterly*, Volume 29, Number 3, Autumn, pp. 319-333. (in persian)
4. Jafarivaladani, A. (2020). The use of water resources of the border rivers of Iran and Iraq and international law, *Law and Policy Research Quarterly/Year 11, No. 26, Spring and Summer*, pp. 63-92. (in persian)
5. Khaliliyan, S & Zare Mehrjerdi, M.R. (2020). Valuation of underground water in agricultural operations, a case study of wheat farmers of Kerman city (1383-82), *Agricultural Economics and Development Quarterly*; Volume 13, Number 51, Fall, pp. 1-14. (in persian)
6. Davoudi Dehaghani, A & Ameri, M.A. (2020). Social and security consequences of inter-basin water transfer (case study: Beheshtabad Chaharmahal and Bakhtiari to Zayandeh Rood, Isfahan), *7th year police geography research journal*, 25th issue, spring, pp. 51-76. (in persian)
7. Zaki, Y & Najafi, S. (2021). Determining Iran's hydropolitical strategies in the Arvand watershed; *Human Geography Research Quarterly*, Volume 25, Number 4, Winter, pp. 1529-1549. (in persian)
8. Zangi Darestani, M. (2020). Evaluation of the environmental effects of the water transfer tunnel to Kerman city, *Journal of Tunnel Engineering and Underground Spaces*, Volume, 8 No. 1, Summer, pp. 45-54. (in persian)
9. Shafei, B & et al. (2020a). Drought situation and its management from the point of view of experts and heads of households in the rural areas of West Islamabad, *Geographical Research Quarterly*, Volume 34, Number 4, Fall, pp. 539-550. (in persian)
10. Shafei, B & et al. (2020b). Analysis of effective factors on drought management in rural areas (case study: West Islamabad city), *Natural Geography Research*, Volume 15, Number 3, Fall, pp. 416-403. (in persian)
11. Atafar, A & Shojaei, M. (2012). The role of water in Iran's strategic position in the Middle East, *Middle East Studies Quarterly*, Tehran: Middle East Strategic Research and Scientific Research Center, 18th year, number 1, pp. 22-41. (in persian)
12. Ghasemi, M & et al. (2022). Identifying the optimal strategies for the correct management of agricultural water resources from the point of view of small-scale users (case study of Darzab village, Mashhad

- city), *Agricultural Economics Research Quarterly*, Volume 13, Number 2, Summer, pp. 81-108. (in persian)
13. Ghanavati, E & et al. (2010). Evaluating the effects of inter-basin water transfer on underground water reservoirs and land subsidence (case study: water transfer from Zab River to Urmia Lake), *Quantitative Geomorphology Research Quarterly*, 4th year, No. 2, Fall, pp. 29-44. (in persian)
 14. Ghanavati, E & et al. (2011). Evaluation of the effects of inter-basin water transfer on the morphology of the river bed in the source basin (case study: Zab river basin), *Geography and Development Quarterly*, No. 44, Fall, pp. 65-88. (in persian)
 15. Mohamadi, H.R & et al. (2020). Feasibility of implementing inter-basin water transfer projects in Iran (Case study: Beheshtabad water transfer project of Central Plateau), *Human Geography Research*, Volume 51, Number 4, Winter, pp. 1073-1092. (in persian)
 16. Mirzaei Khalilabadi, H.R. (2013). The position of the water sector in the economy of Kerman province, *Agricultural Economics Research Quarterly*, Volume 4, Number 2, Summer, pp. 69-82. (in persian)
 17. Miladi, T & Molaei, Y. (2022). The effects of climate change on the international obligations of governments; A case study of exploitation of common water resources, *Strategic Studies Quarterly*, 24th year, number 1, Spring, pp. 213-234. (in persian)
 18. Jay R. Lund. (2021). Approaches to Planning Water Resources; *Journal of Water Resources Planning and Management/Volume 147 Issue 9–September*, <https://ascelibrary.org/doi/10.1061/%28ASCE%29WR.1943-5452.0001417>
 19. Shafiee, M. Ehsan. (2020). Review of Modeling Methodologies for Managing Water Distribution Security; *Journal of Water Resources Planning and Management/Volume 146 Issue 8 – August*, <https://ascelibrary.org/doi/10.1061/%28ASCE%29WR.1943-5452.0001265>.
 20. <https://kerman.mporg.ir/Portal/View/Page.aspx?PageId=01e066fa-187f-4fe8-8dbf-fd766ac8a8c3>
 21. <https://images.search.yahoo.com>
 22. <http://www.nejatab.com/34>
 23. <https://www.zamini.ir/index.php/iran/25-water/710-aaml>
 24. <https://donya-e-eqtasad.com>

فصلنامه جامه و سیاست

دوره ۱، شماره ۴، زمستان ۱۴۰۲

Journal Homepage: <https://sanad.iau.ir/journal/jsp>

شاپای الکترونیکی: ۱۲۳۶-۲۹۸۱

مقاله پژوهشی

واکاوی تأثیرات سیاست‌های مدیریت آب بر کاهش کم آبی در استان کرمان

الهام عزیزآبادی: دانشجوی دکتری جغرافیای سیاسی، گروه جغرافیا، واحد نجف‌آباد، دانشگاه آزاد اسلامی، نجف‌آباد، ایران.

حجت مهکویی: دانشیار گروه جغرافیا، واحد نجف‌آباد، دانشگاه آزاد اسلامی، نجف‌آباد، ایران.

امیر گندمکار: دانشیار گروه جغرافیا، واحد نجف‌آباد، دانشگاه آزاد اسلامی، نجف‌آباد، ایران.

دریافت: ۱۴۰۲/۰۸/۱۰ صص ۹۴-۷۷ پذیرش: ۱۴۰۲/۱۱/۱۴

چکیده

آب به عنوان منبع مهم تأمین‌کننده زیست انسان و حیوان می‌باشد. بدون آب، می‌توان اذعان داشت که زندگی و محیط‌زیست، زایل می‌گردد. کشور ایران به عنوان یکی از کشورهای مطروح شده که با مسأله کم آبی، مواجه شده است؛ و چنانچه سیاست‌های مهمی در زمینه مدیریت آب، اتخاذ نشود، بحران کم آبی، امنیت محلی و ملی را با چالش‌های اساسی روبرو خواهد کرد. کرمان به عنوان یکی از استان‌های مرکزی ایران، با مسأله کم آبی و امنیت آب، مطروح شده است. هدف اصلی در این مقاله، شناخت و واکاوی تأثیرات سیاست‌های مدیریت آب بر کاهش کم آبی در استان کرمان می‌باشد. روش پژوهش مورد استفاده، توصیفی-تحلیلی است که با منابع کتابخانه‌ای و سایت‌های اینترنتی، به این پرسش اصلی که تأثیرات سیاست‌های مدیریت آب بر کاهش کم آبی در استان کرمان چگونه است؟ پاسخ می‌دهد. نتایج برگرفته از یافته‌های تحقیق، نشان می‌دهند که سیاست‌هایی مانند انتقال آب میان حوضه‌ای (بهشت‌آباد و صفارود) چندان مناسب نیست ولی الگوهای مدیریتی مانند راندمان اقتصادی، آب مجازی و ... کارایی بهتری دارند که استفاده از آب مجازی، از میان این الگوها، بهترین راهکار می‌تواند باشد.

واژه‌های کلیدی: برنامه هفده‌گانه جهانی توسعه، سیاست خارجی، جمهوری اسلامی ایران

استاد: عزیزآبادی، الهام؛ مهکویی، حجت؛ گندمکار، امیر. (۱۴۰۲). واکاوی تأثیرات سیاست‌های مدیریت آب بر کاهش کم آبی در استان کرمان.

فصلنامه جامعه و سیاست، سال ۱، شماره ۴، شیراز، صص ۷۷-۹۴.

مقدمه

آب یک دارایی عمومی (یک میراث اقتصادی، اجتماعی، و زیست محیطی) است و یک منبع طبیعی و ارزشمند در سطح جهان است. آب، به عنوان یک منبع طبیعی، از جمله ارزش‌های جغرافیایی بسیار مهم در سطح جهان است که به دلیل چهار ویژگی «ماده رقابتی بودن»، «غیرقابل جایگزین بودن»، «توزیع ناهمگون» و «کمیاب بودن»، در بین گروه‌های انسانی، جوامع، و کشورها همواره رقابت آفرین و تنش‌زا بوده است (Zaki & Najafi, 2020 : 1535). از جمله علل کمبود منابع آبی، فعالیت‌های نامطلوب عوامل انسانی است که به صورت مستقیم یا غیرمستقیم به تغییرات اقلیمی منجر می‌شود. نتیجه نهایی اینگونه فعالیت‌ها، نامتقارن شدن توزیع آب در ساحت‌های مختلف چرخه آبی در کره خاکی است؛ که به پیامدهای زیست‌محیطی، اقتصادی و اجتماعی منتج می‌شود. کمبود منابع آبی تأثیر مستقیمی بر اقتصاد، جامعه و محیط زیست، تولید انرژی، مواد غذایی و امنیت انسانی دارد (Miladi & Molaei, 2021 : 217). در سال‌های اخیر، مصرف آب به نحوی سابقه‌ای افزایش یافته است. این امر ناشی از رشد جمعیت و توسعه کشاورزی بوده است. مجموع سطح زیر پوشش آبیاری در جهان نسبت به سال ۱۹۰۰ بیش از ۵ برابر شده است. سازمان ملل متحد یک رشد جمعیت ۱ میلیارد نفری را در دهه آینده و ۲ میلیارد نفری را در دو دهه آینده، برای جهان پیش‌بینی می‌کند. رشدی که تقاضای سنگینی بر منابع آب کشورهای در حال توسعه تحمیل خواهد کرد. دامنه این تقاضاها وقتی در برابر محدودیت‌های منابع آب و بی‌برنامگی برای رویارویی با خشکسالی‌ها سنجیده شود، آشکار می‌شود که جهان با بحران آب روبرو است. هم‌اکنون به علت کمبود آب، ۷۰ منطقه در سطح جهان به عنوان کانون‌های بحران شناخته شده است. در منطقه خاورمیانه مقایسه رشد جمعیت با مقدار ذخایر آب موجود، نشان می‌دهد که برای هر نفر مقدار حداقل ۱۰۰۰ متر مکعب آب در سال وجود دارد. این مقدار آب در مقایسه با کشورهای صنعتی بسیار اندک است. در اغلب این کشورها، با وجود کمبود آب، مردم بی‌رویه آب مصرف می‌کنند. از سوی دیگر کشاورزی نیز در این کشورها به شیوه سنتی است و میزان اتلاف منابع آب بسیار بالا است (Jafarivaladani, 2010 : 64).

قرار گرفتن ایران در منطقه نیمه‌خشک و توزیع نامتسا سب منابع آب، نزولات جوی و خاک در سطح کشور در کنار عواملی مانند تغییرات اقلیمی، خشکسالی، حفظ محیط‌زیست، وضعیت خاص اکولوژیکی، حفظ الگوی فعلی پراکنش جمعیت، صنعت و کشاورزی و ایجاد تعادل منطقه‌ای متناسب با نیازهای توسعه از یک سو و توجه به توزیع متوازن و مدیریت بهینه منابع آب از سوی دیگر، اجرای طرح‌های انتقال آب در کشور را به عنوان یک راهبرد در نظر گرفته است. البته مسئله کم‌آبی و تخصیص بهینه آن در ایران، به ویژه در فلات مرکزی بسیار شدیدتر و پیچیده‌تر است؛ با توجه به آب‌وهوای خشک، خشکسالی و بارش سالانه اندک و برداشت بی‌رویه از سفره‌های زیرزمینی، کاهش منابع آبی در استان کرمان به یک بحران جدی تبدیل شده است. کاهش بارش‌های آسمانی، تداوم خشکسالی‌ها و برداشت بی‌رویه از سفره‌های آب زیرزمینی از جمله مواردی است که بخش آب در استان کرمان را با چالش جدی روبرو کرده است. کاهش سطح سفره‌های زیرزمینی، مشکلات زیست‌محیطی فراوانی نظیر کاهش و خشک شدن آب‌چاه‌ها و نابودی منابع آب زیرزمینی، کاهش تنوع گیاهی و جانوری، کاهش کیفیت آب، از بین رفتن پوشش گیاهی و به تبع آن فرسایش خاک و افزایش پتانسیل سیل‌خیزی را به دنبال دارد (Baniasadi & et al, 2018 : 67).

پیشینه و مبانی نظری تحقیق

در ارتباط با پیشینه موضوع این مقاله می‌توان به برخی پژوهش‌های انجام گرفته اشاره کرد: امیرسالاری‌میمنی و همکاران (۱۳۹۸) در مقاله‌ای با عنوان بررسی تجربیات موفق بین‌المللی در زمینه مدیریت خشکسالی، بیان می‌کنند که تجزیه و تحلیل سیاست‌های مدیریت خشکسالی موجود در بعضی از کشورها از جمله ایران نشان می‌دهد که تصمیم‌گیرندگان به جای توسعه سیاست‌های جامع و بلندمدت، عمدتاً از طریق رویکرد مدیریت بحران در برابر خشکسالی واکنش نشان می‌دهند. مطالعه حاضر از منظر هدف، پژوهشی کاربردی است. این پژوهش به روش مطالعات کتابخانه‌ای و به استناد منابع و مقالات معتبر علمی و بین‌المللی انجام شده است. نتایج نشان می‌دهند برای مدیریت خشکسالی، ایجاد ظرفیت‌سازمانی برای ارزیابی خشکسالی و اثرات مختلف آن بر جامعه، عاملی اصلی است. مالکی و همکاران (۱۴۰۰) در مقاله‌ای با عنوان بررسی وضعیت شاخص ترکیبی امنیت آبی استان‌های ایران در بازه ۱۳۹۰-۱۳۹۵: کاربردی از روش‌های تحلیل چندمعیاره، بیان می‌کنند که خشکسالی و کم‌آبی در ایران یک واقعیت اقلیمی است و با توجه به روند روزافزون نیاز بخش‌های مختلف به آب به ویژه بخش کشاورزی، مشکل خشکسالی در سال‌های آینده حادث خواهد شد. از این رو مدیریت منابع آبی و چگونگی به کارگیری آن در ایران نیازمند بازنگری جدی و ضروری است منابع آب مناطق مختلف از لحاظ فاکتورهای فیزیکی، اجتماعی و اقتصادی مورد سنجش مستمر قرار گرفته و براساس آن سیاست‌های توسعه‌ای انجام پذیرد. هدف مطالعه حاضر بررسی وضعیت امنیت آبی استان‌های کشور در سال‌های ۱۳۹۰ و ۱۳۹۵ براساس شاخص‌های امنیت آبی و شناسایی مهمترین متغیرهای

مؤثر بر آن است. به این منظور ابتدا با استفاده از روش تحلیل سلسله‌مراتبی و نظرات کارشناسان و پژوهشگران اهمیت نسبی شاخص‌های امنیت آبی تعیین شد و با استفاده از روش‌های تحلیل چند معیاره شاخص ترکیبی امنیت آبی استان‌های ایران در سال‌های ۱۳۹۰ و ۱۳۹۵ ساخته شد. براساس نتایج استان‌های خوزستان، تهران، آذربایجان شرقی، کردستان و مازندران در وضعیت بهتر و استان‌های قم، یزد، کرمان و سیستان و بلوچستان در وضعیت بدتری از نظر امنیت آبی نسبت به سایر استان‌های کشور دارند.

برسکی و همکاران (۲۰۲۱) در مقاله‌ای با عنوان مدیریت امنیت آب آشامیدنی در کانادا: یک چارچوب مبتکرانه برای انجام یک تأمین آب آشامیدنی سالم پرداختند. مدیریت آب آشامیدنی در کانادا پیچیده است، با یک ساختار حکومتی غیرمتمرکز و سه طبقه که مسئول آب آشامیدنی سالم در سراسر کشور است. این مطالعه مروری و نقاط قوت، ضعف، فرصت و تهدیدهای امنیت مدیریت آب آشامیدنی در کانادا در سطح فدرال، استانی/سرزمینی و شهرداری را ارائه می‌دهد. بر اساس این تجزیه و تحلیل، یک طرح ایمنی آب اصلاح شده، که از توصیه‌های طرح ایمنی آب و اصول PDCA برای بهبود مستمر عملکرد ارائه شده است. این چارچوب پیشنهادی برای تقویت مدیریت فعلی آب آشامیدنی در کانادا طراحی شده است و متناسب با ساختار حاکمیت موجود طراحی شده است.

سیاست و الگوی مدیریت منابع آب در مواقع خشکسالی

همواره مشکلات و مدیریت منابع آب برای شرکت‌کنندگان در مذاکرات فنی، سیاستی و عمومی آب پیچیده، گیج‌کننده و بحث برانگیز است. یک رویکرد برنامه‌ریزی متفکرانه می‌تواند سردرگمی و بحث‌های ساختاری را کاهش دهد. برنامه‌ریزی منابع آب یک مشکل باستانی است که قدمت آن به کنترل سیل و فعالیت‌های تأمین آب در اولین تمدن‌ها بر می‌گردد. موفقیت بیشتر تمدن‌ها (چین، هند، [ایران]، اروپا، آمریکای جنوبی و مرکزی) تا حدی به توانایی آن‌ها در مدیریت آب بستگی دارد. پیچیدگی و مناقشه مشکلات آب باید برنامه‌ریزان و سیاستگذاران آب را به دنبال اصول و رویکردهای اساسی برای سازماندهی جنبه‌های فنی تهیه راه‌حل‌ها، حتی در زمینه‌های سیاسی اجتناب‌ناپذیر، سوق دهد (Lund, 2021: 65). سیستم‌های توزیع آب در برابر خطرانی که تحویل آب، کیفیت آب و زیرساخت‌های فیزیکی و سایبرنتیکی را تهدید می‌کند آسیب‌پذیر هستند. شرکت‌های آب و مدیران مسئول ارزیابی و آماده‌سازی برای این خطرات هستند و محققان طیف وسیعی از چارچوب‌های محاسباتی را برای کشف و شناسایی استراتژی‌ها برای سناریوهای چه می‌شود توسعه داده‌اند (Shafiee, 2020: 43).

داشتن ابزارهایی برای پشتیبانی از مدیریت کارای منابع آب از ضروریات مدیریت آب کشور خواهد بود. در این بین خشکسالی به عنوان یک پدیده طبیعی موجب برهم زدن هرچه بیشتر توازن بین عرضه و تقاضای آب می‌گردد. با این حال با توجه به آنی نبودن این پدیده و ماهیت تداومی آن با مدیریتی کارا می‌توان اثرات آن را کاهش داد. در حالت کلی در رویارویی با هر مخاطره طبیعی دو نوع مدیریت می‌توان اعمال نمود یکی مدیریت ریسک و دیگری مدیریت بحران. مدیریت ریسک بایستی قبل از مدیریت بحران به معنی عام خود اعمال شود. در مدیریت ریسک اعتقاد بر این است که پیشگیری مهمترین درمان است. لذا تمام کوشش‌ها به سمتی هدایت می‌شوند که هرگز بحرانی اتفاق نیفتد. مدیریتی که کشورهای در حال توسعه دنبال می‌کنند مدیریت بحران است. مدیریت ریسک در واقع مدیریت سازمان است؛ یعنی برنامه‌ریزی، هدایت و کنترل سیستم‌های سازمان و منابع برای وصول به اهداف. خشکسالی به عنوان بلای طبیعی و پدیده‌ای اجتناب‌ناپذیر، از دیرباز در پهنه وسیع کشورهای مختلف به خصوص کشورهای مستقر در مناطق گرم و خشک به کرات وقوع یافته و می‌باید. لذا این پدیده زبان‌های جبران‌ناپذیری بر بخش کشاورزی وارد می‌نماید. به علاوه اعمال مدیریت‌های ناکارآمد فنی و استفاده از استراتژی نامناسب، زمینه را برای بروز خشکسالی‌های بعدی به طرز فزاینده‌ای فراهم می‌نماید (Shafei & et al, 2019b: 540).

مدیریت صحیح استراتژیک منابع آبی فرایندی است که تلاش دارد از طریق تنظیم رابطه انسان با طبیعت، توسعه‌ای در خور و هماهنگ با طبیعت را فراهم سازد. در واقع این ارزیابی گامی مؤثر برای بدست آوردن برنامه‌ها برای توسعه پایدار اطلاق می‌شود؛ چرا که با شناسایی و ارزیابی مدیریت استراتژیک در هر منطقه، برنامه‌های توسعه‌ای می‌توانند همگام با آن برنامه‌ریزی شده و استعدادها سرزمین را برای ترسعه مشخص کنند. به طور کلی و با توجه به آنچه گفته شد رهیافت‌ها و خط‌مشی‌های مدیریت سیستم‌های منابع آب را به صورت رهیافت‌های زیر می‌توان بیان کرد: در رهیافت نخست، جهت‌گیری بر اساس عرضه فراوان آب است و بر اساس این باور است که منابع، پایان‌ناپذیر می‌باشند و می‌توان با آزادی کامل از آن‌ها بهره گرفت. با این دیدگاه مکانیسم‌های تأمین آب و استراتژی‌های کنونی در پی آن هستند که تولید آب را به مقدار مصرف آن نزدیک کنند. رهیافت دوم، رهیافتی است که جهت‌گیری کلی بر اساس بهره‌برداری کاملتر از منابع آب است و در آن بر افزایش بهره‌وری استفاده از منابع

تأکید می‌شود. رهیافت سوم، رهیافتی که جهت‌گیری کلی برای کنترل تقاضا است، در این مرحله برای بشر مشخص شد که نظریه‌های مدیریتی باید متناسب با محدودیت‌های طبیعی از جمله محدودیت‌های منابع آبی باشد. این سیاستی است که بر بهبود روش‌های بهره‌برداری و عدم گسترش منابع به صورت فیزیکی تکیه دارد. در چارچوب این سیاست جدید چالش اصلی برای آینده، متوازن کردن مقدار مصرف و تقاضای منابع آبی است. نمی‌توان مقدار آب در دسترس را از راه استخراج بیشتر منابع موجود افزایش داد بلکه تنها این فرصت وجود دارد که هم نیازهای شهری و هم نیازهای روستایی را از راه مکانیسم‌های مدیریتی برآورده ساخت (Ghasemi & et al, 2021 : 86-88). در ادامه به دو مورد از سیاست‌ها و الگوهای مدیریت آبی برای کاهش کم آبی اشاره می‌شود :

انتقال آب میان حوضه‌ای

یکی از راه‌های تأمین آب برای مناطقی که با بحران کم آبی مواجه هستند انتقال آب میان حوضه‌ای می‌باشد. انتقال بین حوضه‌ای آب در واقع عبارت از انتقال فیزیکی آب از یک حوضه به حوضه دیگر است. این انتقال علیرغم رفع کمبودها در مناطق مقصد، می‌تواند منشأ تغییرات بسیاری در الگوی کشت، سود ناخالص کشاورزان، محیط‌زیست طبیعی، مهاجرت، توقف تولید در صنایع کوچک وابسته به کشاورزی و غیره در حوضه‌های مبدأ باشد که بررسی این مهم قبل از اجرایی شدن طرح‌های انتقال آب ضروری و حائز اهمیت است. به طور کلی، هدف از مدیریت انتقال آب بین حوضه‌ای، تفکر بهره‌برداری بهینه از منابع آبی بین دو حوضه مبدأ و مقصد است به نحوی که حداقل چالش‌ها در حوضه مبدأ ایجاد گردد. این امر می‌بایست به طریق مدیریت فرابخشی و لحاظ نمودن عوامل فنی- اقتصادی در گام نخست و در نظر گرفتن عوامل زیست‌محیطی با تأکید بر ملاحظات اجتماعی- سیاسی در گام بعدی انجام گیرد. اگرچه که قدمت انتقال بین حوضه‌ای آب به هزاران سال پیش بر می‌گردد، ولی ضرورت طرح این موضوع از ۲۰۰ سال پیش تاکنون بیشتر احساس شده است (Parhizkari & et al, 2016: 320).

کمبود آب و پراکندگی‌های مکانی و زمانی بارش سبب شده است تحت شرایطی طرح‌های انتقال آب بین حوضه‌ای از گذشته تاکنون در مناطق مختلف مطرح باشد. انتقال آب بین حوضه‌ای از مرزهای بین‌المللی، ملی، منطقه‌ای و محلی، به منظور غلبه بر کمبود آب، تأمین افزایش تقاضا در بخش کشاورزی، صنعت، برق آبی و خانگی و تحقق توسعه اقتصادی و اجتماعی انجام می‌شود. کاکس (۱۹۹۹) پنج اصل را برای توجیه‌پذیری یا توجیه ناپذیری پروژه‌های انتقال بین حوضه‌ای آب عنوان کرده است. اصل اول و دوم به مسائل اقتصادی، اصل سوم به مسائل زیست محیطی، اصل چهارم به مسائل اجتماعی و اصل پنجم به توزیع عادلانه سود حاصل از اجرای پروژه در دو حوضه مبدأ و مقصد مربوط است. به طور کلی، طرح‌های انتقال آب بین حوضه‌ای با رعایت حقوق ذینفعان و تعیین نیازهای مختلف مصرف، مشروط به برخورداری از توجیهات فنی، اجتماعی اقتصادی و زیست‌محیطی در راستای توسعه پایدار در مدیریت منابع آب ایفای نقش می‌کنند. در نتیجه برخی اصول و معیارهای جامع مدیریتی که در همه طرح‌های انتقال آب بین حوضه‌ای کاربرد دارند به شرح زیر ارائه می‌شوند؛ ۱. رعایت ضوابط، معیارها و اصول توسعه پایدار درباره طرح‌های انتقال بین حوضه‌ای، ۲. بازنگری در رویه تخصیص آب به طرح‌های انتقال بین حوضه‌ای با اولویت دادن به نیازهای حوضه مبدأ برای پیشگیری از منازعات و تعارضات منطقه‌ای در آینده بین حوضه‌های مبدأ و مقصد، ۳. هماهنگ کردن برنامه‌های انتقال بین حوضه‌ای با طرح آمایش سرزمین با اولویت دادن به راهبرد «جمعیت را به پیش آب ببریم» به جای راهبرد «آب را به پیش جمعیت ببریم»، ۴. کسب موافقت مردم، ارزیابی تفصیلی همه گزینه‌ها، بررسی سدهای موجود، حفظ و استفاده مشترک از رودخانه‌ها و وسیله امرار معاش، به رسمیت شناختن حقوق و سهیم شدن در منافع، تضمین عمل به تعهدات و پیروی از دستورالعمل‌ها برای توسعه و امنیت و وفاداری به ارزش‌های بنیادین (مانند برابری، پایداری، کارایی و عدالت)، ۵. تعریف و بررسی جامع همه گزینه‌های ممکن و برآورد واقع بینانه درباره درآمدها و هزینه‌های مستقیم و غیرمستقیم و هزینه‌های جانبی زیست محیطی و اجتماعی برای حصول اطمینان از توجیه‌پذیری طرح، ۶. اجرای برنامه‌های افزایش رفاه اجتماعی در حوضه مبدأ به موازات طرح انتقال برای پیشگیری از مهاجرت ساکنان این حوضه که از طرح انتقال تأثیر پذیرفته‌اند، ۷. بررسی پیامدهای اقتصادی، اجتماعی، زیست‌محیطی، امنیتی و سیاسی انتقال از حوضه مبدأ بر مناطق پایین دست در شرایط خشکسالی، ۸. در ناحیه مقصد باید در صورت استفاده از منابع جایگزین تأمین آب و همه اقدامات منطقی برای کاهش تقاضا، باز هم در تأمین نیازهای فعلی و پیش‌بینی شده (و نه نیازهای آینده)، کمبود جدی وجود داشته باشد (Mohamadi & et al, 2020 : 1074-1075).

اصولاً انتقال بین حوضه‌ای آب اقدامی است که در ستیز با طبیعت و برخلاف چرخه طبیعی آب انجام می‌گیرد و مسلم است که هر امر خلاف طبیعت، در نهایت نمی‌تواند پایدار بماند. بنابراین باید سعی کرد تا حد ممکن با منابع آب محلی سازگاری پیدا کرده و از انتقال بین حوضه‌ای آب جلوگیری کرد. انتقال بین حوضه‌ای آب به تدریج فرهنگ‌های جدیدی را در مناطق آب‌دهنده و آب‌گیرنده شکل می‌دهد که در زمان رسیدن این

طرح‌ها به ناپایداری، ممکن است تبعات اجتماعی- اقتصادی جبران‌ناپذیری در بر داشته باشد. در صورتی که ناگزیر از انجام این طرح‌ها باشیم، لازم است هرگونه طرح انتقال بین‌حوضه‌ای آب به دور از احساسات و جنبه‌های سیاسی و با ملاحظات زیر انجام شود:

(الف) بررسی امکان‌پذیری طرح به لحاظ فنی، مدیریتی، بهره‌برداری و نداشتن وابستگی تکنولوژیکی به خارج.

(ب) بررسی اثرات اقتصادی طرح در مکان‌های آب‌دهنده و آب‌گیرنده.

(ج) بررسی اثرات اجتماعی و منازعات آبی در مناطق آب‌دهنده و آب‌گیرنده.

(د) بررسی اثرات زیست‌محیطی در حوضه‌های آب‌دهنده و آب‌گیرنده که باید تمام پارامترهای مهم و پیامدهای آن بر منابع آب، خاک، هوا، پوشش گیاهی و جانوری و ذخایر ژنتیکی و امثال آن را در بر داشته باشد.

(ه) بررسی جنبه‌های فرهنگی مرتب بر جابه‌جایی آب (<https://www.zamini.ir/index.php/iran/25-water/710-aaml>).

در کشور ما سالانه صدها میلیارد ریال صرف اجرای پروژه‌های انتقال آب بین حوضه‌ای می‌شود بدون آنکه سطح معقولی از قطعیت وجود داشته باشد که این پروژه‌ها به شکل اساسی کیفیت زیست‌محیطی را در حوضه مبدأ یا مقصد تخریب نمی‌کنند و تعادل مورفولوژیکی حوضه‌های آبریز را به هم نمی‌زنند. برای مثال در سال‌های اخیر تشدید پدیده خشکسالی و مدیریت نادرست منابع آب، موجب افت شدید تراز آب دریاچه ارومیه و بروز پیامدهای منفی زیست‌محیطی شده است. لذا به منظور پیشگیری از بروز چنین مشکلاتی، طرح انتقال آب رودخانه زاب به حوضه آبریز دریاچه ارومیه در دست مطالعه و اجرا قرار گرفته است. این انتقال علیرغم رفع برخی کمبودها در حوضه مقصد می‌تواند منشأ تغییرات زیادی در بستر جریان رودخانه از جمله نیمرخ عرضی و طولی آن در حوضه مبدأ باشد که باید از دیدگاه ژئومورفولوژی مورد ارزیابی قرار گیرد (قنوتی و همکاران، ۱۳۹۵: ۶۶). در سال‌های اخیر به دلیل تغییراتی که پروژه‌های انتقال آب بین حوضه‌ای در حوضه‌های مبدأ و مقصد به وجود آورده‌اند، محققان تلاش کرده‌اند اثرات این پروژه‌ها را از دیدگاه‌های مختلف مورد بررسی قرار دهند. در مجموع نتایج این بررسی‌ها نشان می‌دهد، علیرغم رفع کمبود آب در حوضه مقصد در کوتاه مدت، اجرای پروژه‌های انتقال آب می‌تواند چالش‌هایی را به ویژه در حوضه مبدأ به همراه داشته باشد. از جمله این چالش‌ها، تأثیر منفی انتقال آب بین حوضه‌ای بر مخازن آب زیرزمینی در حوضه مبدأ است. یکی از منابع مهم تغذیه‌کننده مخازن آب زیرزمینی، رودخانه‌ها هستند، با کاهش حجم جریان رود، حجم آب‌های زیرزمینی منطقه نیز کاهش می‌یابد. بر اساس مطالعات، کاهش جریان‌ات سطحی در دشت‌های شمال استان همدان، باعث افت تراز آب‌های زیرزمینی در این ناحیه شده است. یکی از پیامدهای انتقال آب بین حوضه‌ای کاهش حجم جریان‌ات سطحی در حوضه مبدأ می‌باشد (Ghanavati & et al, 2018: 30).

آب مجازی

قابل ذکر است که وضعیت منابع آب درون کشورها آن‌چنان از دیدگاه تئوریک مورد توجه قرار گرفته است که باعث شده مفهوم آب مجازی به‌عنوان یکی از راهکارهای جلوگیری از هدر رفت آب و استفاده بهینه از منابع آب، در دستور کار برخی دولت‌ها قرار گیرد. از آب برای تولیدات مختلف و مصارف متفاوتی استفاده می‌شود. مصرف آب در جهان باعث شکل‌گیری موضوع و مفهوم جدیدی به نام تجارت آب مجازی شده است؛ آب مجازی مقدار آبی است که یک کالا یا یک فراورده کشاورزی طی فرایند تولید مصرف می‌کند تا به مرحله تکامل برسد و مقدار آن معادل جمع کل آب مصرفی در مراحل مختلف زنجیره تولید از لحظه شروع تا پایان است. به‌طور ساده می‌توان آب مجازی را مقدار آبی که برای تولید کالا مورد نیاز است، تعریف نمود. صفت مجازی در این تعریف بدان معنا است که بخش عمده آب مصرف‌شده طی فرایند تولید، در محصول نهایی وجود فیزیکی ندارد و در حقیقت بخش بسیار ناچیزی از آب مصرفی در پایان به‌عنوان آب واقعی در بافت محصول باقی خواهد ماند. مقدار آب مجازی هر کالا یا محصول با توجه به شرایط اقلیمی و فرهنگی، مکان تولید، مدیریت و برنامه‌ریزی در طی روند تولید آن متفاوت است، به‌عنوان مثال مقدار آب مجازی یک کیلوگرم گندم در ایران و یک کشور اروپایی با هم متفاوت است (<http://www.nejatab.com>).

«مفهوم آب مجازی (ناخالص) برای اولین بار توسط ای.جی. آلن در سال ۱۹۹۳ میلادی به کار برده شد. کشورهایی که منابع آبی کمی دارند، می‌توانند با صرف بودجه کمی منابع آبی را به صورت آب‌های مجازی انتقال دهند و این به شکل مسیری برای انتقال منابع آبی کره زمین از مناطق پر آب به کم آب است. انتقال آب مجازی به صورت انتقال ترکیبات و خدمات متنوع است که برای ایجاد آن‌ها، آب زیادی لازم است. تمایلات زیادی در حال حاضر در سطح جهانی نسبت به مبادله آب مجازی وجود دارد که باعث شده تحقیقات زیادی در این زمینه صورت گیرد. بخشی از

واردات آب مجازی به صورت دام و فراورده‌های دامی یا به شکل محصولات کشاورزی است. برای مثال، تولید یک کیلوگرم حیوانات نیاز به ۲۰۰۰ – ۱۰۰۰ لیتر آب دارد، برای تولید محصولات دامی، آبی به مراتب بیشتر از این نیاز داریم. برای تولید یک کیلوگرم گوشت یا فراورده‌های دامی به طور متوسط ۱۶۰۰۰ لیتر آب نیاز داریم. آمارها نشان می‌دهد که در سال‌های ۱۹۹۹-۱۹۹۵ میلادی میزان متوسط سالانه آب مجازی در حال جریان توسط تجارت برخی از محصولات، بالغ بر ۱۰۳۱ کیلومترمکعب بوده است که ۶۹۵ کیلومترمکعب آن مربوط به تجارت محصولات کشاورزی و ۳۳۶ کیلومترمکعب آن مربوط به تجارت دام و محصولات آن بوده است. (Atafar & Shojaei, 2012 : 24-25).

روش تحقیق

این مقاله از نظر هدف، کاربردی و از نظر نوع با روش توصیفی-تحلیلی و با استفاده از منابع کتابخانه‌ای و سایت‌های اینترنتی، به دنبال این هدف است که تأثیرات سیاست‌های مدیریت آب بر کاهش کم آبی در استان کرمان را تحلیل نماید. سؤال اصلی مطرح شده این است که تأثیرات سیاست‌های مدیریت آب بر کاهش کم آبی در استان کرمان چگونه است؟ در پاسخ به این سؤال، انگاره حاصل اینگونه مطرح شده است که از سیاست‌های مدیریت آب بر کاهش کم آبی در استان کرمان، الگوی آب مجازی می‌تواند تأثیر بهتری داشته باشد.

بحث و ارائه یافته‌ها

بررسی وضعیت کلی منابع آبی در استان کرمان

در کشور ایران، استان کرمان از خشکترین مناطق این کشور است و منابع آب با بحران جدی روبه‌رو هستند. این استان با متوسط بارندگی ۱۴۵ میلی‌متر، دارای بارشی کمتر از میانگین کل کشور است و تقریباً ۲٪ متوسط بارندگی جهان (۷۵ میلی‌متر) می‌باشد که این میزان نیز در چند سال اخیر به علت خشکسالی‌های پی‌درپی کاهش یافته است. این آمار نشان‌دهنده وضعیت بحرانی این استان می‌باشد. همانگونه که در بسیاری از مطالعات نیز، به کاهش سطح آب در سفره‌های آب زیرزمینی استان کرمان اشاره شده است. عمده‌ترین منبع تأمین‌کننده آب بخش کشاورزی در این منطقه، آب‌های زیرزمینی است. بهره‌برداری از منابع آب در این استان گسترش چشمگیری دارد و با توجه به اینکه رودخانه‌های پر آب و دائمی در این استان بسیار کم است، عمده بهره‌برداری از آب‌های زیرزمینی است. در نتیجه، اکثر دشت‌ها و آبخوان‌های استان با کاهش حجم مخزن و افت فزاینده سطح آب زیرزمینی روبه‌رو هستند. در شهرستان کرمان به دلیل بهره‌برداری بسیار زیاد از آب‌های زیرزمینی، میزان افت سالانه سطح آب زیرزمینی به بیش از ۱/۲ متر می‌رسد. این مسأله علاوه بر افزایش هزینه استخراج آب باعث ایجاد مشکلاتی از قبیل نشست زمین و ایجاد ترک در زمین شده است. وجود و حفر چاه‌های عمیق و نمی عمیق در سطح استان باعث شده است که بیش از اندازه از منابع آب‌های زیرزمینی بهره‌برداری شود. همچنین قنات‌ها و چشمه‌ها نیز از دیگر راه‌های استفاده از منابع آب‌های زیرزمینی می‌باشد. در مجموع در طی سال بیش از ۶ میلیارد مترمکعب آب از این منابع استخراج آب، تخلیه می‌شود که حدود ۸۰۰ میلیون مترمکعب از آن بیش از توان سفره‌های آب زیرزمینی است. به طور کلی ۸۳٪ زمین‌های کشاورزی استان به زراعت و آیش سالانه اختصاص دارد که حدود ۵۷٪ آن آبی و مابقی دیم است. از مجموع سطح اراضی زراعی آبی، محصول گندم با سطح زیرکشت حدود ۱۲۰ هزار هکتار، ۳۵٪ از الگوی زراعت آبی استان را شامل می‌شود (Mirzaei 2013 : 70-71)(Khalilabadi, 2013 : 2-3)(Khaliliani & Zare mehrjerdi, 2004). با توجه به اختلاف ارتفاع زیاد استان و نیز قرارگیری آن در فلات مرکزی ایران، شبکه‌های زهکشی استان تا حدود زیادی داخلی بوده و به چاله‌های مرکزی ایران (آبریز لوت، جازموریان، کفه سیرجان و غیره) میریزند. با توجه به ارتفاعات زیاد استان که تا ۴۴۰۰ متر می‌رسد، رودهای که این ارتفاعات را زهکشی می‌نمایند، دره‌های خود را نسبت به چاله‌های مرکزی ایران تنظیم می‌نمایند. بنابراین با توجه به اختلاف ارتفاع زیاد سرچشمه و سطح اساس رودخانه‌های استان کرمان در اغلب رودخانه‌ها دره‌های عمیق نسبت به رودخانه‌های که از اختلاف ارتفاع کمتری برخوردارند تشکیل شده است. از سوی دیگر با توجه به اختلاف زیاد فرسایش، به شدت وضعیت توپوگرافی استان را تحت تأثیر خود قرار داده است، به طوری که اشکال حاصل از این فرسایش در اغلب دشت‌های استان از مشخصات مرفولوژیکی استان است. بارشی که به روی زمین فرو میریزد، حوزه‌های زهکشی را تشکیل می‌دهند. این حوزه‌ها زمینه طبیعی را برای فرایندهای دامنه تپه، شامل فرسایش خاک و سقوط دامنه و نیز زمینه عملکرد کانال رود شامل سیل و سیلاب را فراهم می‌آورد. به این ترتیب حوزه‌های زهکشی واحدی طبیعی تشکیل می‌دهند، که در درون آن‌ها اغلب فرایندهای ژئومورفولوژیکی رودخانه‌ای عمل می‌کند. استان کرمان از نظر زهکشی طبیعی با توجه به شرایط ارتفاعی و شیب آن از زهکشی بسیار پایینی برخوردار است. در استان ضریب زهکشی، برابر با ۲/۵۲ کیلومتر بر کیلومتر مربع است (Aamish plan document, Kerman governorate website, 2015).

جدول ۱- حوضه‌های آبریز اصلی و درجه ۲ در استان کرمان

ردیف	نام حوضه اصلی	نام حوضه آبریز درجه ۲	مشخصات	مساحت (کیلومتر مربع)
۱	حوضه آبریز فلات مرکزی	حوضه آبریز جازموریان	حوضه آبریز جازموریان در جنوب شرقی ایران و محدود به رشته کوه‌های بزمان، جبال بارز، هزار و لاله‌زار و ارتفاعات حد فاصل آن‌ها می‌باشد. رشته کوه‌های بشاگرد نیز حد جنوبی حوضه را تشکیل داده است. کلیه رودخانه‌ها و مسیل‌ها در این حوضه به سمت تالاب جازموریان جریان می‌یابد. حوضه آبریز جازموریان غیر از قسمت کوچکی از جنوب آن تماماً به وسیله استان‌های کرمان و سیستان و بلوچستان پوشش یافته است. بخش عمده شهرستان‌های بافت، جیرفت، کهنوج، عنبرآباد، رود بار جنوب و قلعه گنج را در بر می‌گیرد. در این حوضه رودخانه هلیل رود که یکی از منابع عمده آب در استان کرمان و جنوب شرقی ایران محسوب می‌شود، جریان دارد.	۳۵۹۲۱
		حوضه آبریز کویر لوت	حوضه آبریز لوت در شرق استان قرار داشته و از سمت شمال به حوضه‌های آبریز دشت کویر، کالشور و نمک‌زار خواف و از سمت شرق به حوضه‌های آبریز هیرمند و شکیل و از سمت جنوب به حوضه آبریز جازموریان و از سمت غرب به حوضه‌های آبریز در انجیرو ریگ زرین محدود است. در برگیرنده بخش‌هایی از شهرستان‌های کرمان، راور، جیرفت و بم می‌باشد. در این حوضه رودخانه‌های نسا، فاشکوه، دهبکری، تهرود، شهداد، سیرچ، راور، شیرین رود و قدرونی جریان داشته و دشت‌های بم، نرماشیر، راور، شهداد و راین در آن واقع هستند. میزان بارندگی سالیانه آن کمتر از ۲۵ میلیمتر در کویر لوت و تا بیش از ۶۰۰ میلیمتر در بخش‌های از ارتفاعات جبالبارز متفاوت است.	۷۳۵۳۶
		حوضه آبریز کویر در انجیر	این حوضه از سمت شمال به حوضه آبریز ریگ زرین، از سمت جنوب به حوضه آبریز دشت لوت، از سمت جنوب به حوضه آبریز جازموریان، و از سمت غرب به حوضه آبریز ابرقو، سیرجان و کویر سیاه محدود است. حوضه آبریز در انجیر در محدوده استان‌های کرمان و یزد قرار گرفته است که ناحیه نسبتاً مرتفع فلات مرکزی ایران می‌باشد. در برگیرنده شهرستان‌های زرنند، رفسنجان، بردسیر و بخشی از شهرستان کرمان است. متوسط آورد سالانه این حوضه ۶۵۱ میلیون متر مکعب است. این حوضه به لحاظ بهره‌برداری از منابع آب، مشکلات بیشتری نسبت به سایر حوضه‌ها به دنبال داشته است. در این حوضه روخانه‌های هفت کوسک، چاری، سعیدی، سنکج، آبخشا، گیودری و شور جریان داشته و دشت‌های کرمان، رفسنجان، بردسیر، قریه العرب و زرنند در آن واقع هستند.	۳۳۸۳۷
		حوضه آبریز ابرقو-سیرجان	این حوضه در جنوب و مرکز کشور و در حد فاصل بخش انتهایی ارتفاعات زاگرس و رشته کوه‌های مرکزی ایران قرار گرفته است. در این حوضه کلیه رودخانه‌ها و مسیل‌ها به سمت کویرهای سیرجان، قواوئیه و ابرقو جریان می‌یابند. مناطق سیرجان، شهرابک، خاتون آباد، هرات و مروست استان کرمان در این حوضه قرار دارند. حوضه فوق محدوده کم و بیش مسطحی است که در امتداد شمال غرب و جنوب شرقی گسترش یافته و شمال و جنوب آن به وسیله دشت‌ها و کوه‌های مرکزی ایران و منتهی‌الیه دامنه‌های شمالی زاگرس جنوبی احاطه شده است. در این حوضه کلیه رودخانه‌ها و مسیل‌ها به سمت کویرهای سیرجان، قطورئیه و مروست جریان می‌یابد. پرآب‌ترین رودخانه این حوضه، تنگویییه می‌باشد که سد تنگویییه بر روی آن احداث گردیده است. رودخانه‌های دیگر این حوضه به نام‌های حسین‌آباد، تاجو، آبدر و اسطور می‌باشند. دشت‌های سیرجان، شهر بابک و خاتون آباد در این محدوده واقع هستند. آورد سالانه این حوضه ۳۴۰,۷۶ میلیون متر مکعب است که ۱۰۰ میلیون متر مکعب آن مربوط به رودخانه‌های اصلی و مابقی به مسیل‌ها می‌باشد.	۲۲۷۲۷
۲	حوضه آبریز خلیج فارس و دریای عمان	حوضه آبریز ساحلی در جنوب کشور و در محدوده استان‌های هرمزگان، فارس و کرمان قرار گرفته است. در برگیرنده شهرستان‌های بافت، کهنوج، منوجان و قلعه گنج می‌باشد.		

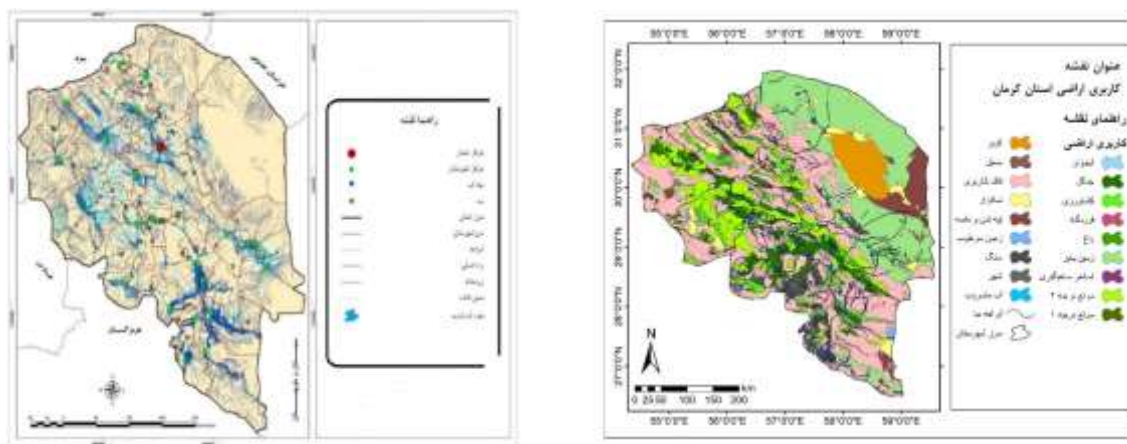
ردیف	نام حوضه آبریز اصلی	نام حوضه آبریز درجه ۲	مشخصات	مساحت (کیلومتر مربع)
		حوضه آبریز خلیج فارس و دریای عمان	آورد سالانه آن به طور متوسط سالیانه ۲۴۱ میلیون متر مکعب است که خود شامل حوضه‌های می‌ناب، بندرعباس می‌گردد. بخشی از حوضه‌های آبریز رودخانه می‌ناب و رودخانه کل در استان کرمان گسترده بوده و دشت‌های منوجان، نودژ و فاریاب گلاشگرد در این حوضه واقع هستند. مهمترین رودخانه‌های آن خیر، قادرآباد و زهمکان می‌باشد.	۷۰۷۱
			حوضه آبریز رودخانه‌های کل، مهران و جزایر خلیج فارس با ۶۲۸۹۵ کیلومتر مربع مساحت یکی از حوضه های آبریز درجه ۲ حوزه خلیج فارس و دریای عمان در جنوب کشور است. این حوضه در جنوب غربی استان کرمان واقع گردیده است. در برگرفته قسمت‌هایی از شهرستان‌های بافت و ارزویییه و شامل محدوده‌های مطالعاتی دولت‌آباد (۲۷۱۴) و صوغان (۲۷۱۵) تحت نظارت شرکت آب منطقه‌ای کرمان می‌باشد. وسیعترین محدوده مطالعاتی در حوضه آبریز کل- مهران، محدوده مطالعاتی دولت‌آباد با ۶۹۲۹،۷ کیلومتر مربع است که ۱۸۵۰،۹ کیلومتر مربع از مساحت آن را دشت و ۵۰۷۸،۸ کیلومتر مربع آن را ارتفاعات تشکیل می‌دهند.	۶۹۷۶
۳	مجموع			۱۸۱۰۹۲

منبع: ترسیم: نویسنده‌گان، ۱۴۰۰ Kerman Governorate website

جدول ۲- وضعیت موجود منابع آبی استان کرمان

چاه‌های غیرمجاز (حلقه)	چاه‌های عمیق و نیمه عمیق (حلقه)	آب‌های زیرزمینی (میلیون مترمکعب)	آب‌های سطحی (میلیارد مترمکعب)	میانگین بارش سالیانه
۱۰،۱۴۳	۱۶۰۳۹ چاه عمیق میزان تخلیه سالیانه ۴۴۹۴ میلیون مترمکعب	۵۷۰۶	۲/۰۸	۱۳۹ میلی‌متر جمعاً ۲۳۴۵۰ میلیون متر مکعب
	۱۸۵۱۷ نیمه عمیق میزان تخلیه سالیانه ۱۳۳۷ میلیون مترمکعب			۸/۸ درصد برابر با ۲۰۸۰ میلیون مترمکعب جریان سطحی
	مجموعاً ۳۴،۵۵۶ حلقه			۱۳/۳ درصد برابر با ۳۱۲۵ میلیون مترمکعب به زیرزمین
				۷۷/۸ درصد تبخیر و تعرق

(Veci, 2017 : 296)(Kerman province study plan document, 2015)

شکل ۱- نقشه محدوده‌های کشاورزی و منابع آبی استان کرمان - شکل ۲- نقشه پهنه‌بندی منابع آب استان کرمان

بازترسیم : نگارنده گان

Kerman province study plan document, 2015 : 46

سیاست‌ها و الگوهای کاهش کم آبی در استان کرمان

طرح انتقال آب از بهشت‌آباد

«طرح بهشت‌آباد» عنوانی است که برای انتقال آب از زیرحوضه کوه‌رنگ و بهشت‌آباد استان چهارمحال و بختیاری به داخل فلات مرکزی ایران و به طور مشخص استان‌های اصفهان، یزد و کرمان طراحی شده است. طرح مطالعاتی بهشت‌آباد از نیمه دوم دهه ۷۰ آغاز شد که در نهایت با وجود اشکالات و ایرادات سازمان حفاظت از محیط‌زیست کشور در سال ۱۳۸۶، مرکز پژوهش‌های مجلس شورای اسلامی در سال ۱۳۸۷ و سازمان مدیریت منابع آب ایران، با وجود مخالفت‌های شدید نمایندگان خوزستان و چهارمحال و بختیاری به تصویب مجلس شورای اسلامی رسید. وزارت نیرو این طرح را به شرکت آب منطقه‌ای استان‌های اصفهان، یزد و کرمان ابلاغ کرد. در این طرح قرار بود ۱ میلیارد و ۱۰۰ میلیون مترمکعب آب به این استان‌ها منتقل شود. در اجرای این طرح قرار است تونلی به طول ۶۷ کیلومتر در عمق ۳۰۰ متری زمین از شمال غربی شهر اردل تا پشت‌گردنه رخ در اصفهان حفر شود. با وجود انتقادات و هشدارهای کارشناسان و متخصصان، این طرح در حال نهایی شدن است و هدف اصلی آن توسعه کشاورزی و تأمین آب بخش صنعت و کشاورزی اصفهان، یزد و کرمان تا ۲۰ سال آینده اعلام شده است. طرح مزبور مانند سایر پروژه‌های انتقال آب، با بازتاب‌های مکانی فضایی مثبت و منفی همراه است. پیامد مثبت انتقال آب تونل بهشت‌آباد به فلات مرکزی ایران، تأمین آب مورد نیاز سکونتگاه‌های شهری و روستایی و نیازهای کشاورزی و صنعتی فلات خشک مرکزی است (Mohamadi & et al, 2020 : 1078).

این پروژه که برای انتقال آب از منطقه زاگرس به فلات مرکزی ایران اجرا می‌شود، شامل احداث سد ذخیره مخزنی به ارتفاع حدود (۱۸۰) متر در محل تقاطع رودخانه‌های کوه‌رنگ و بهشت‌آباد است. حجم مخزن این سد حدود (۱) میلیارد و (۸۰۰) میلیون مترمکعب است. این سد آب بهار و زمستانه این دو رودخانه را تنظیم می‌کند. این انتقال علیرغم رفع برخی کمبودها می‌تواند منشأ تغییرات زیادی در حوضه‌های مبدأ و مقصد باشد که باید از دیدگاه‌های مختلف از جمله ژئومورفولوژی مورد ارزیابی قرار گیرد. همچنین اجرای طرح‌های عظیم انتقال آب از حوضه‌های دیگر که اقتصاد محلی یا ملی توانایی تحمل هزینه‌های آن‌ها را نخواهند داشت، پیامدهای اقتصادی، اجتماعی و امنیتی را در بر دارند که باید با شناسایی این چالش‌ها و ارائه راهکارهای مناسب، خسارت اجرای این طرح‌ها را به حداقل و مزایای آن را به حداکثر برسانیم. اعتراض به انتقال آب اتفاقی است که پیش از این هم تکرار شده است. به خصوص برای استان چهارمحال و بختیاری که زمانی از پرآب‌ترین مناطق کشور بود و حالا چنان با بحران آب مواجه است که بسیاری از روستاهای آن با تانکر آبرسانی می‌شود و مردم از هراس خشکیدن تالاب و از دست رفتن زمین‌های کشاورزیشان به هیچ طرح انتقال آبی رضایت نمی‌دهند. بعد از اینکه سرزمینی پر آب با وجود استفاده بی‌رویه آب و حفر بی‌رویه چاه‌ها با بحران آب روبه‌رو شد، انتقال آب زاگرس به شهرهای کم‌آبی چون اصفهان، یزد، کرمان و قم هم مخالفان خود را پیدا کرد و به بحران زیست‌محیطی تبدیل شد که با درگیری‌ها ممکن است به بحرانی اجتماعی نیز تبدیل شود و این مهم نیازمند توجه مسئولان است. همچنان که نیمه‌شب، صدای تأسیسات لوله‌گذاری در روستاهای اطراف بلداجی، خواب را از کشاورزان گرفت و آن‌ها را متوجه لوله‌گذاری اطراف تالاب چغاخور برای انتقال آب کرد - پروژه‌ای

که همه مردم منطقه با آن مخالفت بوده و سرانجام به درگیری منجر شد- ورود نیروهای امنیتی و انتظامی به بلداجی، فضای شهر را متشنج کرد و درگیری درون شهر بالا گرفت. این نخستین بار نیست که بر سر آب در شهرهای ایران درگیری شکل می‌گیرد، شکستن لوله آب در یزد، تجمع در شهرکرد و اهواز و شهرهای دیگر، نمونه‌هایی از مخالفت مردم محلی با پروژه‌های انتقال آب به حساب می‌آیند و این درگیری در شهرستان بلداجی در استان چهارمحال و بختیاری، یک کشته و (۳۰) زخمی و (۱۵) بازداشتی به همراه داشت. این طور که پیداست با توجه به مخالفت با طرح‌های انتقال آب مثل تونل سبز کوه و آب زاب، ممکن است درگیری‌های پراکنده بیش‌ازپیش در استان‌های کم آب گسترده شود که باید از هم اکنون برای آن تدابیری اندیشیده شود (Davoudi Dehaghani & Ameri, 2020 : 53-54).

برخی مشخصات حوضه بهشت‌آباد عبارتند از: در بین زیر حوضه‌های کارون به دلیل اینکه در بخش قابل توجهی از آن اقلیم نیمه‌خشک است، کمترین آب‌دهی ویژه را داشته و در مقابل به دلیل دارا بودن دشت‌های وسیع، ظرفیت بالای منابع خاک و تمرکز جمعیت، بیشترین نیاز آبی را دارد. نکته مهم برداشت بیش از حد از منابع آب زیرزمینی دشت‌های آبرفتی استان به ویژه از طریق چاه است که باعث شده دشت‌های مهمی همچون بروجن-فردانبه، سفیددشت، خانمیرزا و شهرکرد به ترتیب در سال‌های (۱۳۶۳)، (۱۳۸۵) و (۱۳۸۷) ممنوعه اعلام شوند و سایر دشت‌های استان در لیست ممنوعه شدن قرار بگیرند. در طی دو دهه اخیر تمامی دشت‌های استان دارای بیلان منفی بوده که می‌توان علت اصلی آن را، بهره‌برداری بیش از حد منابع زیرزمینی دانست. با توجه به آمار و اطلاعات سال (۱۳۹۰)، از کل مصارف فعلی آب در استان، حدود ۷۰٪ مربوط به منابع آب زیرزمینی و ۳۰٪ از منابع آب سطحی است. سهم مصارف کشاورزی، شرب و صنعت در استان به ترتیب حدود ۹۱، ۷ و ۲ درصد است. در حوضه بهشت‌آباد کل مصارف فعلی آب حدود ۱۷٪ مربوط به منابع آب سطحی و ۸۳٪ از منابع آب زیرزمینی است. سهم مصارف کشاورزی، شرب و صنعت در این حوضه به ترتیب حدود ۸۷، ۱۰ و ۳ درصد است. بررسی‌های انجام شده حاکی از آن است که توسعه تمامی اراضی مستعد مناطق شرقی استان بختیاری (حدود نیمی از ۱۳۶ هزار هکتار) با منابع آب این مناطق ممکن نخواهد بود مگر آنکه طرح‌های انتقال آب درون حوضه‌ای اجرا شود که برای منطقه شهرکرد نزدیکترین منبع آب رودخانه زاینده‌رود و برای منطقه بروجن نزدیکترین منبع آب رودخانه آق‌بلاغ و سولگان (از حوضه ونک) می‌باشد؛ بنابراین نیازهای روزافزون حوضه مورد مطالعه باعث خواهد شد که در آینده سدهای مخزنی یکی پس از دیگری به اجرا رفته و مورد بهره‌برداری قرار گیرند و در مدلسازی منابع آب حوضه بهشت‌آباد لازم می‌شود این طرح‌ها در سیستم منابع آب در نظر گرفته شوند (Davoudi Dehaghani & Ameri, 2020 : 64-65).

طرح انتقال آب از سد صفارود

تونل انتقال آب صفارود کرمان با طول ۳۸ کیلومتر از شمال غربی حوزه آبریز جازموریان (جنوب روستای گنجان) آغاز و تا نواحی جنوبی شهر کرمان (غرب روستای گلزار) ادامه می‌یابد. قسمت بیشتر طرح در ارتفاعات جنوب بهرامجرد واقع شده است که محدودهای از رابر تا گلزار را شامل می‌شود. ارتفاع متوسط منطقه از سطح دریا ۱۷۶۰ متر می‌باشد. عمق متوسط این تونل که به روش مکانیزه در دست حفاری می‌باشد ۳۰۰ متر و حداکثر ۹۴۰ متر می‌باشد. ساختگاه تونل از دیدگاه تقسیمات زمین‌شناسی در ایران مرکزی و منطقه کرمان واقع شده است. زمین‌شناسی محدوده طرح رسوبی و از نظر چینه‌شناسی و ساختاری پیچیده است. از نظر زمین ساختاری، گسل‌های محدوده عمدتاً دارای روند شرقی- غربی، شمال غرب- جنوب شرق و شمال شرق- جنوب غرب می‌باشند (Bandounipour & et al, 2020 : 2). تونل انتقال آب کرمان در راستای شمالی- جنوبی در دامنه کوه‌های هزار و لاله‌زار به طول ۳۷/۵ کیلومتر با قطر ۳/۸ متر و با شیبی در حدود ۰/۰۰۵ در نظر گرفته شده است و با یک مرحله پمپاژ به تصفیه‌خانه کرمان می‌رسد. از اهداف این طرح آبرسانی، تأمین آب درازمدت شهر کرمان است. ورودی تونل از مخزن سد صفا در ۷/۵ کیلومتری جنوب شهرستان رابر در مختصات UTM، $x=4958135$ و $y=3245673$ در تراز ۲۰۴۷ متر از سطح آب‌های آزاد واقع شده و خروجی آن در نزدیکی شهر گلزار واقع در دشت قریالغرب، ۴۸ کیلومتری جنوب غربی کرمان با مختصات $x=498473$ و $y=3283093$ در تراز ۲۳۶۰ است. در این مسیر یک تونل دسترسی در میانه مسیر تونل اصلی در نظر گرفته شده است که در نزدیکی روستای شیرینگ و در مسیر روستای سرزه واقع شده است که مختصات ورودی تونل دسترسی $x=496805$ و $y=3267272$ و خروجی با مختصات $x=496906$ و $y=3267272$ که خروجی تونل دسترسی در مسیر اصلی یک شکست دارد. این تونل به دلیل طولانی بودن و عبور از مناطق مختلف محدوده مورد نظر باعث تأثیرات زیادی شده است. در طرح انتقال آب به شهر کرمان تنظیم و انتقال ۶۱ میلیون مترمکعب آب توسط اجزای ذیل انجام می‌شود: الف) سد خاکی با هسته ناتراوای رسی صفارود با حجم بدنه ۵/۶ میلیون مترمکعب و ارتفاع از پی ۷ متر و طول تاج ۹۲۸ متر؛ ب) خط لوله ۱۰ کیلومتری در ابتدای مسیر از محدوده

مخزن سد تا ابتدای تونل؛ پ) تونل انتقال به طول تقریبی ۳۷/۵ کیلومتر؛ ت) خط لوله ۳۹ کیلومتری از انتهای تونل تا محل مصرف (شهر کرمان) (Zangi darestani, 2020 : 46).

استفاده از الگوی آب مجازی

برای بررسی تأثیر آب مجازی بر مدیریت منابع آبی در استان کرمان، می‌توان به نتایج برخی پژوهش‌ها که به الگوهای دیگری برای کاهش کم آبی در استان پرداخته‌اند، اشاره داشت. در این پژوهش‌ها که به الگوهای متعددی پرداخته شده است نتایج آن‌ها، کارایی چندانی ندارند. امیدوی و ابراهیمی (۱۳۹۱) در مقاله‌ای با عنوان معرفی و بررسی لزوم کاربرد راندمان اقتصادی به همراه راندمان فیزیکی در آبیاری مورد مطالعه استان کرمان، بررسی کرده‌اند که دو منطقه قوچ‌آباد که در بخش مرکزی شهرستان کهنوج در جنوب غربی استان کرمان و دشت چاه نارنج که در بخش فاریاب شهرستان کهنوج واقع شده‌اند و دارای شرایط آب‌وهوایی نسبتاً سخت و کم بارش، استفاده از روش‌های سنتی آبیاری، کشاورزی در سطح گسترده، کمبود نهاده‌های کشاورزی به ویژه آب کافی، آشنا نبودن کشاورزان با نحوه صحیح مصرف آب و نیاز مبرم کشاورزی منطقه بازسازی و نوسازی می‌باشد. محصولات خرما و لیمو ترش تنها محصولات باغی منطقه و تنها محصولاتی بودند که سیستم آبیاری تحت فشار، قابل اجرا روی آن‌ها بوده و به همین منظور، اختلاف زیادی در راندمان فیزیکی و راندمان اقتصادی ناشی از اجرای سیستم آبیاری تحت فشار برای این محصولات پیش‌بینی می‌شد. با اجرای طرح توسعه، سطح زیرکشت باغ‌ها در منطقه قوچ‌آباد در شرایط قبل از اجرای طرح توسعه، ۳۰ هکتار بود که به باغ‌های خرما تعلق داشت و در الگوی کشت پیشنهادی برای طرح توسعه، به ۱۰۰ هکتار افزایش یافت. این میزان برای منطقه چاه نارنج قبل از اجرای طرح توسعه ۵۴۵ هکتار بود که در الگوی کشت پیشنهادی برای طرح توسعه به ۶۰۰ هکتار افزایش یافت. پس از اجرای طرح و اجرای سیستم آبیاری تحت فشار، راندمان فیزیکی در هر دو منطقه قوچ‌آباد و چاه نارنج، تغییر کرد. در منطقه قوچ‌آباد راندمان فیزیکی از ۳۱ درصد به ۸۷ درصد و در منطقه چاه نارنج، راندمان فیزیکی از ۳۳/۵ درصد به ۸۰/۵ درصد افزایش یافت که نشان‌دهنده تأثیر مثبت اجرای سیستم آبیاری نوین در کاهش مصرف آب است. در اجرای این طرح، راندمان اقتصادی کمتر از ۱ بوده که از نظر اقتصادی مقرون به صرفه نیست. اما افزایش راندمان فیزیکی نشان‌دهنده کاهش مصرف آب می‌باشد و در واقع شاخصی برای مصرف بهینه و پایدار آب است درحالی‌که راندمان اقتصادی نشان‌دهنده تغییرات هزینه درآمدها، شرایط اقتصادی جامعه و چگونگی واکنش نسبت به این تغییرات است. در مجموع باید گفت که خوب بودن راندمان فیزیکی و مقرون به صرفه نبودن راندمان اقتصادی، کارایی مثبت این طرح را تحت تأثیر قرار می‌دهد زیرا این دو راندمان، مکمل یکدیگرند برای رسیدن به توسعه پایدار در بخش کشاورزی در استان کرمان هستند.

معین‌الدینی و همکاران (۱۳۹۴) در مقاله‌ای با عنوان پیامد افزایش قیمت آب و کاهش آب آبیاری در مزارع مصرف‌کننده آب سطحی استان کرمان با استفاده از رهیافت برنامه‌ریزی مثبت تصحیح شده، بیان می‌کنند که در استان کرمان با توجه به پتانسیل کم تولید جریان‌های سطحی و تغییرات شدید بارندگی از سالی به سالی دیگر، ذخیره آب ناچیز است. کمبود منابع آب سطحی و استفاده از آن برای مصارف کشاورزی، اهمیت کاربرد استراتژی‌های بهینه‌سازی مصرف آب به خصوص در شرایط کم‌آبی و خشکسالی را بیان می‌کند. از نمونه سیاست‌هایی که می‌تواند به این موضوع کمک کند، سیاست‌های قیمت‌گذاری آب آبیاری و محدود کردن میزان آب در دسترس است. کم آبیاری با صرفه‌جویی در مصرف آب می‌تواند به عنوان مدیریت آب در مزرعه به منظور افزایش سطح زیرکشت و نیز به تعیین الگوی کشت بهینه کمک کند. کم آبیاری به عنوان یک استراتژی سودمند اقتصادی در وضعیت محدودیت آب و با هدف حداکثر استفاده از واحد حجم آب مصرفی است. در این مقاله نتایج نشان می‌دهند که برای مثال در مزارع کوچک، کشاورزان برای محصولاتی مانند گندم، سیب زمینی، چغندر قند، تکنیک‌های کم آبیاری را بیشتر و برای ذرت و جو کمتر پذیرفته‌اند. بعد از اجرای طرح‌های مذکور، سطح زیرکشت به طور نسبی در آبیاری کامل نسبت به حالت اولیه کاهش و در تکنیک‌های کم آبیاری، افزایش و به طور مطلق در هر دو حالت، کاهش نشان داد. سه گروه مزارع کوچک، متوسط و بزرگ، بعد از اجرای سیاست کاهش آب در دسترس به میزان ۵، ۱۰، ۱۵ درصد، سطح زیرکشت کم آبیاری در مزارع کوچک، ۵۷/۷ هکتار به ترتیب به ۸۹/۹، ۱۳۷/۷، ۹۹ و ۲۱ هکتار، در مزارع متوسط، ۷۳/۸ هکتار به ۱۱۱/۹، ۱۴۶/۷، ۱۰۱/۲ و صفر هکتار و در مزارع بزرگ از ۵۲/۶ هکتار به ۹۴، ۷۶/۶، ۵۲/۵ و صفر هکتار تغییر کرد. البته باید به حداقل آب مورد نیاز گیاه در این طرح توجه داشت که موجب می‌شود سیستم کم آبیاری را با چالش مواجه کند.

شمس‌الدینی و همکاران (۱۳۹۸) در مقاله‌ای با عنوان رتبه‌بندی شهرستان‌های استان کرمان به منظور دریافت اعتبارات کشاورزی، نتایج پژوهش آن‌ها نشان می‌دهد که نتایج برنامه‌ای به برنامه ساماندهی اراضی کشاورزی و حفاظت آب و خاک و برنامه افزایش تولید محصولات باغی، بیشترین اهمیت و به برنامه ساختمان‌های اداری و خدمات عمرانی، کمترین اهمیت برای دریافت اعتبارات کشاورزی داده است. با توجه به اینکه استان کرمان از نظر منابع آبی یکی از فقیرترین استان‌ها می‌باشد و بر مبنای آمارهای موجود، کاهش ۶۵ درصدی بارندگی نسبت به متوسط بلند مدت را

نشان می‌دهند و پدیده خشکسالی، لطامات فراوانی به کشاورزی استان وارد نموده است، چگونگی استفاده از آب و منابع آبی، موضوع مهم و با اهمیتی است. به طوری که نتایج پژوهش، بیشترین تأکید را بر استفاده اعتبارات کشاورزی در امر ساماندهی اراضی کشاورزی و حفاظت آب و خاک دارد.

سیوندی‌نسب (۱۳۹۹) در مقاله‌ای با عنوان تعیین الگوی بهینه کشت محصولات زراعی با تأکید بر کاهش مصرف کود شیمیایی در بخش پاریز شهرستان سیرجان، بررسی کرده است که با توجه به تفاوت میان مقیاس فعالیت بهره‌برداران، ابتدا با استفاده از تحلیل خوشه‌ای و بر اساس مقیاس فعالیت، بهره‌برداران به دو گروه (با سطح زیر کشت کمتر از سه و بیشتر از سه هکتار) تقسیم شدند. در نهایت، اولویت‌بندی الگوهای کشت با استفاده از رهیافت فازی انجام گرفته است. نتایج الگوهای بهینه برای بهره‌برداران گروه اول نشان داد که تنها دو محصول گندم و جو در الگوهای بهینه انتخاب شده و الگوی بهینه برای این گروه دارای تنوع محصولی کمتری نسبت به الگوی فعلی است. همچنین، نتایج نشان داد که در خصوص بهره‌برداران گروه دوم، در الگوی حداقل مصرف کود شیمیایی، حداکثر بازده ناخالص در سطح فعلی خود باقی مانده، درحالی که برای بهره‌برداران گروه دوم، مقادیر مصرف آب و کود شیمیایی کمتر از الگوی فعلی است. نتایج رتبه‌بندی الگوهای مختلف با استفاده از رهیافت فازی با توجه به اهداف افزایش بازده ناخالص، کاهش مصرف آب و کود شیمیایی در گروه دوم بهره‌برداران نشان داد که الگوهای دارای اولویت پایین‌تر ترجیحاً بازده ناخالص را در سطح فعلی آن حفظ و مقادیر آب و کود شیمیایی مصرفی را به مقادیر بهینه آن‌ها نزدیک می‌کنند. در الگوهای دارای اولویت بالاتر، عمدتاً به هدف افزایش بازده ناخالص توجه بیشتری شده است. بر اساس نتایج مطالعه، چنانچه هدف بهره‌بردار افزایش بازده ناخالص باشد، می‌توان در الگوی کشت، محصولات گندم و جو را برای بهره‌برداران گروه اول و محصولات گندم، جو، کنجد و یونجه را برای بهره‌برداران گروه دوم در نظر گرفت. همچنین تقی‌زاده‌رنجبری و همکاران (۱۴۰۰) در مقاله‌ای با عنوان مدیریت منابع آب کشاورزی استان کرمان با تأکید بر سیاست‌های طرف عرضه، نتیجه‌گیری می‌کنند که مدیریت بهینه منابع آب موجود و تداوم فعالیت‌های زراعی در شرایط رویارویی کشاورزان کرمانی با سیاست‌گذاری‌های طرف عرضه، به کارگیری این سیاست‌ها با برنامه‌های تعدیلی در طرف تقاضای آب (قیمت‌گذاری‌های متعادل)، حذف محصولات با نسبت سود به آب مصرفی پایین (مانند پیاز، پنبه و سبزیجات) از الگوی کشت، تخصیص تولید محصولات استراتژیک (مانند ذرت دانه‌ای و سیب زمینی) به مناطق با شرایط آب‌وهوایی و سودآوری مناسب و ترویج و اطلاع‌رسانی ارزش واقعی نهاده‌های محدود آب و زمین به کشاورزان برای فرهنگ‌سازی در مصرف و به کارگیری آن‌ها در زیر بخش کشاورزی استان کرمان پیشنهاد می‌شود. افزون بر این، یافته‌های تحقیق حاضر حاکی از آن است که ارزش اقتصادی یا هزینه نهاده آب کشاورزی در شرایط تحقق سیاست‌گذاری‌های طرف عرضه منابع آب در منطقه جنوب استان کرمان (منطقه C با شرایط گرمسیری) بیش از دیگر مناطق این استان است، لذا در شرایط تدوین سیاست‌گذاری‌های قیمتی به این تفاوت بایستی توجه شود. از سوی دیگر، با توجه به هزینه‌های بالای نهاده آب در این منطقه تحت شرایط سیاست‌گذاری حرکت به سمت دیگر بخش‌های درآمدی (غیرکشاورزی) برای کشاورزان این منطقه قابل پیشنهاد است. بنابراین با توجه به نقش آب مجازی و استفاده از آن برای تولید محصولات کشاورزی، و در تطبیق آن با دیگر الگوهای مدیریتی مطرح شده، با توجه به آب بر بودن محصولاتی مانند گندم آبی و جو آبی، می‌توان از کاشت این محصولات در استان خودداری کرد. لاجرم با توجه به اینکه، نتایج این پژوهش‌ها نشان می‌دهند، الگوی مدیریت منابع آبی در استان کرمان، در حوزه مدیریت منابع آب، به عنوان یک راهکار اصلی و کلیدی نمی‌تواند کارآمد باشند، بکارگیری الگوی آب مجازی بهترین راهکار می‌باشد.

نتیجه‌گیری و ارائه پیشنهادها

با توجه خشکسالی پیش آمده در جهان و به ویژه در ایران، یکی از ابزارهای مورد استفاده، بهره‌گیری از آب بین حوضه‌ای و انتقال آن می‌باشد. در این بین برای انتقال آب باید ملاحظات مختلفی مدنظر قرار گیرد که از مهمترین آن‌ها ملاحظات، امنیتی، اقتصادی و اجتماعی می‌باشد. از جمله ملاحظات اقتصادی، هزینه‌های سنگین ساخت‌وساز از قبیل آب شیرین کن، ایستگاه پمپاژ، احداث تونل و لوله‌گذاری، عدم تجزیه و تحلیل هزینه به سود، هزینه زمین‌های از دست رفته در مسیر ساخت‌وساز، هزینه‌های نگهداری و تعمیرات و نیز فواید اقتصادی که برای جامعه مقصد دارد باید مدنظر باشد. از جمله ملاحظات اجتماعی، اعتراضات، مناقشات و منازعات اجتماعی و قومی در سطح منطقه‌ای، ملی و بین‌المللی، کاهش درآمد، بیکاری و افزایش فقر، احساس تبعیض، کاهش حس واگرایی، مهاجرت، افزایش پناهجویان آب و هوایی، کاهش مشارکت سیاسی، تعدد ذینفعان، خسارت ناشی از کاهش تولید محصولات کشاورزی، افزایش فقر، افزایش شهرنشینی، توسعه مصرف‌گرایی، عدم توجه به حقایق‌های اجتماعی می‌باشد. توجیه‌پذیری اقتصادی و فنی طرح‌های انتقال آب بین حوضه‌ای یکی از مقوله‌های اساسی قابل توجه در این گونه پروژه‌ها می‌باشد به نحوی

که وضعیت اقتصادی باید از دو جنبه اقتصادی ملی و اقتصاد منطقه‌ای مورد ارزیابی قرار بگیرد. لحاظ هزینه‌های اجتماعی و محیط‌زیستی وارد شده بر حوضه مبدأ نیز بسیار اهمیت دارد و تا حد امکان باید سعی نمود که منافع و مضرات حاصل از اجرای پروژه در هر دو حوضه مبدأ و مقصد و نیز در طول مسیر انتقال، منصفانه ارزیابی شده و در تحلیل میزان سود به هزینه، به کار گرفته شوند. همچنین باید توجه نمود که متحول نمودن شرایط اکولوژیکی یک منطقه، نباید خارج از توان خودپالایی آن باشد. رعایت حقابه‌های اجتماعی و محیط‌زیستی نیز یکی از دیگر مبانی اساسی در پروژه ای انتقال آب بین حوضه‌ای است و می‌تواند معیاری برای بررسی اثرات منفی این طرح‌ها در کاهش اثرات اجتماعی و محیط‌زیستی آن مؤثر باشد. در اغلب موارد عدم اطلاع‌رسانی صحیح از دلایل و دستاوردهای اجرای پروژه‌های انتقال آب و شفاف نبودن هدف آن‌ها، دلیل اصلی اعتراضات و یا حتی موافقت های مردمی به این گونه طرح‌ها بوده است. چرا که بیشتر مردم این مناطق، دلایل طرح‌های انتقال آب را سیاسی و نه به دلیل کمبودهای موجود می‌دانند. هدف اصلی طرح‌های انتقال آب این است که ضمن انتقال آب مازاد، حقابه‌ها، صاحبان حق اشتراک فعلی و پایداری زیست‌محیطی، اقتصادی، اجتماعی و سیاسی حوضه مبدأ در اولویت باشد و دچار کمبود جدی نشود. برای مثال طرح انتقال آب از بهشت‌آباد که در این فصل به طور اجمالی به آن پرداخته شده است، از نمونه طرح‌های ملی در ایران می‌باشد که برای انتقال آب از زیرحوضه کوه‌رنگ و بهشت‌آباد استان چهارمحال بختیاری به داخل فلات مرکزی ایران و به طور مشخص استان‌های یزد، اصفهان و کرمان طراحی شده است. این طرح مانند دیگر طرح‌های انتقال آب دارای بازتاب‌های مکانی-فضایی مثبت و منفی بوده است. از نظر وجه مثبت این طرح می‌توان به تأمین آب مورد نیاز سکونتگاه های شهری و روستایی و همچنین نیازهای کشاورزی و صنعتی فلات خشک مرکزی اشاره کرد. اما در ارتباط با چالش‌های هیدروپولیتیک این طرح باید به پیامدهای سیاسی-اجتماعی منفی آن اشاره کرد. تشدید منازعات و واگرایی‌های محلی و ناحیه‌ای، به مخاطره افتادن امنیت محلی و ملی، اعتراضات مردمی و دیگر پیامدها اشاره کرد. در طرح انتقال آب از سد صفاورد با توجه به اینکه این طرح، درون استانی است و از وضعیت میان حوضه‌ای انتقال آب با چند استان مشارکت ندارد، می‌توان از این درون استانی بودن به عنوان یک وجه تفاوت با طرح بهشت‌آباد نام برد، که هر چند باعث چالش‌هایی برای دشت جیرفت می‌شود ولی نتایج مثبت بیشتری برای شهر کرمان دارد و این شهر را در وضعیت مطلوب‌تری در زمینه آبی قرار می‌دهد. به هر روی، سیاست‌های آبی مطرح شده برای کاهش کم آبی در استان کرمان، تأثیرات مطلوبی ندارند و الگوی آب مجازی با اتخاذ سیاست‌های متناسب، می‌تواند اثرات مطلوبی داشته باشد.

پیشنهادات

برقراری تعامل سازنده نیروهای انتظامی و امنیتی استان با بومی‌های متنفذ برای ایجاد امنیت اجتماعی در استان کرمان؛ این پیشنهاد را از طریق بکارگیری بومی‌های متنفذ در امور اجرایی مثلاً از طریق ایجاد یک کار گروه اجرایی و سپردن مسئولیت به آن‌ها می‌توان انجام داد. استفاده نیروهای امنیتی و انتظامی از نفوذ معتمدین محلی برای کنترل اعتراضات احتمالی مردمی در پیامدهای اجتماعی طرح انتقال آب بهشت‌آباد؛

تشکیل کارگروه‌های تخصصی در سطح استان کرمان در خصوص امنیت آبی با پیامد اجتماعی مطرح شده در پژوهش حاضر به عنوان راهبرد امنیتی برای واکنش صحیح در مواقع بحرانی؛

رصد و تبادل اخبار و اطلاعات مرتبط با موضوع تا اشرافیت کامل بین رده‌های اطلاعاتی برای دستیابی بهتر و پیشگیری از پیامدهای اجتماعی طرح انتقال آب بهشت‌آباد؛

ارتقای همه‌جانبه سطح دانش و اطلاعات بهره‌برداران در مورد محصولات کشاورزی و باغی در استان کرمان: این مهم از طریق برگزاری کلاس های متوالی با حضور کارشناسان و بازدید کشاورزان از این مناطق بهتر عملی می‌شود

منابع

۱. بنی‌اسدی، مصطفی و همکاران. (۱۳۹۷). ارزیابی اثرهای جانبی رفاهی برداشت بی‌رویه از آب‌های زیرزمینی (مطالعه موردی ذرت کاران دشت ارزوئیه کرمان). فصلنامه تحقیقات اقتصاد کشاورزی، جلد (۱) ۱۰، بهار، ۸۶-۶۵
۲. بهشتی‌راد، مسعود و بهشتی‌راد، محبوبه. (۱۳۹۱). بررسی کارایی روش‌های پهنه‌بندی شدت خشکسالی در استان کرمان. فصلنامه برنامه‌ریزی منطقه‌ای، (۹) ۳، بهار، ۱۰۱-۸۹
۳. پرهیزکاری، ابوذر و تقی‌زاده رنجبری، حسین و شوکت فدایی، محسن و محمودی، ابوالفضل. (۱۳۹۴). ارزیابی خسارت‌های اقتصادی انتقال آب بین حوضه‌ای بر الگوی کشت و وضعیت درآمدی کشاورزان در حوضه مبدأ (مطالعه موردی: انتقال آب الموت رود به دشت قزوین). فصلنامه اقتصاد و توسعه کشاورزی، (۳) ۲۹، ۳۳۳-۳۱۹

۴. جعفری ولدانی، اصغر. (۱۳۸۸). استفاده از منابع آب رودهای مرزی ایران و عراق و حقوق بین‌الملل. فصلنامه پژوهش حقوق و سیاست، (۲۶) ۱۱، بهار و تابستان، ۹۲-۶۳.
۵. خلیلیان، صادق و زارع مهرجردی، محمدرضا. (۱۳۸۴). ارزش‌گذاری آب‌های زیرزمینی در بهره‌برداری‌های کشاورزی مطالعه موردی گندمکاران شهرستان کرمان (۸۲-۱۳۸۳). فصلنامه اقتصاد کشاورزی و توسعه؛ (۵۱) ۱۳، پاییز، ۱۴-۱.
۶. داودی‌دهاقانی، ابراهیم و عامری، محمدعلی. (۱۳۹۸). پیامدهای اجتماعی و امنیتی انتقال آب بین حوضه‌ای (مورد مطالعه: بهشت‌آباد چهارمحال و بختیاری به زاینده‌رود اصفهان). پژوهشنامه جغرافیای انتظامی، (۲۵) ۷، بهار، ۷۶-۵۱.
۷. ذکی، یاشار و نجفی، سجاد. (۱۳۹۹). تعیین راهبردهای هیدروپلیتیکی ایران در حوضه آبریز اروند. فصلنامه پژوهش‌های جغرافیای انسانی، (۴) ۲۵، زمستان، ۱۵۴۹-۱۵۲۹.
۸. زنگی‌دارستانی، منصوره. (۱۳۹۸). ارزیابی اثرات زیست‌محیطی تونل انتقال آب به شهر کرمان. نشریه مهندسی تونل و فضاها، زیرزمینی، (۱) ۸، ۴۵-۵۴.
۹. شفیعی، بهمن و همکاران. (۱۳۹۸) الف). وضعیت خشکسالی و مدیریت آن از دیدگاه کارشناسان و سرپرستان خانوارها در نواحی روستایی اسلام‌آباد غرب. فصلنامه تحقیقات جغرافیایی، (۴) ۳۴، پاییز، ۵۵۰-۵۳۹.
۱۰. شفیعی، بهمن و همکاران. (۱۳۹۸) ب). تحلیل عوامل مؤثر بر مدیریت خشکسالی در نواحی روستایی (مطالعه موردی: شهرستان اسلام‌آباد غرب). پژوهش‌های جغرافیای طبیعی، (۳) ۱۵، ۴۱۶-۴۰۳.
۱۱. عطافر، علی و شجاعی، مرضیه. (۱۳۹۰). نقش آب در موقعیت راهبردی ایران در خاورمیانه. فصلنامه مطالعات خاورمیانه، (۱) ۱۸، ۲۲-۴۱.
۱۲. قاسمی، مریم و علیزاده دولت‌آبادی، لیدا و سهیلی‌فر، حسین. (۱۴۰۰). شناسایی راهبردهای مطلوب مدیریت صحیح منابع آب کشاورزی از دیدگاه بهره‌برداران خرده‌پا (مطالعه موردی دهستان درزآب، شهرستان مشهد). فصلنامه تحقیقات اقتصاد کشاورزی، (۲) ۱۳، ۱۰۸-۸۱.
۱۳. قنوتی، عزت‌الله و طالب‌پور اصل، داوود و خضری، سعید. (۱۳۹۴). ارزیابی اثرات انتقال آب بین حوضه‌ای بر مخازن آب زیرزمینی و نشست زمین (مطالعه موردی: انتقال آب رودخانه زاب به دریاچه ارومیه). فصلنامه پژوهش‌های ژئومورفولوژی کمی، (۲) ۴، ۴۴-۲۹.
۱۴. قنوتی، عزت‌الله و طالب‌پور اصل، داوود و خضری، سعید. (۱۳۹۵). ارزیابی آثار انتقال آب بین حوضه‌ای بر مورفولوژی بستر رودخانه در حوضه مبدأ (مطالعه موردی: حوضه رودخانه زاب). فصلنامه جغرافیا و توسعه، ۴۴، پاییز، ۸۸-۶۵.
۱۵. محمدی، حمیدرضا و حکیمی‌خرم، علی و احمدی، ابراهیم. (۱۳۹۸). امکان سنجی اجرای پروژه‌های انتقال آب بین حوضه‌ای در ایران (مطالعه موردی: طرح انتقال آب بهشت‌آباد فلات مرکزی). پژوهش‌های جغرافیای انسانی، (۴) ۵۱، ۱۰۹۲-۱۰۷۳.
۱۶. میرزایی‌خلیل‌آبادی، حمیدرضا. (۱۳۹۱). جایگاه بخش آب در اقتصاد استان کرمان. فصلنامه تحقیقات اقتصاد کشاورزی، (۲) ۴، ۸۲-۶۹.
۱۷. میلادی، طاهره و مولایی، یوسف. (۱۴۰۰). آثار تغییرات اقلیمی بر تعهدات بین‌المللی دولت‌ها. مطالعه موردی بهره‌برداری از منابع آبی مشترک، فصلنامه مطالعات راهبردی، (۱) ۲۴، بهار، ۲۳۴-۲۱۳.
18. Jay R. Lund. (2021). Approaches to Planning Water Resources; Journal of Water Resources Planning and Management/Volume 147 Issue 9-September
<https://ascelibrary.org/doi/10.1061/%28ASCE%29WR.1943-5452.0001417>
19. Shafiee, M. Ehsan. (2020). Review of Modeling Methodologies for Managing Water Distribution Security; Journal of Water Resources Planning and Management/Volume 146 Issue 8 – August,
<https://ascelibrary.org/doi/10.1061/%28ASCE%29WR.1943-5452.0001265>.
20. <https://kerman.mporg.ir/Portal/View/Page.aspx?PageId=01e066fa-187f-4fe8-8dbf-fd766ac8a8c3>
21. <https://images.search.yahoo.com>
22. <http://www.nejatab.com/34>
23. <https://www.zamini.ir/index.php/iran/25-water/710-aaml>
24. <https://donya-e-eqtasad.com>

Research Paper

An anthropological study of the traditional occupations of Delak and Mashata in the society of the Qajar era of the Naseri period

Vahid Rashidvash*: Assistant Professor of Anthropology, Central Tehran Branch, Islamic Azad University, Tehran, Iran

Received: 2023/12/10 **PP** 95-112 **Accepted:** 2024/03/13

Abstract

Profession and job, customs, habits and beliefs, way of thinking and mental characteristics related to themselves. This article deals with the research about jobs such as Dalaki and Mashatachi, which were more important in daily life in Qajar era society, but nowadays they are not effective due to the inventions and progress of science and increase in information. In terms of method, this research has been collected in the qualitative research group and in the form of documents and library information. Malinowski's functionalism and Louis-Strauss's structural functional approach have also been used. The findings of this research indicate that the background, history and relations of Mashata and Delaki profession owners with the social strata on the one hand and on the other hand due to the close relationship of people with these occupations, manners, customs and rituals have been established in this space. which represents a part of the culture and past of the people of this land.

Keywords: Anthropology, Traditional occupations, Qajar society, Dalaki, Mashata.

Citation: Rashidvash, V.(2024) **An anthropological study of the traditional occupations of Delak and Mashata in the society of the Qajar era of the Naseri period.** *Journal of Society and Politics*, Vol 1, No 4, Shiraz, PP 95-112.

*. **Corresponding author:** Vahid Rashidvash, **Email:** Vah.rashidvash@iauctb.ac.ir **Tel:** +98 9129058096

Extended Abstract

Introduction

The history maker always belongs to his history and past, lives with it and learns from it. Man feels belonging with his historical past and "being" is a rooted part of the individual and social self-awareness of a society throughout history (Hoshvar, 2018; 1). The culture of every land, nation and tribe is the document of identity and in a way the birth certificate of that nation and tribe, which is made up of many sub-cultures. Subcultures are dynamic like living beings that arise according to the needs of the society, grow, mature, grow old and eventually lose their characteristics and dynamics according to the conditions of the society and eventually decline (Rouh Al Amini, 2013; 42). It provides the means of knowing people's thoughts, taste, art, spirit, limits of culture and upbringing, and it clarifies many facts and events of the past as well as the beliefs of the predecessors. The ways of livelihood and economic production and the difference in the position of occupational groups and guilds and classes in the social and economic system have an effect and achieve the diversity and difference of subcultures within a single culture. Therefore, a society that is economically and socially divided into different classes and strata has cultural diversity whether it is wanted or not. Each stratum and social stratum is separated from other strata, and the people of each stratum think and act within the network of relations between the ruler and those affected by their social stratum. Since the material and non-material situation that governs them is not the same, their behavioral patterns cannot be the same and similar, while following the ethnic or national culture, they find their own characteristics, acquire different value systems and learn from the rules, customs, language, art and literature, manners and socializing, and finally, they follow a certain way of thinking, emotion and feeling (Qarabi Moghadam, 2011; 50-50).

Methodology

The current research is a qualitative research and the data is based on library and documentary studies. In this research, each document is an observation unit for the

researcher. The study of available documents related to the subject and the use of previous research in the form of related books, articles and theses, as well as online libraries and sites such as anthropology, anthropology of culture, history, etc., have been obtained.

Results and discussion

Delak is called a garmabe or bathroom worker, whose main task is washing and sometimes customers. They called Delak Avesta (master) and it was referred to as a bath bag (Ruh al-Amini, 2006, 35). In Dehkhoda's dictionary, Delak is also called "baggiver", "fist and mulcher", "bathroom ranger", "head shaver", "barber", "mirror holder" and "bathroom attendant". The word dalak comes from the root of dalak and means to rub well, and dalaki refers to rubbing something, kneading flour and fists, and rubbing the body, and the person who performs the act of rubbing is the owner of the dalaki profession. In the Turkish language, it is colloquially called "Dalli". In Arabic, it is known as "Makis" and "Kiyas", "Blan", "Blaneh" and "Mashta". In addition, it is also given with words such as "Halaq Al-Sahha", "Madlak" and "Tayab". The word "Dalak" is common in most parts of Iran, but there are exceptions in this case, such as "the people of Dilijan call "Dalak" and the toilet paper bag "Garde Kalash" and the people of Mamsani call Salmani, which is the same as "Dalak", "Khatir". Some of the past texts have also used the terms "Halaq" and "Hajam" in the meaning of delak (Kirimi, 2017; 384). Among the Bakhtiaris, local musicians were in charge of local musicians, who were called Teshamal in the local language (Ghanbari, 2011; 73). Mashata means the groomer and make-up artist of the bride, the woman who combs the hair, which was traditionally referred to as the woman who makes up the bride. The most idiomatic concept of Mashata is the female hairdresser who used to make up and make up women on various occasions, especially holidays and weddings. Comber, hairdresser. In Persian dictionaries, the word makeup is used in different concepts. to beautify, to beautify oneself, to make one's self, to beautify oneself, to beautify oneself, to adorn oneself, to make oneself beautiful Some people use the word

makeup in the meaning of grooming. Make-up has been defined as making seven or seven by seven. Haft Kalam refers to women's traditional make-up, which includes henna, vesmeh, red (sarkhab), white (safidab), vermilion and zarak. The seventh element of make-up has also been called Ghalia (good smell) or putting moles on the face (Mousavi Bejnordi, 1995; 196).

Conclusion

The category of job and employment has always been the focus of sociologists and anthropologists. By using his intelligence and awareness, man made tools and mastered

nature. In this way, his work has become more complicated every day and has moved further away from the natural and instinctive stage and has found a cultural aspect. Although it is still possible to find public hot springs and hot tubs in the corners of big cities, these jobs are being forgotten and people's need for this type of work has decreased. For this reason, there is no need for public hot water heaters. However, in the past, a part of people's social behavior and their customs and rituals were formed and connected with it by going to Garambah and empathy and speech. Therefore, remembering the professions that were called "Dlak" or "Hamam Chi" helps to understand the narrow-minded behavior culture of the ancients.

References

1. Ayazi, B. (1992) *The Mirror of Sanandaj*, Ayazi Publications, first edition, Tehran. [In Persian]
2. Blokbashi, A. (2020) *Anthropology of Old Tehran Society*, Dr. Mahmoud Afshar Publications in collaboration with Sokhon Publications, first edition, Tehran. [In Persian]
3. Blokbashi, A. (2018) *Encyclopaedia of Iranian People's Culture (pregnancy entry)*, Center for Islamic Encyclopaedia, first edition, Tehran. [In Persian]
4. Barzegar Khaleghi, M. R. -Aqlaei, T. (2013) *description of Saadi's sonnets 1 and 2*, Zovar Publications, first edition, Tehran. [In Persian]
5. Dehghani, R. (2013) *History of Iran in the Qajar period*, Parse book translation and publication, first edition, Tehran. [In Persian]
6. Etadiy, M. - Siros, S. (1980) *Memories of Taj al-Sultaneh*, Tarikh Iran Publishing House, first edition, Tehran. [In Persian]
7. Fakuhi, N. (2018) *History of Thought and Anthropological Theories*, Nei Publications, 12th edition, Tehran. [In Persian]
8. Farbad, M. S. (2017) *Basics of Anthropology*, Gol Azin Publications, first edition, Tehran. [In Persian]
9. Hoshur, Z. (2018). *Encyclopaedia of Iran's Traditional Occupations (Volume 1) Forgotten Occupations A-Y*. Tehran University Press, first edition, Tehran. [In Persian]
10. Katiraei, M. (1999) *From Asht to Asht*, Third Edition, first edition, Tehran. [In Persian]
11. Karimi, A. (2017) *Encyclopaedia of Iranian People's Culture (Delak entry)*, Islamic Encyclopaedia Center, -, Tehran. [In Persian]
12. Movid Mohseni, M. (2002) *Folklore of Sirjan*, Kerman Research Center Publications, first edition, Kerman. [In Persian]
13. Mousavi Bejnordi, M. K. (2005) *Encyclopaedia of Iran - Big Islamic Encyclopaedia*, -, Tehran, first edition [In Persian]
14. Pirnia, Hassan-Iqbal Ashtiani, A. (2010) *History of Iran from the beginning to the extinction of the Sassanids from the beginning of Islam to the extinction of the Qajar dynasty*, Behzad Publications, first edition, Tehran. [In Persian]
15. Qarabi Moghadam, A. (2012) *Cultural Anthropology*, Abjad Publications, 4th edition, Tehran. [In Persian]
16. Qanbari Adaivi, A. (2011) *Folklore of the Bakhtiari people*, Newshe Publications, first edition, Shahrekord. [In Persian]
17. Rooh Al-Amini, M. (2013) *Around the City with a Light in the Basics of Anthropology*, Attar Publications, 12th edition, Tehran. [In Persian]
18. Rohol Amini, M. (2006). *Public bath in yesterday's society, culture and manners - an anthropological approach and research*,

- Information Publications, -, Tehran. [In Persian]
19. Sahar, S. (2013) health, health and beauty in the Qajar era, translated by Masoud Kathiri, Amirkabir Publishing House, first edition, Tehran. [In Persian]
20. Saidi Madani, S. M. (2018) Anthropological Theories, Yazd University Publications, 2nd edition, Yazd [In Persian]
21. Sodavar, F. -Mohammadian, M. (2002) Seven Makeup Pens, History of Cosmetics in Iran, Art Month Book, Nos. 45-46, pp. 2-4. [In Persian]
22. Sanai Ghaznoui, A. M. (2018) Hadiqa al-Haqiqeh, Sokhn Publications, -, Tehran. [In Persian]
23. Shahri, Jafari (1999) Social history of Iran in the 13th century, Rasa Publishing House, third edition, Tehran. [In Persian]
24. Shamim, A. A. (2000) Iran during the Qajar dynasty, Modbar Publications, 9th edition, Tehran [In Persian]
25. Shahri, J. (2004) Old Tehran, Moin Publications, first edition, Tehran. [In Persian]
26. Sadri Afshari, G. H. (2014) Culture of traditional jobs - including court, military, administrative, technical, commercial and service jobs, Ageh Publications, first edition, Tehran. [In Persian]
27. Tavernier, Jean-Baptiste (2004) Tavernier's travel book, translated by: Hamid Arbab Shirani, Nilofer Publishing House, first edition, Tehran. [In Persian]
28. Yousefizadeh, M. A. (2001) History of thoughts and opinions of anthropology and anthropology, Yestron Publications, first edition, Tehran. [In Persian]
29. Young journalists website (<http://www.yj.news>)
30. Zarin Koob, A. H. (2005) Roozaran, Sokhon Publications, 6th edition, Tehran. [In Persian]

فصلنامه جامعه‌شناسی

دوره ۱، شماره ۴، زمستان ۱۴۰۲

Journal Homepage: <https://sanad.iau.ir/journal/jsp>

شاپای الکترونیکی: ۱۲۳۶-۲۹۸۱

مقاله پژوهشی

مطالعه مردم شناختی مشاغل سنتی دلاک و مشاطه در جامعه عصر قاجار دوره ناصری

وحید رشیدوش^۱: استادیار، گروه مردم‌شناسی، واحد تهران مرکزی، دانشگاه آزاد اسلامی، تهران، ایران

دریافت: ۱۴۰۲/۰۹/۱۹ صص ۹۵-۱۱۲ پذیرش: ۱۴۰۲/۱۱/۲۳

چکیده

حرفه و شغل، آداب و رسوم، عادات و عقاید، شیوه تفکر و ویژگی‌های ذهنی مرتبط با خود را پدید می‌آورد. مطالعه و تحقیق در این باب، در احوال عامه مردم از دیدگاه جامعه‌شناسی و مردم‌شناسی کاری سودمند است. این مقاله به پژوهش درباره مشاغل سنتی دلاک و مشاطه‌چی می‌پردازد که در جامعه عصر قاجار از اهمیت بیشتری در زندگی روزمره برخوردار بوده‌اند ولی امروزه به دلیل اختراعات و پیشرفت علوم و افزایش اطلاعات، کارایی ندارند. از نظر روش، این پژوهش در گروه تحقیقات کیفی و به صورت اسنادی و کتابخانه‌ای اطلاعات جمع‌آوری شده است. همچنین از رویکرد کارکردگرایی مالینوفسکی و کارکردی ساختاری لوئی اشتروس استفاده شده است. یافته‌های این تحقیق حاکی از آن است که پیشینه، تاریخ و مناسبات صاحبان حرفه مشاطه و دلاک با اقشار جامعه از یک طرف و از طرفی دیگر به دلیل ارتباط تنگاتنگ مردم با این شغل‌ها، آداب، رسوم و آیین‌های بسیاری در این فضا برپا می‌شده است که بیانگر بخشی از فرهنگ و گذشته مردم این سرزمین می‌باشد.

واژه‌های کلیدی: مردم‌شناسی، مشاغل سنتی، جامعه قاجار، دلاک، مشاطه.

استناد: رشیدوش، وحید. (۱۴۰۲). مطالعه مردم‌شناختی مشاغل سنتی دلاک و مشاطه در جامعه عصر قاجار دوره ناصری. فصلنامه جامعه و سیاست، سال ۱، شماره ۴، شیراز، صص ۹۵-۱۱۲.

مقدمه

انسان تاریخ‌ساز همواره به تاریخ و گذشته خود تعلق خاطر دارد، با آن زندگی می‌کند و از آن درس می‌گیرد. انسان با گذشته تاریخی‌اش احساس بودن می‌کند و «بودن» بخش ریشه‌داری از خودآگاهی فردی و اجتماعی یک جامعه در طول تاریخ است (هوش‌ور، ۱۳۹۸: ۱). فرهنگ هر سرزمین، ملت و قومی، سند هویت و به نوعی شناسنامه آن ملت و قوم است که از تعداد بسیاری خرده‌فرهنگ تشکیل شده است. خرده‌فرهنگ‌ها مانند موجود زنده پویایی دارند که برحسب نیاز جامعه به وجود می‌آیند، رشد می‌کنند، به بلوغ می‌رسند، پیر می‌شوند و در نهایت خاصیت و پویایی خود را با توجه به شرایط جامعه از دست می‌دهند و زمانی زوال می‌یابند (روح‌الامینی، ۱۳۸۳: ۴۲). اسباب شناخت افکار، ذوق، هنر، روحیه، حدود فرهنگ و تربیت مردم را فراهم می‌سازد و بسیاری از حقایق و حوادث گذشته و نیز باورهای پیشینیان را روشن می‌کند. شیوه‌های معیشت و تولید اقتصادی و تفاوت موقعیت گروه‌های شغلی و اصناف و طبقات در نظام اجتماعی و اقتصادی تأثیر دارد و تنوع و تفاوت خرده‌فرهنگ‌ها را درون یک فرهنگ واحد حاصل می‌کند. بنابراین، جامعه‌ای که از لحاظ اقتصادی و اجتماعی به طبقات و قشرهای مختلف تقسیم شده است خواه ناخواه از تنوع فرهنگی برخوردار است. هر قشر و طبقه اجتماعی از دیگر قشرها جدا می‌شود و افراد هر طبقه در درون شبکه مناسبات حاکم با متأثر از لایه اجتماعی خود می‌اندیشد و عمل می‌کند. از آنجا که وضعیت مادی و غیرمادی حاکم بر آنها مشابه نیست، سرمشق‌های رفتاری آنان هم نمی‌تواند یکسان و مشابه باشد آنان در عین پیروی از فرهنگ قومی یا ملی ویژگی‌های خاص خود را پیدا می‌کنند، نظام ارزش‌های متفاوتی کسب می‌کنند و از قواعد، رسوم، زبان، هنر و ادبیات، آداب و معاشرت و سرانجام از طرز فکر و عاطفه و احساس خاصی پیروی می‌کنند (قرابی مقدم، ۱۳۹۱: ۵۰-۵۱). به این ترتیب در یک جامعه طبقاتی، با تنوع فرهنگی روبه‌رو می‌شویم که بررسی مشاغل مربوط به این طبقات به‌خصوص با توجه ویژه به جنسیت (زنان) می‌تواند عرصه‌های شناخت عمیق‌تر از آن جامعه را پیش روی پژوهشگران بگشاید. شغل یا پیشه فعالیتی منظم است که در ازای دریافت پول (مزد، دستمزد) انجام می‌شود. توجه به مشاغل به‌مثابه خرده‌فرهنگ‌های سازنده فرهنگ کلی جامعه و برگی از هویت ملی می‌تواند به عنوان مقوله‌ای قابل تعمق در بررسی‌های مردم‌شناختی مطرح شود (بلوکباشی، ۱۳۹۸: ۳۸). برخی از مشاغل با گذشت زمان کارکرد خود را از دست داده‌اند. تعدادی از آنها آنچنان رو به زوال رفته‌اند که حتی در فرهنگ لغات نیز کمتر می‌توان به آنها دسترسی پیدا کرد. با همه‌گیر شدن و رشد جوامع صنعتی، کم‌کم مشاغلی که برای خود از جایگاهی برخوردار بودند به بوتۀ فراموشی سپرده شدند. مشاغلی که روزگاری از نام و آوازه‌ای برخوردار بود می‌جستند، رو به انزوا رفتند. شغل‌هایی که امروزه اندک اثری از آنها باقی مانده است و یا به‌کلی از بین رفته‌اند. آگاهی از شغل‌هایی که در گذشته وجود داشته و همچنین، ابزارها و وسیله‌هایی که به کار می‌بردند و در عین حال فهم درست واژه‌ها و اصطلاحات قدیمی شغلی که خود بخشی از فرهنگ ما هستند منجر به شناخت سطح مهارت‌های فنی گذشتگان می‌گردد. آن دسته از فعالیت‌ها و کارهای یدی مانند گیوه‌دوزی، آهنگری، حلاجی، دلاکی، پالان‌دوزی، نم‌مالی، رزازی، عصاروی و... است که در گذشته نه چندان دور از رونق اقتصادی مناسب برخوردار بوده و عدۀ زیادی از مردم از طریق این امور، کسب درآمد و امرار معاش می‌کردند و امروز یا این مشاغل هنوز کمابیش وجود دارند یا به‌طور کامل منسوخ شده‌اند (صدری افشار، ۱۳۹۴: ۲۵). شغل سنتی دلاکی و مشاطه چی که محوریت اصلی مقاله را تشکیل می‌دهد به کارگر گرمابه که کار اصلی او شست‌وشو و گاه مشت‌ومال مشتریان است اطلاق می‌گردد. واژه دلاک صفت از دلک به معنای نیک مالیدن است. در زبان فارسی، دلاک را کیسه‌کش، مشت‌مالچی، رنجبر حمام، سرتراش، حلاق، آییندار و قایم حمام نیز گفته‌اند. دلاک را در عربی مکیس و مکیساتی و کیاس، بلان و بلانه و ماشطه خوانده‌اند. در تعریفی دیگر دلاک، پیشه‌ور پیشه دلاکی را در تداول عام، دلاک یا سلمانی می‌نامند. دلاک واژه‌ای عربی است و دلاکی معادل مصدر دلک یا تدلیک که از ریشه دلک ساخته شده است و بر مالیدن چیزی و خمیر کردن آرد و مشت‌ومال دادن بدن دلالت می‌کند. به شخصی که عمل مالیدن را انجام می‌دهد، دلاک گویند که به‌عنوان پیشه‌ور پیشه دلاکی محسوب می‌شود. به دلاک اوستا می‌گفتند که معمولاً به کیسه‌کش حمام اطلاق می‌شد. لغت‌نامه دهخدا دلاک را معادل تن‌مالنده، مالنده، آنکه در حمام شوخ تن دیگران با کیسه و جز آن پاک کند، و همچنین به معنی مشت‌مالچی و کیسه‌کش و رنجبر حمام آورده است (کریمی، ۱۳۹۷: ۳۴۷). توجه به سیر نزولی حرفه‌ها و مشاغل و ثبت و ضبط و مستندسازی آنها برای درک وضعیت کنونی و علل رکود و نزول آنها ضروری به نظر می‌رسد.

مطالعه مردم‌شناختی مشاغل سنتی دلاک و مشاطه در جامعه عصر قاجار دوره ناصری، هدف اصلی مقاله را تشکیل می‌دهد. از اهداف فرعی می‌توان به ۱. موقعیت و نقش اجتماعی دلاکان و مشاطه کاران عصر قاجار ۲. وظایف دلاکان و مشاطه کاران دوره قاجار اشاره کرد.

سوال اصلی پژوهش: مشاغل سنتی دلاک و مشاطه در جامعه عصر قاجار چگونه بوده است؟

از سؤالات فرعی می‌توان به این موارد اشاره کرد. ۱. موقعیت و نقش اجتماعی دلاکان و مشاطه کاران در عصر قاجار چگونه بوده است؟ ۲. وظایف کلی دلاکان و مشاطه در دوره قاجار چه بوده است؟

پیشینه و مبانی نظری تحقیق

بررسی منابعی که تا حدودی با موضوع پژوهش مرتبط بوده‌اند، بیانگر آن است که تحقیقات بیشتر از نگاه محققان در زمینه‌های شغل‌های سنتی به صورت کلی می‌باشد و کمتر به دوره خاصی از جامعه ایرانی می‌پردازد. همچنین تعریف جامعی در ارتباط با مشاغل سنتی ارائه نشده است. با توجه به بررسی‌های انجام شده در منابع برای مشاغل سنتی می‌توان اشاره کرد که این مشاغل عمدتاً قبل از صنعتی شدن جوامع، تغییر مناسبات تولیدی و وابسته به آن وجود داشته‌اند. اغلب آنها متکی بر کاریدی بوده و با ابزارهای ساده‌ای همچون قیچی، چکش و... سروکار داشته‌اند. معمولاً تولیدکننده و یا ارائه‌دهنده خدمت با مشتری یا به عبارتی خدمت‌گیرنده رابطه مستقیمی داشته است و نتیجه این ارتباط چهره‌به‌چهره ایجاد محبت و نزدیکی میان افراد محله و شهرها می‌شد. جعفر شهری باف (۱۳۶۹) در مجموعه‌ای با عنوان «تاریخ اجتماعی تهران» تاریخ اجتماعی تهران در قرن سیزدهم را با کوچک‌ترین جزئیات به نگارش درآورده است. او با بهره‌گیری از مردم‌شناسی و تاریخ‌نگاری توصیفی به زندگی و کسب و کار قدیم و جدید در تهران پرداخته، وجه مردمی و اجتماعی تهران را در این پژوهش شرح داده است و تلاش دارد گذار از سنت به مدرنیته را در اثر خود تبیین کند. یافته‌های این بررسی نمایی کلی از معیشت و چگونگی مناسبات حاکم بر آنها را ارائه می‌نماید و تلاش دارد توصیفی از جوامع سنتی بدهد. زرتشت هوشور (۱۳۹۸) در دانشنامه مشاغل سنتی ایران با دسته‌بندی مشاغل سنتی به معرفی شغل‌های فراموش شده با توجه به ترتیب الفبایی آنها پردازد و با شناسایی زمان و چرایی فراموش شدن آنها به کاربرد این مشاغل در صورت احیا توجه کرده و رد پای آنها را در موزه‌ها مورد بررسی قرار دهد. در این پژوهش تلفیقی میدانی و کتابخانه‌ای تلاش شده است رابطه این مشاغل به عنوان خرده‌فرهنگ در شکل‌گیری فرهنگ و هویت ملی و تاریخی ایران به عنوان یافته پژوهش مطرح و در جهت ثبت و ضبط این مشاغل همت شود. نتایج این پژوهش نشان می‌دهد که بسیاری از این شغل‌ها روبه زوال بوده و جز نامی از آنها باقی نمانده است. غلامعباس توسلی (۱۳۹۳) در کتاب جامعه‌شناسی کار و شغل به موضوع کار و رابطه آن با مقولاتی چون آزادی، نیاز، فن و روش، تکنولوژی، جمعیت، سرمایه، فراغت و... پرداخته، الگوها و نظریاتی را مطرح و در نهایت به وضعیت کارگاه‌های صنعتی و تحولات آن در ایران توجه داشته است. نگار خزان (۱۳۹۷) در مقاله‌ای با عنوان «زوال و افول مشاغل سنتی و بومی» ضمن بیان توصیفی از کسب‌وکارهای سنتی، تفسیری آماری از این مشاغل در ایران ارائه داده و وضعیت شغل‌های سنتی و بومی را مورد مطالعه قرار داده است. وی ضمن مقایسه وضعیت اشتغال در بخش‌های مختلف، به علل کاهش اشتغال در آنها پرداخته. وی تلاش نموده رابطه میان نبود تعاونی‌ها و اتحادیه‌های صنفی این نوع مشاغل و عدم وجود پشته‌های مناسب در کاهش رونق آنها را توضیح دهد. یافته‌های تحقیق در این بررسی حاکی از این مسئله هست که موانع بسیاری برای فعالیت در عرصه مشاغل سنتی وجود دارد.

یکی از مهم‌ترین مسائل مورد علاقه کارکردگرایان ساختاری، تحلیل ساختارها و به‌ویژه کارکردها است که یک نظام اجتماعی برای بقای خود به آنها نیاز دارد. هر جامعه‌ای باید به اندازه کافی نقش‌های تفکیک شده در اختیار داشته باشد و نیز این را بداند که به چه شیوه‌ای باید این نقش‌ها را به مردمش واگذار کند. در هر جامعه‌ای، فعالیت‌های معینی باید انجام گیرد و نقش‌هایی باید ساخته شود تا این فعالیت‌ها در قالب این نقش‌ها ادامه یابند. مهم‌ترین صورت تفکیک نقش، قشربندی اجتماعی است. کارکردگرایان ساختاری اعتقاد دارند که نظام فرهنگی مشترکی باید در جامعه وجود داشته باشد، آنها همچنین استدلال می‌کنند که جامعه به یک رشته هدف‌های مشترک و روشن نیاز دارد (سعیدی مدنی، ۱۳۹۸: ۳۳۷). در نگاه کارکردگرایانه مالینوفسکی دو مفهوم اساسی مطرح است. نیازها و نهادها. نیازها به باور او پیش از هر چیز به موجودیت بیولوژیک انسان بازمی‌گردند. بنابراین نخستین رده در نیازها، نیازهایی هستند که میان انسان‌ها و سایر جانوران مشترک‌اند (یوسفی زاده، ۱۳۸۲: ۱۶۷). نیازهایی همچون تغذیه، تولیدمثل و غیره و این نیازها، پاسخی سازمان‌یافته از سوی انسان دریافت می‌کنند که در قالب فرهنگ تبلور می‌یابد (فرید، ۱۳۹۷: ۱۱۴). مثلاً پاسخ فرهنگی نیاز تولیدمثل، خویشاوندی و یا پاسخ فرهنگی تندرستی بهداشت است. در نتیجه نیازهای بیولوژیک انسان، به صورت فرهنگی ارضا می‌شوند. اما تأکید مالینوفسکی بر آن است که ارضای این نیازهای رده اول، سبب ایجاد نیازهایی ثانویه می‌شود که آنها را نیازهای اشتقاقی یا الزامات فرهنگی می‌نامد و در واقع نیاز به ایجاد نهادهای اجتماعی، اقتصادی و سیاسی هستند و انسان را باز هم وارد سازمان‌یافتگی فرهنگی بیشتری می‌کنند، و سرانجام پس از پاسخ یافتن نیازهای رده دوم، گروه‌سومی از نیازها ظاهر می‌شوند که مالینوفسکی آنها را نیازهای انسجام‌دهنده و روحی می‌نامد. پاسخ فرهنگی به این نیازها به صورت مفاهیم نهادین و شناختی انجام می‌گیرد: زبان، اخلاق، دین و ارتباطات (فکوهی، ۱۳۹۸: ۱۶۸). با توجه به این رویکردها هر جامعه‌ای برای بقای خود، به اجتماعی کردن اعضایش نیاز دارد. هریک از مشاغل، جزئی از کل بوده، کارکرد خود را داشته و با کل جامعه نیز در ارتباط هستند. توجه به کارکردهای آشکار و پنهان که به دلیل حضور در اندرونی‌ها و محیط‌های بسته این مشاغل ایجاد می‌شود، در بسیاری از موارد با کمک این مکتب قابل واکاوی است. لوی استراوس در تحلیل ساختاری خود، که به شدت از زبان

شناسی دو سوسور^۱ و یاکوبسن تأثیر پذیرفته است و در کنار نظام خویشاوندی به آن اشاره دارد، عمدتاً بر اسطوره‌شناسی تأکید کرده است. مشاغل با توجه به این مکتب نیز قابل بررسی می‌باشند. توجه به ارتباط کارکردی مشاغل با یکدیگر و رفع نیازهای مختلف که چهارچوب فرهنگی خاصی را پدید می‌آورند (فرهنگ مشاغل) و نهادهای مرتبط با آن نیز گواه دیگری بر استفاده از این رویکرد در پژوهش حاضر می‌باشد. درهم‌تنیدگی اجزاء و کل در نظام مشاغل، تأثیرپذیری از محیط کار و تغییرات ناشی از آن، کارکردهایی که برای حفظ بقای مشاغل به طور آشکار و پنهان در آنها مؤثر بوده‌اند، توجه به نظام ارزش فردی و اجتماعی و هدف‌های مشترک جوامع و عنایت به نظام اجتماعی و کنشگران آن همگی با مدد این رویکرد می‌توانند تفسیر و واکاوی شوند.

روش تحقیق

تحقیق حاضر از نوع کیفی بوده و داده‌ها بر اساس مطالعات کتابخانه‌ای و اسنادی می‌باشد. در این تحقیق هر سند یک واحد مشاهده برای محقق است. مطالعات اسناد موجود مرتبط با موضوع و استفاده از تحقیقات قبلی در قالب کتب، مقالات و پایان نامه‌های مرتبط و همچنین کتابخانه‌ها و سایت‌های آنلاین از جمله مردم‌شناسی فرهنگ، تاریخ و ... به دست آمده است.

بحث و ارائه یافته‌ها

جامعه عصر قاجاری

آقامحمدخان قاجار تهران را به‌عنوان پایتخت انتخاب کرد و در رمضان ۱۲۱۰، در تهران تاجگذاری کرد و به نام او سکه زدند. این زمان مصادف با آغاز انقلاب صنعتی انگلستان بود. سراسر دوره قاجار با شکوفایی صنعت در غرب و پیامدهای همه‌جانبه آن برای جهان، از جمله ایران مصادف بود (شمیم، ۱۳۷۹: ۴۷). با توجه به وضع بد اقتصادی جامعه ایران در دوره فتحعلی‌شاه طبیعی است که پایتخت آن نیز در این دوره چندان رشد و توسعه‌ای نداشته باشد. تاریخ تهران و وضع سیاسی آن را در چارچوب جهان‌بینی تشیع و فعالیت علمای شیعه دوره قاجار، به سه دوره می‌توان تقسیم کرد: دوره شروع ورود علما در سیاست، دوره کوشش مجدد آن برای آوردن تمدن جدید اروپا به ایران، و دوره مبارزه علمای تجدیدطلب برای تغییر حکومت سلطنتی و برقراری نظام مشروطه و قبول برخی رسوم تمدن غرب. در دوره محمدشاه قاجار (۱۲۵۰-۱۲۶۴) ساختارهای سنتی اجتماعی، اقتصادی و فرهنگی تهران توسعه یافت اما بنابر گزارش آبت سرکنسول انگلیس در تهران، هرچند تهران در آن دوره پایتخت بود، از حیث بازرگانی جزو شهرهای درجه دوم با سوم ایران به شمار می‌رفت (پیرنیا - اقبال آشتیانی، ۱۳۸۰: ۹۰۳). در اوایل سلطنت ناصرالدین‌شاه، براساس نخستین آمارخانه‌ها و سایر بناهای دارالخلافه (شهر تهران) در ۱۲۶۹، تهران دارای ۵ محله (ارگ عورلاجان، بازار، سنگلج و چالمیدان) بود. هر محله دکان‌های ویژه خودش را داشت و بازار مختص تجارت و پیشه‌وری بود. انتخاب شغل در دوره قاجار آزاد بود و فقط به خانواده و یا ملاحظات مالی محدود می‌شد. در واقع خانواده‌های زیادی بر حسب سنت مشاغل خاصی را ادامه می‌دادند (دهقانی، ۱۳۹۲: ۱۰۲). در اوایل دوره قاجار کارکرد اقتصادی شهر، در حال گسترش بود و مقارن با پایان دوره قاجار، نخستین سرشماری علمی تهران انجام گرفت که تا حدودی ساختار سنتی، اجتماعی و اقتصادی تهران آن روز را بیان می‌کند. در نظام کهنسال سلطنتی ایران، جامعه از دو طبقه ترکیب شده بود: ثروتمندان و مالکان بزرگ و مردان میانه‌حال (بلوکباشی، ۱۳۹۹: ۵۹). برای اولین بار در تاریخ سیاسی ایران، هیئت دولت مرکزی، به ریاست صدراعظم و چهار وزیر (داخله، مالیه، فواید عامه و دول خارجه) اداره عمومی کشور را به عهده گرفتند و نخستین اندیشه‌های اصلاح‌طلبانه در دستگاه دولت به وجود آمده برخورد فناوری اروپایی با فرهنگ سنتی ایران در دوره ناصری، به پذیرش آرام اندیشه‌ها و مظاهر مادی غرب، خصوصاً در تهران، انجامید و نبرد سنت و تجدد در اواسط حکومت ناصرالدین‌شاه به اوج خود رسید. دوره ناصری عصر گسترش مبادلات بازرگانی، تأسیس کارخانه‌ها، تجارت‌خانه‌ها و بانک‌ها بود. در همین دوران کارخانجاتی مانند ریسمان‌ریسی، تفنگ‌سازی، چلواربافی، چینی‌سازی و... شروع به کار کرد. در اوایل قرن چهاردهم (اواخر دوره ناصری) بانک انگلیسی (شاهنشاهی) و یک بانک روسی (استقراضی) در تهران با شعب آنها در شهرهای بزرگ، تأسیس شد. در دوره سلطنت مظفرالدین‌شاه به تأسیس مدارس جدید توجه بیشتری شد چرا که خود شاه هم به این کار تمایل داشت. این امر را می‌توان از وجود علمای بزرگی که در جنبش مشروطیت نقش مهمی ایفا کردند، و نیز از برنامه‌های آموزشی و پرورشی اسلامی مدارس و توسعه بناهای مذهبی دریافت. تغییرات فضای شهری به شیوه دوره ناصری - مظفری با پیروزی مشروطیت به پایان رسید (زرین کوب، ۱۳۸۴: ۲۰۴).

1. Ferdinand de Saussure (1857-1913)

2. Roman Jakobson (1882-1996)

واژه دلاک

دلاک به کارگر گرمابه یا حمام گفته می‌شود که وظیفه اصلی او شست و شو و گاهی مشت و مال مشتریان است. به دلاک اوستا (استاد) می‌گفتند که معمولاً به کیسه‌کش حمام اطلاق می‌شد (روح الامینی، ۱۳۸۶: ۳۵). در لغت نامه دهخدا دلاک را «کیسه‌کش»، «مشت و مالچی»، «رنجبر حمام»، «سرتراش»، «حلاق»، «آیینه‌دار» و «قائم حمام» هم گفته‌اند. واژه دلاک از ریشه دلک به معنای نیک مالیدن است و دلاکی بر مالیدن چیزی و خمیر کردن آرد و مشت و مال دادن بدن دلالت می‌کند و کسی که عمل مالیدن را انجام می‌دهد صاحب حرفه دلاکی است. در زبان ترکی به صورت عامیانه با واژه «دلی» نامیده می‌شود. در زبان عربی به «مکیس» و «کیاس» «بلان» و «بلانه» و «ماشطه» شهرت دارد. به علاوه با واژه هایی مانند «حلاق الصحه» «مدلک» و «طیاب» هم آورده شده است. «واژه دلاک در اکثر نقاط ایران متداول است ولی استثنایی هم در این مورد وجود دارد مانند اهالی دلیجان به دلاک و کیسه‌کش حمام «گرده کلاش» و لرهای ممسنی به سلمانی که همان دلاک است «خطیر» می‌گویند. برخی از متون گذشته اصطلاحات «حلاق» و «حجام» را نیز به معنی دلاک به کار برده‌اند (کریمی، ۱۳۹۷: ۳۸۴). در میان بختیاری‌ها دلاکی بر عهده نوازندگان محلی بوده است که به زبان محلی شمال نام داشتند (قنبری، ۱۳۹۱: ۷۳).

موقعیت و نقش اجتماعی دلاکان در عصر قاجار

دلاکان به عنوان اقشار فرودست جامعه در این عصر به واسطه حرفه اصلی خود که با ناپاکی‌ها سروکار داشتند، چندان مورد توجه نبوده‌اند و با توجه به حوزه فعالیت و عدم رعایت بهداشت، حامل آسیب‌های زیادی بودند. مانند انتشار بیماری‌های واگیردار، مشکلات استفاده از وسایل آلوده و و نابلدی در کار. در نظام تقسیم کار سنتی قاجار دلاک کارگر گرمابه بود که در فضای بسته حمام‌های عمومی به کارهای مختلفی مثل کیسه کشیدن، مشت و مال دادن، سر و ریش تراشیدن. عمده‌ترین و متداول‌ترین کار دلاک در این دوره کیسه کشیدن مشتری و در مواردی مشت و مال دادن او بود (شهری، ۱۳۸۳: ۴۹۲). پس از کیسه کشی و ریختن آب گرم بر سر مشتری و شست و شوی او نوبت مشت و مال و شکستن قولنج می‌رسید. این کار با شیوه‌های کمابیش مشابه در نقاط مختلف و با مهارت‌های متفاوت انجام می‌شد. تاورنیه در سفرنامه خود می‌نویسد: «دلاکان ایرانی در دوره قاجار در این کار حتی از آرایشگران اروپایی نیز چابک‌تر بوده‌اند. اگر مشتری طالب سر و یا ریش تراشی بود، پس از خیس شدن سر و تن و قبل از کیسه‌کشی و صابون مالی، آماده این کار می‌شد. دلاک مطابق‌شان و آبرو یا بیگانگی و بی‌اعتباری او لنگ نو یا کهنه‌ای به زیرش گسترانیده و تیغ را که با میخی رود دیوار آویخته بود می‌آورد و به سنگ تیغ می‌کشید و تیز می‌کرد و دست به کار می‌شد. سر و ریش تراشیدن در حمام رونق بسیار داشت چرا که مشتری می‌توانست خود را از خون و جراحت‌هایی که به دلیل تراشیدن آشکار شده بود پاکیزه کند. به علاوه حنا بستن و خضاب کردن مشتری نیز از کارهای دیگر دلاک بود. اما به طور کلی دلاکان ریش مشتری را خضاب می‌کردند و سر و دست و پای او را حنا می‌گذاشتند. خضاب در واقع نوعی رنگ کردن با حناست (تارونیه، ۱۳۸۳: ۲۱۴). مهارت دیگری که بعضی از دلاک‌ها در دوره قاجار داشتند و در حمام‌ها از آن استفاده می‌کردند حجامت و فصادی بود. تبحر دلاکان از سلمانی‌ها در این زمینه کمتر بوده است ولی به‌طور کلی دلاکی که به کار فصد می‌پرداخت در حرفه خود مهارت داشت. او می‌بایست اطلاعاتی در مورد رگ‌ها و شریان‌ها و اعصاب محیطی بدن داشته باشد. در کتاب خاطرات مومن‌الدوله آمده است: برای حجامت از شاخ حیوانات استفاده می‌کردند و وسط آن را خالی کرده و از طرف دهانه گشاد آن را روی پشت فرد قرار داده و از سمت تنگ‌تر تندتند می‌مکیدند. وقتی که گوشت در زیر شاخ باد می‌کرد، به سرعت شاخ را برمی‌داشتند و تیغ می‌زدند. بعد از اینکه کمی خون می‌آمد پنبه ای را آتش زده روی زخم می‌گذاشتند.

وظیفه دیگر دلاک‌ها که در انتهای کار در حمام‌ها مطرح می‌شدو تقریباً در تمام حمام‌های عمومی تهران و شهرستان‌ها در دوره قاجار به عهده دلاک‌ها بود دستور آوردن لنگ و حوله خشک برای مشتری‌هایی بود که تصمیم داشتند بعد از اتمام کار از گرمخانه خارج شوند. در این حالت مشتری با صدای آرامی می‌گفت «خشک» و دلاک با شنیدن این صدا اگر صاحب صدا را می‌شناخت و متوجه می‌شد از افراد محترم و انعام بده است، با صدای بلند پاسخ می‌داد «یا الله خشک، یا الله خشک» طوری که به گوش کارگر حمام، لنگی یا خشکی برسد و کارگر هم متوجه می‌شد چه نوع خشکی را باید برد. در این حالت یک لنگ تمیز برای کمر به پایین، حوله‌ای برای روی دوش‌ها و حوله کوچک تری برای پیچیدن به دور سر می‌آورد و مشتری را بسیار تحویل می‌گرفت. اما اگر مشتری ناشناس بود فقط دو لنگ، یکی برای کمر و یکی هم بریا دوش می‌آورد. «چنانچه در حمام بیش از یک دلاک بود، هر یک از آن‌ها مشتری خاص خود را داشتند، به این معنی که هر مشتری که دفعات پیشین نزد هر دلاکی رفته بود، در دفعات بعد نیز پیش همو می‌رفت (ایازی، ۱۳۷۱: ۴۰۵-۴۰۴).

در دوره قاجار به طور کلی دلاک‌هایی که خارج از محیط حمام کار می‌کردند به دو دسته تقسیم می‌شدند: گروهی که دکان داشتند و دسته‌ای که دوره گرد بودند. بسیاری از جهان گردان مانند آلتاریوس از دکان‌های این صنف صحبت کرده‌اند. همچنین هانری رنه آلمانی، دکان‌های آنان را تمیز و مرتب توصیف کرده و تأکید کرده که آنها برای جلوگیری از آلودگی لباس مشتری‌ان پارچه‌هایی آماده دارند که به گردن مشتری می‌بندند و بعد به اصلاح مشتری می‌پردازند. اما سلمانی‌های دوره گرد کسانی بودند که مغازه و جای ثابتی نداشتند و با کیف مجهز به وسایل دوره می‌افتادند. البته این گروه هم در تهران دو دسته بودند، گروهی که در جای معین (پاتوق) مانند کنار دیوار یا پشت مسجد یا تکیه، کاروان سرا، قهوه خانه و محل‌های عمومی پر جمعیت‌تر کاسی می‌کردند. آنها یک صندلی چهارپایه چوبی، یک آینه رنگ و رو رفته و یک سنگ کوچک داشتند که همگی در کیف ابزار آنها جامی شد. با آب قمقمه‌ای که به کمر داشتند موی سر و صورت مشتری را خیس کرده و بی‌آنکه فرچه و صابون به کار ببرند، سر و صورت مشتری را می‌تراشیدند. بعضی از آنها یک سماور داشتند که با آن چای دارچین تهیه کرده و به مشتری‌ها می‌دادند. اما در تهران قدیم دلاکان دوره گرد بساط چای نداشتند اما افرادی در کنار آنها چای دارچین می‌فروختند و به چای دارچینی شهرت داشتند. «دلاکان برای هر مشتری که اصلاحش تمام می‌شد یک چای دارچین سفارش می‌دادند. این کار سلمانی‌ها طعنه‌ای شده بود که هر گاه کسی سر و رویش را خوب اصلاح نکرده بود، به وی می‌گفتند: اصلاح با چای دارچین بهتر از این نمی‌شود (شهری، ۱۳۷۸: ۱۴۴-۱۴۲).

دامنه مهارت و حوزه کار دلاک گاه آنقدر وسیع می‌شد که کارهای ساده پزشکی مانند کشیدن دندان و شکسته بندی را نیز در بر می‌گرفت. در برخی از روستاها هنگام شیوع بیماری در دوره قاجار دلاک با ترکیب ترشحات زخم آبله و شیر نوعی واکسن آبله تهیه و کودکان روستا را بر ضد این بیماری مایه‌کوبی می‌کرد. بعضی از دلاک‌ها به کار خالکوبی نیز می‌پرداختند. در دوره قاجار دلاکان زن هم به دو گروه عمده تقسیم می‌شدند. گروهی به خانه‌های مردم می‌رفتند و فقط به اصلاح سر و صورت می‌پرداختند و گروه دیگر در حمام‌ها بودند (کتیرایی، ۱۳۷۸: ۱۲۷-۱۲۸). «هر مشتری به نسبت جایگاه اجتماعی‌اش در صحن و رخت کن حمام جای مشخصی داشت و اگر قبل از او کس دیگری جایش را اشغال کرده بود، به محض ورود مشتری، دلاک فرد قبلی را جا به جا می‌کرد و وسایل حمام مشتری تازه را در جای مشخص خودش می‌گذاشت. دلاک‌های زن وظیفه داشتند قبل از وارد شدن مشتری، جای او را تمیز کرده بشویند و مقداری کتیرا در ظرف کوچکی بریزند و آن را با تخم مرغ مخلوط کنند، وسایل حمام را آماده کنند و «قدح» یا «دولچه» را از آب ولرم پر کنند (موید محسنی، ۱۳۸۶: ۲۵).

ساعت کار و دستمزد

در دوره قاجار به لحاظ مالی دلاکی در اغلب سرزمین‌های اسلامی در زمره ارزان‌ترین خدمات محسوب شده و مزد دلاکان بسیار اندک بوده است. نوع فعالیت این گروه در هر منطقه متفاوت بود. در برخی از مناطق آنها به جز دلاکی و سلمانی، در مراسم عروسی و ختنه‌سوران هم حضور داشتند. نحوه پرداخت حقوق آنها نیز بر اساس عرف بود. «در برخی مناطق مزد آنها پولی نبود و سر سال کشاورزان سهمی از محصول را به آنها می‌دادند. در عروسی‌ها نیز شاباشی می‌گرفتند و در برخی مناطق هدایایی از صاحبخانه دریافت می‌کردند» (روح الامینی، ۱۳۸۶: ۱۳۸-۱۳۹). در واقع دستمزد حمامی‌ها و دلاک‌ها به صورت سالانه داده می‌شد، یا به صورت پرداخت وجه نقد و یا به صورت غیر نقدی، مثلاً در منطقه لرستان عصر قاجار هر کس در طول سال به حمام می‌رفت، نام و مشخصات او را در دفتری می‌نوشتند و در سر خرمن در قبال هر یک نفر ۲ تا ۳ من گندم و یا ۵ من جو بابت مزد به حمامی پرداخت می‌کردند به نظر می‌رسد، (ضرب المثل وعده سر خرمن به دلیل همین نوع از پرداخت مزدها باب شده است). در برخی مناطق بخصوص شهرها، مزدی که بابت کار دلاکی داده می‌شد بسته به توانایی مالی مشتری بود. اگر مشتری پول دار بود و به قول معروف دستش به دهانش می‌رسید، دلاک هم سنگ تمام می‌گذاشت و در ازای آن پول خوبی دریافت می‌کرد. اما به طور کلی دلاک‌ها پیشه‌ورانی از گروه فرودستان بودند که در برابر مزدی اندک کار خود را انجام می‌دادند. البته دلاک‌ها دارای درآمدهای فرعی از قبیل انعام بودند که در مناسبت‌هایی نظیر عید قربان، تولد حضرت مهدی و عید مبعث و... از آن برخوردار می‌شدند. معمولاً مزد دلاکان دوره‌گرد نسبت به دلاکانی که دکان داشتند (منظور دلاکانی است که کار سلمانی می‌کردند و کار آنان عمدتاً خارج از حمام بود) بسیار کمتر و حدود یک سوم و یا یک پنجم دستمزد دکانداران بود» (شهری، ۱۳۷۸: ۱۳۹).

باورها

در ارتباط با شغل دلاکی باورهایی در میان صنوف دیگر نیز وجود داشته است که مختصراً به آنها اشاره می‌شود. برخی از اهل فتوت معتقد بودند که سنت دلاکی و سر تراشیدن از حضرت جبرئیل باقی مانده است. تعدادی دلاکان را تابع مرشدان و پیشوایان و جزء جوانمردان می‌دانستند که باید

اصول و حکمت ماندگی و دلاکی را از پیروان خود آموخته باشند. حتی یکی از فتوت نامه‌ها، مورد مربوط به «شد» (گره‌زدن کمر بند) یا میان بند را به انواعی تقسیم کرده و یکی از شدها را «شد خفیفه» نامیده و آن را متعلق به دلاکان دانسته. زیرا دلاکان خادم انسان‌اند، و چون بیشتر اسرار آدمیان در حمام ظاهر می‌شود و به نظر همین دلاکان می‌رسد، آنها را اهل سر می‌دانند (کریمی، ۱۳۹۷: ۳۴۸). به همین دلیل اعتقادات و باورهای بین دلاکان رواج داشت از جمله اینکه معتقد بودند کیسه‌ای که با کمک آن چرک از تن افراد می‌زدایند به پوست قربانی حضرت ابراهیم منتصب است که با اشاره جبرئیل به سلمان فارسی رسیده است. به روایتی دیگر کیسه حمام را رسول اکرم پس از آنکه سلمان با آن گرد و غبار از تن سترد به او داد. یا کیسه‌ای که جبرئیل به یونس داد تا گنداب شکم ماهی را از بدن خود بزدايد.

شغل سنتی مشاطه‌گری در عصر قاجار

مشاطه یعنی بزک کننده و آرایش دهنده عروس، زن شانه کش که در عرف به زنی که عروس را می‌آراید اطلاق می‌شد. مصطلح‌ترین مفهوم مشاطه همان زن آرایشگر است که در مناسبت‌های مختلف بخصوص اعیاد و عروسی‌ها به بزک و آرایش خانم‌ها می‌پرداخت. شانه‌کننده، آرایشگر. در فرهنگ‌های فارسی لغت آرایش و آراستن در مفهوم‌های مختلفی به کار رفته است. زیب و زینت کردن، زیور به خود گرفتن، خویش را ساختن، طرازیدن، جمال گرفتن، آذین کردن، خود را خوش نما ساختن. بعضی هم لغت آرایش را در معنای آراستگی و پیرایش است. آرایش را به هفت‌کردن یا هفت در هفت در هفت کردن (هفت قلم آرایش کردن) معنا کرده‌اند. هفت قلم منظور آرایش سنتی زنان است که شامل حنا، وسمه، سرخی (سرخاب)، سفیدی (سفیداب)، سرمه و زرک می‌شود. هفتمین قلم آرایش را هم غالبه (بوی خوش) یا نهادن خال بر چهره عنوان کرده‌اند (موسوی بجنوردی، ۱۳۸۴: ۱۹۶).

پیشینه مختصر با تکیه بر دوره مورد نظر

گسترده‌ی مفهوم آرایش خود بیانگر کارهای متفاوتی است که مشاطه‌ها به عنوان مجریان آراستگی برعهده داشته‌اند. با توجه به این که زیبایی مسئله‌ای اعتباری است، آراستگی و کیفیت زیبایی هر عصر و دوره‌ای ممکن است مورد پسند دوره‌های پسین و پیشین نباشد. شناخت عوامل زیبایی و چگونگی آرایش و آراستن هر جامعه‌ای، به عقایدو آرمان‌های قومی و مذهبی و نظام‌های عقیدتی، باورها و منزلت اجتماعی سبقات و گروه‌های مختلف آن جامعه بستگی دارد. همچنین محیط اجتماعی بستر مناسبی برای تحولات زیبایی است. به همین علت بسیاری اعتقاد دارند زیبایی و معیارهای آن امری اجتماعی است و نه طبیعی. به همین واسطه توجه به مشاطه و مشاطه‌گری به عنوان یک شغل که با چنین پدیده اجتماعی مرتبط است، حائز اهمیت می‌باشد. تغییرات اجتماعی در جوامع مختلف، تفاوت‌هایی را در عملکرد، وسایل و مداخلات مشاطه‌ها را نیز به همراه داشته است. پس از اسلام به دلیل دستورات دینی، آرایش و استفاده از وسایل آرایشی به دو محیط خانه و بیرون از خانه تفکیک شد. به همین علت مشاطه‌گری به عنوان شغلی زنانه و خاص اندرونی‌ها مطرح شد. شاید به همین دلیل جمع آوری اطلاعات و چگونگی ارتباطات اهالی این شغل اندکی مشکل و خارج از دسترس و به قول معروف دارای اطلاعات مبهم است. آراستگی و زیور آرای، در میان زنان طبقات مختلف جامعه دوران قاجار مرسوم بوده است و زنان با توجه به بضاعت مالی به آن می‌پرداختند. اما زنان دوران قاجار در زیور آرای و آرایش افراط می‌کردند. تاج السلطنه در خاطرات خود در شب عروسی می‌گوید: بعد از این که از زیر دست مشاطه بیرون آمدم، «تقریباً مضحک و خنده‌دار شده بودم. وقتی که آینه را به من دادند که خود را ببینم از خودم وحشت کردم. چهره‌ای به این طبیعی {و} مطلوبی را با اقلام سرخاب و سفیداب‌های زیاد نقاشی کرده و به کلی از شباهت فارغ نموده بودند. مثلاً ابروی مرا نصف کرده و تمام را با یک زحمتی با مقاش^۱کننده بودند و یک خط صاف قوسی شکل به صورت من مالیده بودند که تمام سایه روشن‌های طبیعی را محو نموده بودند. با این صورت مضحک، هزار منقل آتش در جلو که به انواع عطریات و اسپنדהا برای چشم نظر دود فراوانی راه انداخته بودند و مخصوصاً باید دو نفر بازوی مرا گرفته، من هم چشم‌ها را روی هم گذاشته و خود را کور مصنوعی درست کرده بروم. مرسوم بود اگر چشم باز می‌کردم بی‌حیا بودم.» (اتحادیه-سعدوندیان، ۱۳۶۳: ۲۹).

کارلا سرنا، نویسنده و جهانگرد ایتالیایی سده ۱۹ میلادی در گزارش از سفر خود در دوره ناصرالدین شاه می‌گوید: زنان به تقلید از درباریان شیوه آرایش غلیظ چهره را انجام می‌دادند. به عقیده سرنا این کار باعث می‌شد سن زنان بیشتر نشان داده شود و بیش از آن که آنان را زیبا جلوه دهد باعث زشتی آنان شود.

^۱. آرایش با استفاده از هفت قلم وسایل آرایشی

^۲. همان منقش به معنای موی چینه که بدان موی را از بدن برکنند، موجین.

یکی از دلایل این آرایش اغراق آمیز رنگ پریدگی زنان بوده است. زنان عصر قاجار رنگ‌های پریده‌ای داشته‌اند که بیشتر ساعت‌های روز را در اندرون خانه‌ها می‌ماندند و کمابیش خانه نشین بودند. نباید فراموش کرد که یکی از نشانه‌های پاکی دختران در گذشته آن بود که رنگ آفتاب مهتاب را ندیده باشند. به‌ناچار مشاطه‌ها برای مقابله با این‌رنگ پریدگی‌ها ترفندهایی داشتند که با خود اعمال می‌کردند و یا آن را توصیه می‌نمودند. یکی از این روش‌ها استفاده از دارویی بود که به آن هفت گیاه می‌گفتند و از آمیختن گیاهان دارویی و خوش عطر تهیه می‌شد. آنها بعد از شستن صورت، آن را با دستمال نرمی خشک کرده.

زیبایی زنان در دوران قاجار چند نشانه داشت: چاقی، چهره گرد، ابروهای پیوسته و پر پشت، لب‌های کوچک، کرک پشت لب، خال، دستان حنا بسته، گیسوان افشان که تا حد امکان با کمک مشاطه فراهم می‌شد. در همان زمان در زبان مردم اصطلاحی مرسوم بود که هنوز هم نشانه خود آرایی بیش از اندازه است

آن اصطلاح «هفت قلم آرایش کردن» بود. در دوره قاجار گمان بر این بود که زیبایی به دست نمی‌آید مگر آن که هفت کار را انجام بدهند. سرمه کشیدن، سرخاب‌زدن، سفیداب‌مالیدن، حنابستن، وسمه به کار بردن، خال‌داشتن و پولک‌آویختن. برخی هم به جای پولک، عطرزدن را یکی از آن هفت قلم آرایش می‌دانستند. به علاوه هنگامی که به تصاویر زنان قاجاری نگاه می‌کنیم هیچ چیز به اندازه خط پشت لب آنان شگفت و حتی زشت نیست. ناگفته نماند تا پیش از نهضت مشروطیت در ایران پوشش و چهره‌ها، حالتی سنتی و اصیل داشت. اما پس از نهضت به دلیل رفت و آمدهای فراوان ایرانیان به فرنگستان و واردات فرهنگ مغرب زمین به وطن، تحولاتی در نحوه پوشش و آراستگی صورت اشخاص اعم از زن و مرد رخ داد. مثلاً مواد آرایش زنان که تا پیش از این از ترکیبات طبیعی و بومی و حتی گاه به دست خود مشاطه‌ها درست می‌شد از مواد شیمیایی و ترکیبی تهیه شده که در خارج ساخته و به ایران وارد می‌شد.

وظایف عمومی مشاطه‌ها و ابزار کار آنان (آرایش)

نخستین تدارک شب عید و شب‌های چهارشنبه سوری و اول ماه‌های قمری به غیر از ماه‌های محرم و صفر خانم‌های عصر قاجار، بند اندازی بود. آنها اعتقاد داشتند وجود مو در صورت خانم‌ها نحسی می‌آورد به علاوه باور داشتند که بندانداز باید دستش خوب باشد. در تهران آن روزگار چند نفری بودند که به این امر شهرت داشتند. سردسته آن‌ها ملا باجی و کل فاطمه بودند. آنها علاوه بر خوش دستی بسیار در این کار مهارت داشتند. این دو به حرم سرا و اندرونی ناصرالدین شاه راه داشتند و به همین دلیل دسترسی دیگر زنان به آنان دشوار بود. با این همه به دلیل باورهایی که در میان زنان تهرانی درباره خوش یمنی دست آنها رواج داشت اغلب زنان سعی می‌کردند حداقل برای نخستین بار صورت خود را به دست آنها بسپارند. هر یک از بند اندازان مشهور روشی مخصوص برای زدودن مو از صورت مشتریان داشتند. مثلاً ملا باجی موهای صورت را با بند می‌کند. او ابتدا گرد سفیدی را الک می‌کند و روی پوست چهره می‌زد این گرد از سفید آب یا آرد برنج بود. سپس به قدر نیم زرع ریسمان (بند) سفید بسیار محکم را سرو ته گره می‌زد و آن را مانند کمند به دست می‌گرفت و کوتاه و بلند می‌کرد و با سرعت عجیبی تمام موهای ریز صورت را از بیخ و بن می‌کند. برای آن که کار بند انداز ی تندتر انجام بگیرد، یک سر نخ را به دندان و سر دیگر را به دست می‌گرفت. اما کل فاطمه با ریسمان بند نمی‌انداخت بلکه مقداری «سقر»^۱ را روی آتش گرم و آب می‌کرد و با اضافه کردن کمی گلاب به آن و با اندکی خنک شدن آن، لایه‌ای موم مانند بر صورت زنان می‌گذاشت و بعد از گذراندن زمانی معین آن لایه را از صورت می‌کند تا هر چه موی ریز روی صورت خانم‌ها بود کنده می‌شد. این کار دردناک بود ولی خانم‌ها آن را تحمل می‌کردند. آن وقت‌ها که کالسکه و درشکه خیلی معمول نبود ملا باجی بند انداز سوار بر الاغ از این خانه به آن خانه می‌رفت و خانم‌ها را بند می‌انداخت. حق الزحمه ملا باجی هم دو قران بود. اما یک سکه نقره نیم قرانی هم به جلودار ملا باجی انعام می‌دادند. افراد کم در آمدتر هم خود به خانه ملا باجی می‌رفتند. لازم به ذکر است که دختران تا موقع عروسی به هیچ ترتیبی نباید بزک می‌کردند و به اصطلاح باید در کرک می‌ماندند و مشاطه باید درست قبل از عروسی آنها را از کرک در می‌آورد. این مسئله هم شهرت داشت که هر عروسی را ملا باجی، مشاطه مشهور دربار ناصرالدین شاه، بزک کند نه شوهرش می‌میرد و نه طلاق می‌گیرد (کتیرایی، ۱۳۷۸؛ ۱۳۶-۱۳۷). معمولاً بند انداز اولین مو را با نقل یا حبه‌ای قند از بین دو ابرو ی عروس برمی‌داشت و موی او را با فر قشویی فر می‌کرد. البته ناگفته نماند با وجودی که از معیارهای زیبایی در آن دوره داشتن صورتی بی‌مو بود اما برخورداری از اندکی مو بر پشت لب زیبایی محسوب می‌شد. به همین دلیل گاه مشاطه با زغال یا سرمه خطی همچون مو بر پشت لب می‌کشید. این کار به این نیت نیز انجام می‌شد که نشان دهد دختر جوان به اصطلاح «بچه سال» است. هر چند

^۱ سقر که ماده‌ای چسبناک است در واقع صمغ یا شیره درخت بنه یا پسته وحشی است.

به نظر می‌رسد این رسم در دوره کوتاهی از عصر قاجار، و در میان برخی از زنان رواج داشته و بعدها از میان رفته است (سود آور و همکار، ۱۳۸۱: ۸۵) بعد از بند انداختن نوبت به آرایش می‌رسید.

هفت قلم آرایش

هفت قلم مواد آرایشی مشاطه وزنان آن دوران عبارت بود از حنا، وسمه، سرمه، سرخاب، سفیداب، زرک، غالیه. در اینجا از حال ذکر نیامده است چون مواد آرایشی مورد نظر است. لازم است یاد آوری شود خال نیز یکی از هفت قلم آرایش است که برای گذاشتن آن از وسمه استفاده می‌شد. حنا بستن و آرایش مو: ماجرا از حنا بستن و آرایش موها و به قول زنان آن روزگار از گیسوان شروع می‌شد. در کار حنا بستن، معمولاً در خانه‌های قدیمی و اندرونی‌ها یک جام برنجی بود که در آن حنا خیس می‌کردند. کنار بعضی از جام‌ها سوراخی داشت که سیمی از آن می‌گذشت و داخل آن چهل تکه کوچک برنجی بود. روی هر تکه یک بسم الله کنده بودند که به نام جام چهل کلید شهرت داشت. مشاطه حنا را با گلاب یا آب چاه، رو به قبله خیس می‌کرد و پس از مدتی آن را روی سر می‌گذاشت. گاهی نیز روی آن چند برگ توت یا مو قرار می‌داد. معمولاً این کار شب قبل انجام می‌شد و صبح اول وقت برای شستن آن به حمام می‌رفتند و یا اگر امکانی بود این کار در اندرونی انجام می‌شد. سپس با روغن خوراکی سر را چرب می‌کرد تا شب بعد موها را با رنگ‌های طبیعی رنگ کند تا قرمز نشود. اغلب زنان و به تبع آنان مشاطه‌ها غرمول‌های رنگی سری داشتند که آنها را به آسانی منتقل نمی‌کردند. حنا بستن مخصوص موی بود. حنا بستن بر انگشتان و بستن آنها با انگشت پیچ و انتظار برای رنگ گرفتن آن، سپس شستن و با روغن دنبه چرب کردن از آرایش‌های مرسوم دیگر مشاطه بود آنها با حوصله ناخن‌های دست و پا و حتی کف پا را حنا می‌گذاشتند.

بد نیست به این نکته هم اشاره کنیم که به دلیل رواج کچلی، گاه مشاطه‌ها لازم بود از کلاه گیس استفاده کنند. در آن زمان در یکی از چارسوهای بازار تهران کاروانسراهایی بود که در آنجایی «گیس‌های عاریتی» یا همان کلاه گیس‌ها را خریداری می‌کرد. زنانی که موهای کم پشت داشتند، از آن کلاه گیس‌ها استفاده می‌کردند. اما در دسر زمانی آغاز می‌شد که به گرمابه می‌رفتند. موهای نازک سبب شرمساری آنها می‌شد و نگاه عیب جو و پر از تمسخر زنان دیگر را به سویشان می‌کشید. به همین دلیل آنها صبح خیلی زود و در زمان خلوتی به حمام می‌رفتند.

ابرو برداشتن و وسمه کشی: پیش از وسمه باید زیر ابرو برداشته می‌شد. برای این کار مشاطه با زبر دستی به کمک چاقو یا قلم تراش نوک تیزی موهای زیادی ابرو را بر می‌داشت. سپس آرایش ابرو با کمک وسمه شروع می‌شد. قلم دیگر از هفت قلم آرایش زنان دوره قاجار وسمه (نیلا یا حنای مجنون) کشیدن بود. ابن سینا آن را بانام برگ نیل و برخی به نام حنای سیاه معرفی کرده‌اند. وسمه از گیاهی به همین نام به دست می‌آمد. برای تهیه آن گیاهی شبیه مورد را درون ظرفی به نام «وسمه جوش» می‌پختند. وسمه جوش ظرف مسی درازی به شکل ملاقه بود و یک آبکش مسی هم درون آن بود.

برگ وسمه را درون ظرف ملاقه می‌ریختند و روی آتش منقل نگاه می‌داشتند و تا جوش بیاید و قوام پیدا کند. سپس آن را با آبکشی صاف می‌کردند و درون یک کاسه کوچک مسی می‌ریختند آنگاه مشاطه با قاشقی لعابی یا با میل عاجی که سر آن پنبه پیچیده بودند، درون وسمه می‌زد و به ابرو می‌کشید. در زمان مونس‌الدوله ابروهای لنگه به لنگه با خالی در وسط خریدار داشت ولی قبل از آن با کمک وسمه ابروها را پیوسته می‌کردند. وسمه یک ساعت باید می‌ماند تا رنگ می‌گرفت. و بعد از آن ابروها شسته می‌شد. بعد از وسمه نوبت روناس می‌رسید که جوشیدن نمی‌خواست مشاطه آن را در آب سرد خیس کرده و با میل روی ابرو می‌کشید. روناس بعد از یک ربع رنگ می‌داد و ابرو را به اصطلاح مشاطه «پر طاووسی» می‌کرد. بعضی‌ها به این رنگ اکتفا می‌کردند اما برخی دوباره وسمه می‌گذاشتند تا «پر کلاغی» شود. خلاصه این که از وسمه برای پیوسته کردن، مرتب و پر پشت نشان دادن ابرو، همچنین به عنوان خط چشم استفاده می‌کردند.

مشاطه‌ها برای آرایش چشم زنان از سرمه بهره می‌بردند. سرمه یا کحل، پودر نرمی بود که از سنگ سرمه تهیه می‌شد. (گاه سوزانده هسته میوه‌ها مانند خرما، یا مغزها مانند فندق و یا سولفور آهن یا نقره هم به آن اضافه می‌شد) در برخی لغت نامه‌ها آن را حاصل سمباده‌زدن سنگ توتیا توصیف کرده‌اند. مشاطه‌ها در تهران قدیم سرمه را داخل کاغذی ریخته و چند پول شاهی سفید در آن می‌گذاشتند و کاغذ را تا زده و جلو در زیر فرش قرار می‌دادند تا پا بخورد و به اصطلاح سرمه «کشته شود» که وقتی به چشم می‌کشند ندود یعنی آب نیندازد. آنان میل سرمه دان را ابتدا در گلاب می‌کردند سپس در سرمه فرو می‌بردند تا گرد را به خود بگیرد و بعد به چشم می‌کشیدند. این کار را نه تنها سبب زیبایی می‌دانستند بلکه گمانشان این بود که سرمه برای درمان آب مروارید و دوری از چشم زخم هم مؤثر است. معمولاً زن‌ها سرمه دان مخصوص خود را داشتند که مشاطه از آن استفاده می‌کرد.

سفیداب: قلم چهارم آرایش سفیداب بود. این پودر از مغز حرام گوسفند و آهک تهیه می‌شد. جعبه سفیداب اغلب قوزی کوچک نقره یا خاتم کاری بود که چفت داشت. چون معروف بود بعضی‌ها دشمن دارند و سفیداب قلع را داخل سفیداب اصل می‌ریزند و صورت خانم‌ها را با حبله بد رنگ می‌کنند. از سفیداب برای آرایش و سفید کردن پوست صورت و بدن به جای پودرهای کنونی به کار برده می‌شد. برای استفاده از آن مشاطه دستمال نازک سفیدی را آغشته به کمی روغن بادام کرده و آن را داخل جعبه سفیداب می‌کرد و به صورت یا بدن می‌مالید. سفیداب را سبب روشنی پوست می‌دانستند.

سرخاب: قلم بعدی سرخاب، غاره قزح یا گلگونه، پودری بود که از گیاهی وحشی به همین نام بدست می‌آمد و برای سرخ کردن لب و گونه به کار می‌رفتن. در بعضی مناطق هم سرخاب را از مخلوط خاک سرخ و نوعی روغن معطر یا چربی حیوانات از روناس تهیه می‌کردند. به گفته مونس‌الدوله آن روزها که خبری از پودر و ماتیک (برای سرخ و سفید کردن صورت) نبود استفاده از سرخاب و سفیداب پنبه‌ای رواج داشت.

خال: زنان قاجار به داشتن خال بر روی گونه و چانه و حتی لب می‌نازیدند. مونس‌الدوله در کتاب خطرات خود می‌نویسد، زن‌های خالکوب چند سوزن نوک تیز را با یک نخ محکم به هم می‌بستند و کار خالکوبی را انجام می‌دادند. این کار یا به وسیله دلاک‌های زن و یا مشاطه‌ها انجام می‌شد. خال‌های موقت بالا و پایین ابرو، میان دو ابرو و یا روی چانه گذاشته می‌شد. گاهی نیز از خال برای پوشاندن سالک که در آن دوره بسیار زیاد بود استفاده می‌شد. بنابراین با توجه به جنبه آرایشی خال، مشاطه غیر از استفاده از سرخاب و سفیداب خال گذاری هم می‌کرد. خال صورت معمولاً به اندازه یک نقطه روی گونه او یا اطراف لب گذاشته می‌شد. خالکوبی‌های ماندگار توسط دلاک و مشاطه انجام می‌شد. این کار را با سوزن و سرمه انجام می‌دادند که اغلب با خونریزی همراه بود. ولی بعد از پایان آن خال‌هایی به رنگ آبی باقی می‌ماند. خط‌های موقت را با «خطاط» می‌کشیدند. خطاط تکه چوب باریکی بود که بر سر آن مقداری سرمه کوبیده گذاشته و هر جای صورت که لازم بود از آن استفاده می‌کردند. گاهی به جای خطاط یک گل و یا پرنده‌ای کوچک از زرورق بریده و با لعاب به دانه یا «اسفرزه» آروی صورت قرار می‌گرفت. این کار مخصوص کسانی بود که سالک داشتند و برای پوشانیدن آن مشاطه از این ترفند استفاده می‌کرد. به طور کلی در منابع مختلف بر چند گانگی این نوع آرایش تأکید شده است. در روزگاران کهن از آرایش‌های هفت گانه (حنا، وسمه، سرخاب، سفیداب، سرمه، زرورق، غالیه) خال گذاشتن به جای یکی از آنها به شمار آمده است که مشاطه (آرایشگر) گاه خود شخص با ابزارهای خاص و مواد رنگی ویژه (مثلاً نیل) ایجاد می‌کرده اند. بنابر این خال جزئی از آرایش یا بزک «هر هفت کردن» و یا «هفت نه کردن» بوده که میان ایرانیان رواج داشته است (برجسته، ۱۳۹۳؛ ۱۴۵).

غالیه: وسیله آرایشی دیگر مشاطه‌ها غالیه بوده است. غالیه از مخلوط مواد معطری مانند صندل، مشک و عنبر تهیه و برای خوشبو شدن به کار می‌رفت. غالیه به علت زنگ سیاه به عنوان رنگ مو هم کاربرد داشته است. غالیه را برای دفع کک و مک و جوش‌های صورت نیز به کار می‌بردند.

شکل ۱- وسایل آرایش زنان در دوره قاجار

برگرفته از سایت خبرنگاران جوان (<http://www.yj.news>)

وظایف خاص در مراسم ویژه

^۱ چون از سرخاب و سفیداب برای آرایش پوست صورت استفاده می‌کردند بیشتر مواقع این دو را با هم و تحت عنوان سرخاب و سفیداب به کار می‌بردند.

^۲ اسفرزه نوعی گیاه علفی و یک ساله، بدون ساقه و با دارای ساقه‌های کوتاه و برگ‌های باریک است.

عروس از دیدگاه جوامع مختلف، مظهر زیبایی است. چرا که افراد جامعه بر طبق بالاترین معیارهای زیبایی شناختی خود، عروس را می‌آریند. آرایش عروس و دیگر افرادی که در جشن عروسی شرکت داشتند بخصوص آرایش درباریان قاجاری، در کنار بزک آنان در مناسبت‌هایی چون جشن‌ها و اعیاد از اهمیت ویژه‌ای برخوردار بود. این آرایش بخصوص از آن جهت که مطابق آداب و رسوم آن زمان بزک دختران به خانه بخت نرفته به هیچ عنوان مرسوم نبود مورد توجه قرار می‌گرفت. عروس‌ها معمولاً پیش از عروسی با مشاطه و دلاک با کمک یکدیگر و با حضور مدعوین، مراسم مربوط به حنابندان عروس را انجام می‌دادند. این رسم گاه در اندرونی‌ها انجام می‌شد. تزئین انگشتان، کف دست‌ها و پاها ی عروس با حنا در حنابندان انجام می‌شد. معمولاً سر انگشتان دست و پای عروس را سر انگشتی و کف دست و پای او را حنا نگار می‌کردند. کار بند انداختن و بزک عروس هم از کارهای دیگر مشاطه بود. گاه بنداندازی توسط بند انداز و گاه به وسیله خود مشاطه انجام می‌شد. به گفته کتیرایی در تهران مشاطه که کار آرایش عروس را برعهده داشت به خانه او فرا خوانده می‌شد. بزک مطابق آداب و رسوم آن زمان شامل هفت قلم یاد شده بود که با ابتکارات مشاطه از قبیل استفاده از پولک و تور و... کامل می‌شد.

دستمزد

میزان دستمزد مشاطه‌ها مشخص و تعیین شده نبود. خانواده‌ها با توجه به وضعیت مالی خود مبلغی را به عنوان حق الزحمه بند اندازها و مشاطه‌ها در نظر می‌گرفتند. دستمزدی که به بند انداز تعلق داشت معمولاً چند قران بود ولی اگر این کارتوسط مشاطه انجام می‌شد به دستمزد مشاطه گری او اضافه می‌شد. در برخی مناطق بخصوص در مراسم خاص مشاطه بعد از تعارف شیرینی به مهمان‌ها، اقدام به جمع آوری پول از بستگان و آشنایان صاحب مهمانی (معمولاً عروس و داماد) می‌کرد. مشاطه معمولاً مبلغ اهدایی هر شخص را با صدای بلند اعلام می‌کرد. دستمزد و پیش‌کش‌های بند انداز مشاطه را داماد می‌پرداخت. گاه این دستمزد شامل سکه‌های طلا به همراه خلعتی‌هایی مثل بقچه‌ای پارچه، حنایا پول نقد بود. در برخی مواقع نیز بند انداز یا مشاطه یک جلودار داشت که در جشن‌ها پول جداگانه‌ای به او داده می‌شد.

گذری کوتاه بر شغل مشاطه‌گری در ادبیات و ضرب‌المثل‌ها

در ادبیات و ضرب المثل‌های ایرانی، مانند دیگر مشاغل سنتی که تا کنون درمورد آن صحبت کردیم از مشاطه رد پای دیده می‌شود که اشاره به آنها خالی از لطف نیست.

به گفته سنایی در حدیقه الحقیقه، سن ازدواج دختران پایین بوده است و در ده سالگی آنها را شوهر می‌دادند. همچنین مهریه‌های سنگین و بیش از استطاعت داماد در نظر می‌گرفتند. در مراسم ازدواج مشاطه‌ها عروس را می‌آراستند... (سنایی، ۱۳۸۳: ۱۰۲)

حاجت مشاطه نیست روی دل‌آرام را (سعدی)

وصف تو را گر کند ور نکنداهل فضل

هیچ مشاطه نیاراید از این خوب‌ترت (سعدی)

هیچ پیرایه زیادت نکند حسن ترا

هر ساعت ماهی ز گریانش برآرد (سنایی)

مشاطه چه حاجت بود آن را که همی حسن

چون مشاطه نوعروسان را به گوناگون گهر

ملک سلطان را به عدل و داد خویش آراسته‌ست

برخی از این ابیات نیز به صورت ضرب المثل درآمد است. مانند:

حسن خدا داد را حاجت مشاطه نیست.

روی دل‌آرام را حاجت مشاطه نیست.

چه حاجت است به مشاطه روی زیبا را.

نتیجه‌گیری و ارائه پیشنهادها

مقوله شغل و اشتغال همواره مورد توجه جامعه‌شناسان و مردم‌شناسان بوده است. انسان با به‌کارگیری هوش و آگاهی خویش به ابزارسازی پرداخته و بر طبیعت تسلط یافته است. به‌این ترتیب کار وی هر روز پیچیده‌تر شده و از مرحله طبیعی و غریزی بیشتر فاصله گرفته و جنبه فرهنگی یافته است. اگر چه هنوز هم می‌توان در گوشه و کنار شهرهای بزرگ گرمابه‌های عمومی و دلاک‌ها مشاطه را جست و یافت اما این شغل‌ها رو به

فراموشی است و نیاز مردم به کار این قشر بسیار کم شده است. به همین دلیل نیازی به گرمابه‌های عمومی و مشاطه وجود ندارد. با این همه، در گذشته‌ها بخشی از رفتار اجتماعی مردم و آداب و آیین‌هایشان با رفتن به گرمابه و همدلی و هم سخنی در آن جاشکل گرفته و با آن پیوند می‌یافت. از این رو یادکردن از پیشه‌هایی که به آنها دلاک یا حمام چی می‌گفتند، به شناخت باریک بینانه فرهنگ رفتاری پیشینیان مدد می‌رساند. آراستن، پیراستن و زینت‌کردن چهره و مو با رنگ‌ها و زیورهای گوناگون همواره مورد توجه آدمیان بوده است. این پیرایش در دوران مختلف و با توجه به فرهنگ و خرده فرهنگ‌های وابسته به آن دچار تحول و دگرگونی‌هایی شده است.

توجه به شغل‌های مختلف و قشربندی در جوامع، نقشی که آنها دارا بودند و ساختار کلی که این اقشار در آن قرار می‌گرفتند مد نظر پژوهشگر بوده است. بنابراین به‌طور کلی در بررسی حاضر نقش هریک از مشاغل در ساختار کلی جامعه درگیر آن، توجه به رواج مدرنیسم سازوکارهای ساختی کارکردی انواع گوناگون نهادهای سنتی و نظام‌های نهاد این جامعه را در معرض دگرگونی‌های شالوده‌شکن (ساختاری) قرار داده است. یکی از عرصه‌های تغییر، حوزه شغل و حرف می‌باشد که جامعه ایران نیز از آن بی‌بهره نبوده است. آهنگ از بین رفتن برخی پیشه‌ها از اواخر دوره قاجار و پهلوی اول شتابی چشمگیر یافته و دیگر مجالی برای ادامه حیات پاره‌ای از این پیشه‌ها باقی نمانده است. مرتبط‌دانستن حرفه‌ها به یک سنت اساطیری یا دینی از طرف صاحبان آنها، وجود درآمدهای فرعی به دلیل عملکردهایی خارج از وظایف اصلی آنها و تنیدگی این شغل‌ها با فردیت و هویت حرفه‌ها در این دسته از شغل‌ها ساختار و به دنبال آن عملکرد متفاوتی را برای صاحبان این حرفه‌ها فراهم آورده است که نوع خاصی از روابط را بر جوامع کوچک دوره مورد نظر اندرونی‌ها و به تبع آن در محافل بزرگتر (ارتباط خانواده‌ها با یکدیگر) رقم می‌زده است.

همان‌طور که تاکنون نیز بسیار روی آن تأکید شده است این مشاغل علاوه بر کارکردهای آشکار که ناشی از وظایف اصلی آنها می‌شده است دارای کارکردهای پنهان از قبیل مشورت در امور مختلف و ترویج باورها سیاست‌ورزی و... نیز بوده‌اند. به علاوه این مشاغل کارکردهای فرعی و جانبی نیز داشته‌اند مانند مداخلات آنان در عرصه‌های درمانی و برعهده‌گرفتن وظایفی در این حوزه. بنابراین صاحبان این حرف از نظر فرهنگی و اجتماعی دارای جایگاه ویژه‌ای می‌شدند و قادر بودند علاوه بر عرصه‌های اقتصادی در این میدان نیز منشأ اثر باشند و با ارائه کارکردهای فرعی و جانبی خود تأثیراتی را در جامعه بجا بگذارند.

همچنین از نظر تحلیل کارکردی ساختاری لوئی اشتروس، توجه به شغل‌های مختلف و قشربندی در جوامع، نقشی که آنها دارا بودند و ساختار کلی که این اقشار در آن قرار می‌گرفتند مد نظر پژوهشگر بوده است و نیز این نظر عمده که هر ارگان‌یسمی در طول حیات خود دائماً ساختار خود را نوسازی می‌کند و درحالی که شکل ساختار عمومی کمابیش ثابت می‌ماند. وجود مشاغل سنتی یادشده و ادامه حیات آن در ساختار جامعه با وجود تغییرات به‌وجودآمده در هیئت کلی جامعه تداوم داشته ولی دستخوش دگرگونی‌هایی شده و درعین‌حال تأثیرات لازم را در مقاطع مختلف تاریخی در ساختار پیرامونی خود گذارده است. در واقع این تفسیر که هر کارکرد را در رابطه با کارکردهای دیگر دانسته و نوعی اندام‌وارگی بر این رابطه قائل هست در نظام سنتی و مشاغل قابل رؤیت می‌باشد.

منابع

۱. اتحادیه، منصوره - سیروس، سعدوندیان (۱۳۶۳) خاطرات تاج السلطنه، انتشارات نشر تاریخ ایران، چاپ اول، تهران.
۲. ایازی، برهان (۱۳۷۱) آیین سنندج، انتشارات ایازی، چاپ اول، تهران.
۳. بلوکباشی، علی (۱۳۹۹) مردم شناسی جامعه تهران قدیم، انتشارات دکتر محمود افشار با همکاری انتشارات سخن، چاپ اول، تهران.
۴. بلوکباشی، علی (۱۳۹۸) دانشنامه فرهنگ مردم ایران (مدخل آبستنی)، مرکز دایرةالمعارف بزرگ اسلامی، چاپ اول، تهران.
۵. برجسته، سحر (۱۳۹۳) سلامت بهداشت و زیبایی در عصر قاجار، ترجمه: مسعود کثیری، انتشارات امیرکبیر، چاپ اول، تهران.
۶. برزگر خالقی، محمد رضا - عقلائی، تورج (۱۳۹۳) شرح غزل‌های سعدی ۱ و ۲، انتشارات زوار، چاپ اول، تهران.
۷. پیرنیا، حسن - اقبال آشتیانی، عباس (۱۳۸۰) تاریخ ایران از آغاز تا انقراض ساسانیان از صدر اسلام تا انقراض قاجاریه، انتشارات بهزاد، چاپ اول، تهران.
۸. تاورنیه، ژان باتیست (۱۳۸۳) سفرنامه تاورنیه، ترجمه: حمید ارباب شیرانی، انتشارات نیلوفر، چاپ اول، تهران.
۹. دهقانی، رضا (۱۳۹۲) تاریخ ایران در دوره قاجار، انتشارات ترجمه و نشر کتاب پارسه، چاپ اول، تهران.
۱۰. زرین کوب، عبدالحسین (۱۳۸۴) روزگاران، انتشارات سخن، چاپ ششم، تهران.

۱۱. روح الامینی، محمود (۱۳۸۳) گرد شهر با چراغ در مبانی انسان شناسی، انتشارات عطار، چاپ دوازدهم، تهران.
۱۲. روح الامینی، محمود (۱۳۸۶). حمام عمومی در جامعه و فرهنگ و ادب دیروز- نگرش و پژوهشی مردم شناختی، انتشارات اطلاعات، -، تهران.
۱۳. سعیدی مدنی، سید محسن (۱۳۹۸) نظریه های انسان شناسی، انتشارات دانشگاه یزد، چاپ دوم، یزد.
۱۴. سودآور، فاطمه- محمدیان، مژگان (۱۳۸۱) هفت قلم آرایش، تاریخچه لوازم آرایش در ایران، ماه هنر، شماره های ۴۵-۴۶، ص ۲-۴.
۱۵. سنایی غزنوی، ابوالمجد (۱۳۹۷) حدیقه الحقیقه، انتشارات سخن، -، تهران.
۱۶. شهری، جعفری (۱۳۷۸) تاریخ اجتماعی ایران در قرن سیزدهم، انتشارات رسا، چاپ سوم، تهران.
۱۷. شمیم، علی اصغر (۱۳۷۹) ایران در دوره سلطنت قاجار، انتشارات مدبر، چاپ نهم، تهران.
۱۸. شهری، جعفر (۱۳۸۳) طهران قدیم، انتشارات معین، چاپ اول، تهران.
۱۹. صدری افشاری، غلام حسین (۱۳۹۴) فرهنگ مشاغل سنتی- شامل شغل های درباری نظامی اداری فنی تجاری و خدماتی، انتشارات آگه، چاپ اول، تهران.
۲۰. فرید، محمد صادق (۱۳۹۷) مبانی انسان شناسی، انتشارات گل آذین، چاپ اول، تهران.
۲۱. فکوهی، ناصر (۱۳۹۸) تاریخ اندیشه و نظریه های انسان شناسی، انتشارات نی، چاپ دوازدهم، تهران.
۲۲. قرایی مقدم، امان اله (۱۳۹۱) انسان شناسی فرهنگی، انتشارات ابجد، چاپ چهارم، تهران.
۲۳. قنبری عدیوی، عباس (۱۳۹۱) فولکلور مردم بختیاری، انتشارات نیوشه، چاپ اول، شهرکرد.
۲۴. کتیرایی، محمود (۱۳۷۸) از خشت تا خشت، انتشارات ثالث، چاپ اول، تهران.
۲۵. کریمی، اصغر (۱۳۹۷) دانشنامه فرهنگ مردم ایران (مدخل دلاک) مرکز دایرةالمعارف بزرگ اسلامی، -، تهران.
۲۶. موید محسنی، مهری (۱۳۸۱) فرهنگ عامیانه سیرجان، انتشارات مرکز کرمان شناسی، چاپ اول، کرمان.
۲۷. موسوی بجنوردی، محمد کاظم (۱۳۸۴) دانشنامه ایران - دایره المعارف بزرگ اسلامی، -، تهران، چاپ اول.
۲۸. هوشور، زردشت (۱۳۹۸). دانشنامه مشاغل سنتی ایران (جلد اول) مشاغل فراموش شده الف - ی. انتشارات دانشگاه تهران، چاپ اول، تهران.
۲۹. یوسفی زاده، محمد علی (۱۳۸۲) تاریخ اندیشه ها و آراء انسان شناسی و مردم شناسی، انتشارات یسپرون، چاپ اول، تهران.
۳۰. سایت خبرنگاران جوان) (<http://www.yj.news>)

